

ETÜT DERGİSİ
Erzurum Teknik Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi



ETUT JOURNAL
Erzurum Technical University
Faculty of Letters Journal of History

Yıl: 3

Sayı: 4

June 2022

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
Yılda İki Kez Yayınlanan Hakemli Bir Dergidir

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
Erzurum Technical University Faculty of Letters Journal of History

Yayın Şekli: Yılda iki kez, (Twice a year).

Yayın Dili: Türkiye Türkçesi ve İngilizce (in Turkey Turkish and English).

Yayın Türü: Hakemli Dergi (Peer-reviewed Journal).

Yayın Sahibi/Owner

Doç. Dr. Naim Ürkmez

Alan Editörleri/Field Editors

Doç. Dr. Uğur Akbulut (Yakın Çağ Tarihi)

Doç. Dr. Muhammed Gökhan Polatoğlu (Türkiye Cumhuriyeti Tarihi)

Dr. Öğr. Üyesi Musa Sezer (Yeni Çağ Tarihi)

Dr. Öğr. Üyesi Zafer Sever (Genel Türk Tarihi)

Dr. Öğr. Üyesi Serkan Özer (Orta Çağ Tarihi)

Editör Yardımcıları / Assisting Editor

Dr. Öğr. Üyesi Musa Sezer

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Emel Akbey

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Legal Representative

Sedat Kızıltunç

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Yavuz Aslan (Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemalettin Kuzucu (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Murat Küçükkuşurlu (Erzurum Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Bayram Nazır (Gümüşhane Üniversitesi)

Prof. Dr. Hikmet Öksüz (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet Tezcan (Bursa Uludağ Üniversitesi)

Doç. Dr. Aydın Efe (Çankırı Karatekin Üniversitesi)

Doç. Dr. Yasin Topaloğlu (Atatürk Üniversitesi)

Doç. Dr. Sacit Uğuz (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu (İstanbul Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Derya Coşkun (Erzurum Teknik Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Şemsettin Çelik (Erzurum Teknik Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Serkan Özer (Erzurum Teknik Üniversitesi)

e-ISSN: 2757-8615

Baskı: Zafer Medya Grup

Yenikapı Caddesi Kadioğlu Sokak Yakutiye/Erzurum

Tel: 0442 234 22 85

Makalelerin bilim ve dil sorumluluğu yazarlara aittir.

DANIŐMA KURULU / ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Ahmet Aksın (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Dursun Ali Akbulut (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Betül Aslan (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. Sezai Balcı (Giresun Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Budak (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman Çiğdem (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Songül Çolak (Samsun Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Çolak (Samsun Üniversitesi)
Prof. Dr. S. Esin Dayı (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Alpaslan Demir (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Ali Gazel (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Benon Gaziński (Warmia And Mazury University)
Prof. Dr. Kenan İnan (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Ümit Kılıç (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Bünyamin Kocaođlu (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. Zekerıyya KurŐun (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
Prof. Dr. Bırsel Küçüksipahiođlu (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Şaban Ortak (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Fuat Örenç (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Besim Özcan (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Yunus Özger (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamit Pehlivanlı (Kırıkkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Sadık Sarısaman (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Haluk Selvi (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Faruk Söylemez (KahramanmaraŐ Sütçü İmam Üniversitesi)
Prof. Dr. Serpil Sürmeli (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Enis Şahin (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Bu Sayının Hakem Listesi

- Dr. Zeynep AKARSLAN, Marmara Üniversitesi
Dr. Melih AKDENİZ, Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Dr. Yılmaz KARADENİZ, Amasya Üniversitesi
Dr. Hakan KARAGÖZ, Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Demet KARASU, İzmir Bakırçay Üniversitesi
Dr. Murathan KEHA, Atatürk Üniversitesi
Dr. Serdar Oğuzhan ÇAYCIOĞLU, Marmara Üniversitesi
Dr. Şaban ORTAK, Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr. Özer ÖZBOZDAĞLI, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Dr. Manizheh SADRI, Islamic Azad University
Dr. Rahman ŞAHİN, Erciyes Üniversitesi
Dr. M. Yasin TAŞKESENLİOĞLU, Atatürk Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

AYSIN ACAR DURUKAN 7-46

1572 Yılında Köstendil'de Toprak İdaresi
Land Administration in Kyustendil in 1572

MİKÂİL DEVEBAKAN / BAHRAM KARJU AJİRLU 47-60

Mirza Melkum Han ve Osmanlı Tanzimatında
Rolü
Mirza Melkum Han and Their Role in The
Ottoman Tanzimat

ÜMİT ADALAR 61-78

Gümrü Şehrinin Askerî Harekât Merkezi Olarak
Seçilmesi ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı
Açısından Önemi
Establishing the City of Gyumri as a Center of
Russian Military Advance and Its Importance for
the 1828-1829 Ottoman-Russian War

ÜMMÜGÜLSÜN ÇETİN 79-100

19. Yüzyılda Batılılaşma Hareketleri Kapsamında
Yaşanan Kültürel Değişimin İstanbul'daki Mesire
Eğlencelerine Yansıması
In Respect of Westernization Movements in
the 19th Century, The Influence of the Cultural
Change On the Recreational Entertainment in
Istanbul

SELAHATTİN TOZLU 101-126

Doğu Anadolu Ovaları ve Yaylaları
Eastern Anatolian Plains and Highlands

CEVDET TEKE

127-148

II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'ye İltica Eden
Askeri Deniz ve Hava Araçları

Military Naval and Air Vehicles Defecting to
Turkey during the World War II

YAZIM KURALLARI

149-152

1572 Yılında Köstendil’de Toprak İdaresi

Aysin ACAR DURUKAN

Bilim Uzmanı

aysn.asl.gkhn@outlook.com

<https://orcid.org/0000-0002-2160-3631>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi 22.04.2022

Kabul Tarihi 02.06.2022

Yayın Tarihi 30.06.2022

Doi 10.52003/etut.2022.19

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

ETÜT, Sayı: 4, June, 2022, Erzurum/TÜRKİYE

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdergisi>



Land Administration in Kyustendil in 1572

Aysin ACAR DURUKAN

MA

aysn.asl.gkhn@outlook.com

<https://orcid.org/0000-0002-2160-3631>

ARTICLE INFORMATION

Article Types Research Article

Received Date 22.04.2022

Accepted Date 02.06.2022

Date Published 30.06.2022

Doi 10.52003/etut.2022.19

Atıf-Citation: Aysun Acar Durukan, “1572 Yılında Köstendil’de Toprak İdaresi”,

ETÜT, Sayı: 4, Haziran 2022, s. 7-46.

Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal

ETUT, Issue: 4, June 2022, Erzurum/TURKEY

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdergisi>



1572 Yılında Köstendil’de Toprak İdaresi

Aysun ACAR DURUKAN

z

1372 senesinde Osmanlı Devleti’nin hâkimiyetine giren Köstendil, sancak olarak teşkilatlandırılmış ve kısa bir süre sonra Türk-İslam şehri görüntüsü kazanmaya başlamıştır. Burada elbette ki imar faaliyetlerinin büyük etkisi olmuştur. Bu durum haliyle şehir nüfusunu artırmıştır. XVI. yüzyıl tahrir defterlerinden Müslüman nüfusun yükselişte olduğu anlaşılmakta ve çoğunlukla şehir merkezinde yoğunlaştığı tespit edilmektedir. Topraklarının günümüzde Bulgaristan, Makedonya ve Sırbistan sınırları içinde kaldığı görülen Köstendil şehri, merkez ve bir kısım topraklarıyla bugün güneybatı Bulgaristan’da yer almaktadır. Bu çalışmada Köstendil’de uygulanan toprak sistemi incelenmiştir. Bu çerçevede has, zeamet ve tımar gelir dağılımı, oranı ve miktar sayıları tespit edilmiştir. İştib, İvranya ve Ustrumca kale görevlileri ve bunların hangi görevlerde buldukları ile kendilerine düşen tımar dağılım oranları tetkik edilmiştir. Ayrıca bölgedeki manastır, cemaat (aşiret) ve voynuklar hakkında izahat yapılmıştır. Çalışmada Osmanlı Arşivi’nde 523 numara ile kayıtlı 1572 yılına ait Köstendil icmal tahrir defteri esas alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Rumeli, Köstendil, Kaza, Nahiye, Köy, Tahrir.

Land Administration in Kyustendil in 1572

Abstract

Köstendil, which came under the rule of the Ottoman Empire in 1372, was organized as a sanjak and after a short time it began to gain the appearance of a Turkish-Islamic city. Here, of course, the development activities had a great impact. This situation naturally increased the population of the city. It is understood from the cadastral registers of the 16th century that the Muslim population is on the rise and it is mostly concentrated in the city center. The city of Kyustendil, whose lands are seen to remain within the borders of Bulgaria, Macedonia and Serbia today, is located in southwestern Bulgaria with its central and some lands. In this study, the soil system applied in Köstendil was examined. In this framework, income distribution, rate and amount numbers of *has*, *zeamet* and *timar* have been determined. Ishtib, Ivryanya and Strumica castle officials and their duties and their *timar* distribution rates were examined. In addition, an explanation was given about the

monasteries, communities (tribes) and voynuks in the region. The study was based on the Köstendil ictimal cadastral register of 1572, registered with the number 523 in the Ottoman Archives.

Keywords: Ottoman, Rumeli, Kyustendil, Township, Village, Registration.

Giriş

Osmanlı tarihi ile ilgili yanlış algıların giderilmesi amacıyla kullanılabilir temel kaynaklardan biri Tahrir Defterleridir. Şahıs ve yer isimleri konusunda bir hayli zengin bilgiler ihtiva eden, bunun yanında ekonomik uygulamalara ve sosyal yapıya dair önemli veriler içeren bu defterlerden faydalanılarak gerçekleştirilecek araştırmalar, gerçeklerin ortaya konulması açısından önemli katkılar sunacaktır.

Osmanlı Devleti'ndeki tahrirlerin, devlet teşkilatlanmasında ve bu teşkilatın bir düzen içerisinde yürütülmesinde büyük bir etkisi bulunmaktaydı. Bu sistemin kurulmasında ve uzun süre başarılı bir şekilde uygulanmasında idari, mali ve askeri yükümlülükler yer almaktaydı. Dönemin şartları dolayısıyla vergilerin toplanması ve bunların naklinin zor olması sebebiyle, askerlerin önemli bir kısmı ile bazı memur maaşları ve devletin yapacağı bir kısım harcamalar merkezi hazineden ödenmesi zor bir hal almaktaydı. İdari ve askeri görevliler maaşlarını buldukları yerlerdeki vergileri, kendi hesaplarına toplamalarını sağlayan dirlik beratları ile temin etmekteydiler. Aynı şekilde devletin yapacağı bazı işleri vergi muafiyeti ile o yer halkının yerine getirmesi, devlet hazinesinden doğrudan para çıkmamasını ve işlerin daha rahat yapılmasını sağlamıştır. Devletin vergi toplaması ve bunu gerekli yerlere harcaması böylece daha kolay olmuştur.¹ Konuyla ilgili tahrir defterlerinin incelenmesi ile Osmanlıların devletin genel olarak her yerinde uygulamış oldukları tahrir sistemini Köstendil ve bağlı olan nahiye ve kazalarında da uyguladıkları görülmektedir.

VI. yüzyılda Avar-Slav istilasında yıkıma uğrayan Roma şehirlerinden olan Köstendil, Pautalia'nın dolaylı şekilde devamıdır. Ortaçağ'da Velbujd olarak isimlendirilen şehir, Osmanlı kaynaklarında "Kostadin-ili" nin zamanla değişmiş hali olan "İlca-i Köstendil" veya sadece "İlca" şeklinde kaydedilmiştir.²

¹ Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmire (XVI-XVII Yüzyıllar)*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 17-18.

² Machiel Kiel, "Köstendil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s.277; Musa Sezer, *XVI. Yüzyılda Köstendil İlçası*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri 2017, s. 17.

Günümüzde Bulgaristan'ın güneybatısında bulunan Köstendil'in Osmanlı dönemindeki toprakları geniş bir bölgeye yayılmış durumundaydı. Bugün ise bu topraklarının Bulgaristan, Makedonya ve Sırbistan sınırları içinde olduğu anlaşılmaktadır.³

1321'de Mudanya'nın alınmasıyla ilk defa Rumeli ile karşı karşıya kalan Osmanlılar bazı zamanlar küçük gruplar halinde Rumeli'ye geçmişler ve bu bölgeyi görme imkânına kavuşmuşlardır.⁴ Dimetoka'da Sırp ve Bulgarlara karşı Bizans İmparatoru Kantakuzenos'a yardım yapılmasına karşılık 1352'de Osmanlılara verilen Çimpe Kalesi, Türk fetihlerinde fayda sağlamıştır.⁵ Önemli bir üs bölgesi de Gelibolu idi. Burası Trakya ve Rumeli'ye yapılan seferlerde önemli bir harekât üssü olarak kullanılmış, hatta ilk Paşa Sancağı burada teşkil edilmiştir.⁶ Gelibolu fethedildikten sonra Rumeli'ye geçen Osmanlılar, batı, kuzeybatı ve kuzeydoğu yönünde ilerlemişler ve Romalıların yaptırdığı yolları kullanmışlardır.⁷ Bu yönlere yapılan fetihler Rumeli'nin sol kol, orta kol ve sağ kol sancaklarını oluşturmuştur.⁸

Osmanlıların Rumeli'ye ayak bastığı zamanlarda, Bulgarlar Ivan Aleksandır Asen tarafından yönetiliyorlardı. Onun 1365 yılında ölümünden sonra Bulgar Devleti parçalanma sürecine girdi. Bu durum Osmanlıların Bulgaristan fetihlerini kolaylaştırdı. Aleksandır'ın yerine devletin merkezi Tırnova ve Silistre olacak şekilde küçük oğlu Şişman geçti. Ayrıca merkez Vidin olmak üzere oğlu Ivan Stratişimir, merkezi Varna'da Bulgar despot Dobrotiç ve merkezi Velbujd'ta (Köstendil) Sırp Konstantin bulunuyordu. Bulgar toprakları böylece dört ayrı prensliğe dönüşmüştü.⁹ Rumeli'deki otorite yokluğu ve iç savaşlar, senyörlerin köylüler üzerindeki sıkı tahakkümlerine ve keyfi uygulamalarına neden oluyordu. Toprağa bağlı olan köylü ürettiği ürünün vergisinden başka birtakım zorunlu

³ 167 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rum-ili Defteri (937/1530) I (Dizin ve Tıpkıbasım), Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, Ankara 2003, s. 148-151.

⁴ Mehmet İnbâşi, "Balkanlarda Osmanlı Hâkimiyeti ve İskân Siyaseti", *Türkler Ansiklopedisi*, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 155.

⁵ Münir Aktepe, "Çimbi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 317.

⁶ Feridun Emecen, "Gelibolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 1.

⁷ Halime Doğru, "Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de Fetih ve İskân Siyaseti", *Türkler Ansiklopedisi*, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 165-166.

⁸ Halil İnalçık, "Rumeli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 233.

⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, 189-190.

hizmetleri de yerine getiriyordu. Bu gibi durumlar köylünün toprağını terk etmesine yol açıyordu.¹⁰

İstikrarsızlığın olduğu bir dönemde Macar Kralı Layoş, 1365'te Vidin'i Stratişimir'den aldı. Bulgar topraklarındaki 200.000 Ortodoks'u zorla Katolik yaptı. Katolik rahiplerin zorlamalarına daha fazla dayanamayan Bulgarlar, 1369'da Kral Şişman ve Eflak prensinden yardım talebinde bulundular. Böylece Macarlar, Vidin'den çıkarıldı ve zorba Katolik rahipler de öldürüldüler. Macar kralı Layoş, bu olayın intikamını 1370'te Vidin'e girip büyük bir katliam yaparak aldı.¹¹

Yukarıda bahsedilen sıkıntılardan başka Rumeli'de meydana gelen doğal afetler insanlara büyük zorluklar yaşatmış ve birçoğunun göç etmesine neden olmuştur. Doğu Trakya'da ve Gelibolu'da meydana gelen depremler, sel baskınları ve fırtınalar, sefaleti ve hastalıkları beraberinde getirmiştir. İnsanlar daha kuzey bölgelere yerleşmişlerdir. Osmanlı Devleti, göç edip topraksız kalan halkı, Anadolu'nun bazı bölgelerindeki arazilere yerleştirmiştir. Buralarda köprüler, derbend ve menziller yapılarak yeni yaşam alanları inşa edilmiştir.¹²

I. Murad 1370 senesinde Bursa'ya geri döndükten sonra Beylerbeyi Lala Şahin Paşa'yı İhtiman ve Samakov'un fethi ile görevlendirdi.¹³ İhtiman bölgesindeki halka güvence verilerek şehir alındı. Fakat Samakov, Sırp ve Bulgar ordularıyla çetin bir mücadele verilerek alınmıştır. Bu iki yer Kostantin-ili (Köstendil) taraflarında olan yerlerdi. I. Murad, 1372'de Lala Şahin Paşa'nın fetihlerini tamamlamak için Rumeli'ye geçerek Velbujd tekfurunu Kostantin üzerine yürümüştür.¹⁴

Topraklarının genişliği ve askerlerinin sayıca çok olmasıyla tanınan Sırp Kostantin Joannes Dragaş, I. Murad'ın geldiğini duyunca onu hediyelerle karşılamıştır. Padişaha bağlılığını bildiren Konstantin I. Murad'ın övgüsünü kazanmıştır. Konstantin'in yeniden yönetici olarak kalmasına karar veren I. Murad, burada cizye ve haraç bağlattırmıştır.¹⁵

¹⁰ Yaşar Yücel, "Balkanlarda Türk Yerleşmesi ve Sonuçları", *Bulgaristan'da Türk Varlığı Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 07.06.1985, s. 70.

¹¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s. 191.

¹² M. Münir Aktepe, "XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına Dair", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, X, 1953, s. 299-300.

¹³ Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihân-nümâ Neşri Tarihi*, I, Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen (Haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 197.

¹⁴ Halil İnalıcık, "Murad I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 159.

¹⁵ Sezer, *XVI. Yüzyılda Köstendil İlcası*, s. 27.

Konstantin Dragaş'ın samimiyet ve sadakatine güvendiğinden Sultan I. Murad, 1382 senesinde ona yönetmesi için Radomir, Dupniçe ve Rila'yı da hizmetine vermiştir. Bu samimiyet ve sadakat Konstantin'in I. Murad'ın vefatına kadar sultana bağlı kalmış ve gerektiğinde askerleriyle birlikte Osmanlı'nın ordusuna bile yer yer katılmıştır. I. Murad'ın Karamanoğullarının üzerine gitmiş olduğu seferde Konstantin askerleriyle birlikte Osmanlı ordusuna destek sağlamıştır.¹⁶

I. Murad'ın 1389 Kosova Savaşı'na katılan Konstantin, bölgeyi iyi tanıdığından, I. Murad'a kılavuzluk yapmıştır.¹⁷ Kosova Savaşı'ndan başka birçok savaşta Osmanlılara destek veren Konstantin, 1395 senesinde Yıldırım Bayezid'in Macaristan üzerine çıktığı seferde yer almıştır. Osmanlı kuvvetleri daha sonra Eflak'a geçmişlerdir. Macarların destek verdiği Eflaklarla Argeş Nehri yakınlarında girilen Rovine Muharebesi'nde Konstantin Dragaş hayatını kaybetmiştir.¹⁸

Konstantin'in ölümünden sonra Osmanlılar, Köstendil'i sancak haline getirip doğrudan kendilerine bağladılar.¹⁹ Osmanlı idaresine geçtikten sonra bir Türk-İslam şehri haline getirilmeye çalışıldı. İlk olarak Konya'dan 60 Türk ailesi Köstendil'e göç ettirildi. Bunlar Köstendil'e gelen ilk Müslüman grubunu oluşturdu.²⁰ Daha sonra Yıldırım Bayezid döneminde Anadolu'dan birçok Türk aile Üsküp ve Bulgaristan'a yerleştirilmiştir.²¹

Tahrir defterlerinden anlaşılacağı üzere Rumeli'ye yönelik seferler sırasında buraya yerleştirilen Yörük gruplar ve fetihler sonrasında yerleştirilen Türk gruplar zamanla buralara tam yerleşip uyum sağlayarak köyler kurmuşlardır. Kurulan bu köylere Türk isimleri verilmiştir. Kurulan köyler bilhassa Köstendil'de olup, buranın da Dupniçe ve Cuma nahiyeleri bölgelerinde yoğunluk göstermiştir.²²

Köstendil'de Müslüman nüfusun hızla artış göstermiş olduğu, özellikle 1400 senesi sonrasının buradaki yerleşimler için bir dönüm noktası haline geldiği ve böylece şehir bir Türk-Müslüman şehri olarak gelişme gösterdiği elde edilen

¹⁶ Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihân-nümâ Neşri Tarihi*, I, s. 227.

¹⁷ Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihân-nümâ Neşri Tarihi*, I, s. 267.

¹⁸ Hatice Oruç, *Makedonya'da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1997, s. 99.

¹⁹ Kiel, "Köstendil", s. 277.

²⁰ Sezer, *XVI. Yüzyılda Köstendil İlçesi*, s. 29-30.

²¹ Hava Selçuk, *Rumeli'de Osmanlı İskân Siyaseti (1299-1481)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2002, s. 69.

²² Sezer, *XVI. Yüzyılda Köstendil İlçesi*, s. 30.

arkeolojik bulgularda ve Osmanlı defterlerinde elde edilen verilerden anlaşılmaktadır. Bilhassa imari açıdan Köstendil XV. ve XVI. yüzyıllarda büyük gelişme göstermiştir.²³

Evliya Çelebi, 1661 yılında Köstendil'in çeribaşısı, yüzbaşısı, alaybeyi'nin timar ve zeamet konusunda mahir olduğunu, bu topraklarda 3.000 akçeye bir cebelü yetiştirildiğini ve toprak beylerinin askerleriyle beraber 3.000 askerin memur olduklarını ve yapılan her sefere katıldıklarını kaydetmiştir.²⁴

1683 II. Viyana Kuşatması'ndan sonra Alman ve Macarlardan oluşan 4.000 kişilik bir ordu Köstendil'e baskın yaparak çok sayıda Müslümanı katledilip, şehre büyük zarar verildiler.²⁵ Bu sırada şehirde bulunan Fatih Sultan Mehmed Camii'nde namaz kılan cemaat de katledilmiştir. Bu cemaat arasında katledilen önemli kişilerden biri de Köstendilli Nakşibendi Tarikatı'na mensup olan Mollazâde Ahmed Efendi'de bulunmaktaydı. Bu olayların yaşandığı dönemde Köstendil Mutasarrıfı Ahmed Paşa ve Canik Mehmed Bey bu yaşanan hadiseye engel olamadıklarından ötürü çıkarılan padişah fermanı ile idam edildiler.²⁶

1688 senesinde Avusturyalılar Niş'i ele geçirdikten sonra buranın halkını da kendi yalanlarına inandırarak halkı beraberlerine katıp Köstendil'le beraber Üsküp ve Priştine'yi ele geçirerek bu toprakları yağmalayıp viran ettiler. Sofya'ya gelen Kırım Hanı Selim Giray Han, Osmanlı devlet adamlarından Macaristan seraskeri olarak görev yapan Koca Halil Paşa ile birlikte, Üsküp, Köstendil ve Eğridere yakınlarında pusuda olan düşmanı yenilgiye uğrattılar.²⁷

Meydana gelen bu hadise sonrasında halk Rumeli'den ümidini kesti ve Anadolu'ya doğru göç etmeye başladılar.²⁸ Bu olaydan kısa bir süre sonra 20 Mart 1690'da 2.000 kişiden meydana gelen bir Sırp ordusu Köstendil'i zapt ederek yağmaladı ve bölgede yaşayan Müslümanların bir kısmını da katlederek geri çekildi.²⁹

1738 senesinin Haziran ayında Sofya dolaylarında bir Bulgar ayaklanması meydana geldi ve İznebol'da Bulgar köylüleri burada yaşayan Müslüman halka

²³ Kiel, "Köstendil", s. 277-278.

²⁴ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 5. Kitap, Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin (Haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 303.

²⁵ Kiel, "Köstendil", s. 278.

²⁶ Sezer, *XVI. Yüzyılda Köstendil İlhası*, s. 31.

²⁷ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic'ül Vukuat*, III-IV, Neşet Çağatay (Sad.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 5.

²⁸ Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 105.

²⁹ Kiel, "Köstendil", s. 278-279.

karşı büyük bir kıyım gerçekleştirdiler. Aralarında Dupniçe ve Köstendil halkının da yer aldığı Şehirköyü, Berkofça ve Priznik halklarının bir kısmı yerlerini ve yurtlarını terk ettiler. Bulgaristan'a ait olan tarihi belgelerde asla bu isyan ve kıyımdan bahsedilmemiştir.³⁰

Sofya Sancağı, Tuna Vilayeti'ne bağlıydı. 1864'te Köstendil Kazası Sofya Sancağı'na dâhil edildi.³¹ Köstendil Kazası 1874 senesinde 3.290 Müslüman nüfusa sahipti.³² Müslüman nüfus, meydana gelen isyan ve zulümlerden bıkarak oturdukları toprakları terk etmiş ve bilhassa 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra nüfusları hızla azalarak 1880/1884 yıllarında 3.028'e; 1892 yılında 2.116'ya ve 1910 yılında ise 769'a kadar sayıca azalmıştır.³³

Çalışmanın temel kaynağını oluşturan 1572 yılına ait Köstendil İcmal defteri Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde 523 numara ile kayıtlıdır. Söz konusu defterden, arşiv kataloğunda “mufassal” olarak bahsedilse de, özellikleri bakımından ve içerisinde “Defter-i İcmal der Livâ-i Köstendil” başlığından icmal tahrir defteri olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu defterin mufassalının Tapu ve Kadastro Arşivinde yer alan 88 numaralı mufassal defterinin özeti olduğu görülmektedir. Temel kaynağımız olan icmal defter toplam 204 sayfadan oluşmakta ve ilk sayfasında Köstendil sancağına bağlı nahiyelerin kaydedildiği açıklayıcı bir fihrist yer almaktadır.

1572 yılına ait tahrir defterine göre Köstendil Sancağı *Ilıca, Dubniçe, İştib, Ustrumca, Boyimiye, Pedriç, İslavişte, Radomir, Koçana, Maleşeva, Doyrangöli, Menlik, Piyaniçe, Sırışnik, Gorna Krayişte, Kratova, Nogoriçe, Koniçe, Tikveş ve İvranya* olmak üzere 20 nahiyeden oluşmaktadır. Köstendil'in merkezi Ilıca idi ve defter kaydında Köstendil “Nefs-i Ilıca” şeklinde geçmektedir. 1572 yılına ait verilere göre nahiyelerde tespit edilen köy ve mezra sayıları şu şekildedir.

³⁰ Halil İnalıcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi (Doktora Tezi'nin 50. Yılı 1942-1992)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 25; Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, s. 105.

³¹ Slavka Draganova, “Tuna Vilâyeti'ndeki (Köstendil Kazası) Ağalık Topraklarının Tabii Tutuldukları Vergiler”, *Türkler Ansiklopedisi*, XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 364; Slavka Draganova, *Tuna Vilayeti'nin Köy Nüfusu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 113.

³² Sezer, *XVI. Yüzyılda Köstendil İlcası*, s. 32.

³³ Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, 107, s. 116; Sezer, *XVI. Yüzyılda Köstendil İlcası*, s. 32.

Tablo 1. Nahiyelere Göre Köy ve Mezra Sayıları

Nahiye	Köy	Mezra	Nahiye	Köy	Mezra
Boyimiye	16	-	Kratova	24	-
Dubniçe	167	20	Maleşeva	30	2
Doyrangölü	24	-	Menlik	79	9
Gorna Krayişte	39	3	Nogoriçe	168	21
Ilıca	156	19	Pedriç	68	6
İslavişte	83	7	Piyanıçe	72	12
İştib	176	14	Radomir	74	11
İvranya	372	35	Sirişnik	139	9
Koçana	122	12	Tikveş	138	11
Koniçe	13	1	Ustrumca	154	15
Toplam				2.114	207

Anlaşılabacağı üzere İvranya nahiyesi Köstendil'e bağlı nahiyeler arasında en fazla karyesi ve mezrası olan nahiyedir. Bu manada İvranya'nın kaydedilen nahiyeler arasında kırsal karakteristiği en fazla göze çarpan nahiye olduğunu belirtmek yanlış olmaz. Bunların büyük bir kısmı özellikle Nahiye-i İvranya başlığı altındaki timarlı sipahilerin tasarrufunda olmakla beraber birkaç farklı nahiyede de tasarruf hakkı bulunan sipahilere ait olanlar da mevcuttur. Örneğin; *Metohiye*³⁴ köyü, İvranya nahiyesi altında Çerak bin Ali adına hasılatı 2.862 hissesi 762 olarak kaydedilmişken, Sirişnik nahiyesi altında Seydi³⁵ adına hâsılatı 2.862 hissesi ise 2.096 olarak kaydedilmiştir. Burada iki hisse hesabı yapıldığı zaman hâsılı 2.858 olarak çıkmaktadır. Hâsıl hesabında 4 akçe fazla yazıldığını görebilmekteyiz. Köy sayısının en az olduğu nahiye Koniçe olarak tespit edilirken, Kratova, Doyrangölü ve Boyimiye'de mezraya rastlanmamıştır.

Mezralar toprak sistemi içerisinde geçici ya da sürekli olarak üretim dışında bırakılmış fakat zamanla kiralama usulü ya da konar-göçerlerin buralara yerleşmesi sonucunda gelir getiren mülk haline gelmiş topraklardır. Ayrıca mezraların bazı nahiyelerde sayıca artmasının sebebi, kırsal nüfus fazlasının marjinal topraklara doğru kayması şeklinde yorumlanmasındı;³⁶ bu şekil

³⁴ BOA. TT.d. 523, 183.

³⁵ BOA. TT.d. 523, 85.

³⁶ Halil İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 211.

yerleşimlerin sayıca fazla olduğu merkezlerin (şehir ya da nahiye) kırsal özellik taşıdığı fikrini güçlendirmektedir. Bunun yanında mezraların terkedilmiş köy hükmüne geçtiği göz önünde bulundurulduğu zaman³⁷ buraların geçmiş zaman içerisinde birer köy oldukları düşünülebilir ki yer yer bazı nahiyelerde bazı köylerin öncesinde mezra oldukları görülmektedir. Bu şekildeki toprakların köylere bağlı olarak kaydedilmesi, mezraların bağlı olduğu köy halkının buraları kendi malları olarak bilmelerine ve üretim maksadı ile kullanmalarına sebebiyet verebilmekteydi. Fakat üzerinde herhangi bir yerleşim olmayan toprakların yeniden ekilip biçilmesinin padişahın emrine bağlı olması, zaman içerisinde bazı sorunlara yol açmaktaydı.³⁸

1. Köstendil Sancağında Toprak Yönetimi

Osmanlı Devleti'nde arazi sistemi İslam hukukuna göre temellendirilmiş ve topraklar öşri, haraci ve miri olmak üzere üçe ayrılmaktaydı. Fetihler sırasında başarı ve yararlılığı görülen Müslümanlara mülk şeklinde verilen *öşri* topraklar, sahibinin gerçek mülkü idi. Mülk olarak verilen kişi toprağını istediği şekilde tasarruf edebilirdi. Ancak tasarruf eden öşrünü vermekle yükümlüydü. Osmanlı Devleti'nin istimâlet politikası çerçevesinde oluşturduğu bir uygulama olan *haracî* topraklar, fetihler sırasında gayrimüslimlerin elinde bırakılan topraklardı. Bu topraklar bölgedeki gayrimüslimlere temlik edilirdi. Bu kişilerden "*harac-î mukaseme*" adıyla yani elde edilen hâsılatın onda birden yarısına kadar bir vergi alınırdı. Haracî toprak sahipleri ayrıca "*harac-î muvazzafa*" denilen yılda bir kere belirli bir bedeli devlete ödemekle mükelleftiler. Yine bu topraklar da sahibi tarafından istediği şekilde tasarruf edilirdi. Alıp satabilmekte ve her türlü tasarrufta bulunabilmekteydi.³⁹

Miri topraklar ise mülkiyeti devlete ait olan ancak tasarruf edenin devlet tarafından temlik yoluyla belirlendiği topraklardı. Devletten işletme hakkını elde eden köylü toprağı işler ve elde ettiği hasılatın öşrünü ve çift akçesini öderdi. Toprağı işlediği ve vergilerini ödediği sürece haklarına dokunulmazdı. Köylünün ölmesi durumunda toprak oğluna geçebilirdi.⁴⁰

³⁷ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, s. 211.

³⁸ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, s. 211.

³⁹ Osmanlı Kanûnnâmeleri, *Millî Tetebbûlar Mecmuası*, İstanbul 1331 (1913), C. 1, Sayı 1, s. 52; Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. s. 333.

⁴⁰ Halil İnalçık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Ankara Üniversitesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 1, Ankara 1959, s. 38-39.

Miri arazinin mülkiyeti devlete ait olduğu için köylünün işletimi sadece babadan oğula geçen bir kiralama usulü şeklinde gerçekleşirdi. Toprakta bir kiracı gibi tasarruf hakkına sahip olan köylünün vefat etmesi durumunda işletmeyi alan oğlunun toprak üzerinde alım satımın, rehin verme ve vakfetme, bağış gibi işlemleri yapmasına müsaade edilmezdi. Köylünün toprağını boş bırakması ya da göç etmesi kesinlikle yasaktı.⁴¹ Osmanlı Devleti'nde miri arazi has, zeamet ve timar olmak üzere üçe ayrılırdı.

Osmanlı Rumeli coğrafyası, tarıma elverişli araziler bakımından zenginliği ve verimliliğinin yanı sıra kalabalık bir nüfusa sahip İstanbul'un yiyecek ihtiyacının karşılanması için de son derece önemli bir bölgeydi. Bu bölge içerisinde bulunan Köstendil dâhilindeki gelir kaynaklarının, Osmanlı klasik toprak yönetimine uygun olarak has, timar ve zeamet şeklinde tasarruf edildikleri görülmektedir. Sancağa kayıtlı olan nahiyelerin şehir merkezlerinden sonra en önemli gelir kaynaklarını köy gelirleri oluşturmaktadır.

Tablo 2: Has, Zeamet ve Timar Gelirleri

Nahiye	Has	Zeamet	Timar
Ilıca	240.408	159.403	565.523
Dubniçe	229.746	330.953	524.322
Kratova	931.994	4.000	-
İştib	608.914	16.251	663.073
Koçana	357.787	56.200	516.685
Nogoriçe	76.156	294.633	587.900
Ustrumca	165.034	287.257	655.114
Tikveş	202.478	145.529	501.339
Pedriç	25.303	285.825	223.401
Menlik	509.351	135.141	294.401
Doyrangölü	286.135	-	19.459
İvranya	41.710	169.107	1.073.936
Radomir	47.300	273.927	160.074
Sirişnik	15.000	66.276	438.479
Gorna-Krayişte	1.800	7.200	107.157
Boyimiye	-	68.285	29.086
Koniçe	-	1.856	54.783

⁴¹ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010, s. 63.

Piyanıçe	-	99.075	265.693
İslavişte	-	72.730	242.021
Maleşeva	-	-	143.191
Toplam	3.658.197	2.473.648	7.065.637

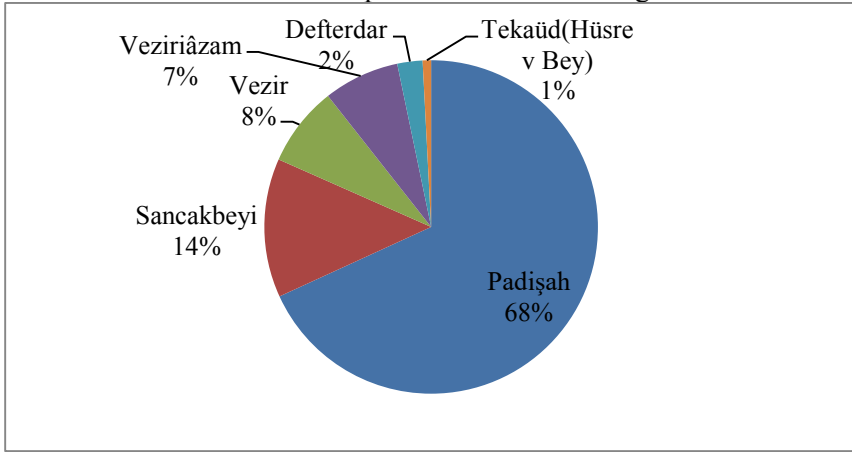
Köstendil sancak topraklarının toplam gelir miktarı 13.197.482 akçe idi. Sancak toprakları 3.658.197 akçe gelir ile % 34,7'si has, 2.473.648 akçe gelir ile % 17,0'ı zeamet ve 7.065.637 akçe gelir ile % 48,3'ünü ise timar topraklarından meydana gelmekteydi. Has topraklar kendi içinde padişah hasları ve yüksek rütbeli devlet adamlarına tahsis edilen haslar olarak ayrılabilmekteydi.

1.1. Has Gelirleri

Osmanlılarda padişah, hanedan mensupları ve yüksek devlet görevlilerine ait olan mülk, arazi, yıllık gelir ve dirlikler yerine kullanılan “has” tabiri “havass-ı hümayun” şeklinde de kullanılırdı. Bilindiği üzere yıllık geliri 100.000 akçe ve daha fazla olan gelir kalemleri has olarak ifade edilirdi. Has topraklar padişahın dışında hanedana mensup olan kişilere, sultanlara, vezirlere, beylerbeylerine, sancakbeylerine vs. verilmekteydi. Görevden alınmaları, görev sürelerinin bitmesi veya ölüm gibi durumlarda bu hakları sona ererdi.⁴² Devlet idaresinde bulunanlardan en fazla hassa sahip olan veziriâzam idi ve onu beylerbeyi takip ederdi. Bu kişilere ait hassın alt sınırı sekiz yüz bin akçe idi.⁴³

⁴² Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1985, s. 61.

⁴³ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 92.

Grafik 1. Has Topraklarının Oransal Dağılımı

1572 yılında Köstendil sancağına bağlı has statüsündeki karyelerin toplam sayısı 245 idi. Bunlardan 167'si padişah hası, 18'i veziriâzam, 19'u vezir, 33'ü sancakbeyi, 6'sı hazine-i âmire defterdarı ve 2'si tekaüd (emekli) Hüsrev Bey hası idi. Bahsedilen bu hasların sancaktaki toplamı 3.658.197 akçe idi. Has topraklar içerisinde % 68 gibi bir pay ile en fazla gelir sahibi olan kişi padişah en az gelir oranı ise % 1 ile emekli olan devlet görevlisi Hüsrev Bey ile % 2'lik oran ile defterdara düşen has toprak payı idi.

1.1.1. Padişah Hasları

167 olan padişah hasları 11 nahiye dâhilinde bulunmaktaydı. Padişahlara ait haslar genel itibariyle nefis, köy, nehir, yayla ve mahalle gibi yerlerden elde edilen gelirlerinden oluşuyordu. Padişahlara ait olan bu has miktarı, toplam hasların %80,37'sini teşkil ediyordu. Padişah hasları miktarlarının nahiyelelere dağılımı şu şekildeydi.

Tablo 3. Padişah Haslarının Nahiyelelere Dağılımı

Nahiyeler	Köy Sayısı+Nefs	Hâsıl
Kratova	24 (1 Nefs)	931.994
İştib	27	568.453
Menlik	30 (2 Nehir)+ 1(Nefs)	489.769
Koçana	22 (1 Nehir)	237.732
Doyrangölü	11 (1 Nefs)	207.805
Tikveş	17 (4 Nehir)	178.978
Dubniçe	11 (2 Nehir)	155.446

Ilıca	13	104.006
Ustrumca	5	72.834
Nogoriçe	5	54.156
Pedriç	2 (1 Nehir)	4.977
Toplam	167	3.006.150 akçe

Köstendil'de padişahlara ait hasların çoğu 931.994 akçe ile Kratova'da idi. Bunda Kratova'nın önemli ve faal bir maden bölgesi olması etkili olmuştur. Mikro anlamda bölge ekonomisine canlılık kazandıran Kratova madenleri makro anlamda ise devlete önemli kazanımlarda bulunmaktaydı. Nitekim Kratova'daki padişah haslarının 838.813 akçesi madenlerden elde edilmekteydi. Bu da Kratova'daki padişah haslarının %90'ına tekabül etmektedir. Kalan 93.181 akçe ise Kratova'ya bağlı köylerden elde edilen has gelirleri idi.

Padişah haslarının en az olduğu yer ise Pedriç idi. Haslar sadece toprak gelirlerini değil, su gelirlerini de kapsamaktaydı. İncelenen tahrir defterinde Köstendil sınırları içinde birçok akarsuyun olduğu ve buralardan önemli miktarda gelir elde edildiği anlaşılmaktadır. Dubniçe nahiyesine kaydedilen ab-ı Yavuzca ve ab-ı Bistriçe⁴⁴ adındaki nehirlerin geliri 24.082 akçeydi ve padişah haslarına dâhil idi. Koçana'da ise 35.687 akçe has gelirine sahip Bergaliçe ab-ı adında bir nehir kaydedilmiştir. Tikveş'te Boşava, Orizar nd. Manastır, Vozarçe, Orizar nd. Trusik der ab-ı Siyah adında dört nehir vardı. Pedriç'te 2.400 akçe has geliriyle Ustrumca nehri bulunmaktaydı. Menlik'te ise 34.080 akçe gelire sahip Prepeçani ve Serakin⁴⁵ adında iki nehir yer almaktaydı. Nehirlerden elde edilen gelirler, toplam köy gelirlerinin %5,4'ünü oluşturmaktaydı. Ayrıca Menlik'te 174.261 akçelik geliri olan nefsten yani şehir merkezinde has geliri kaydedilmiştir. Bu da Menlik padişah hasları içerisinde %35,6'lık kısma tekabül etmekteydi. Aynı şekilde 207.805 akçe padişah hası olan Doyrangölü nahiyesinin 91.900 akçelik padişah hası olan geliri %44,2 ile nefsten elde edilmekteydi. Koçana nahiyesindeki padişah hası köylerden toplamda 237.732 akçe gelir elde edilmekte idi. Bunun 13.140 akçesini yaylalardan elde edilen haslar oluşturmaktaydı. Bu yayla gelirleri Koçana'daki padişah haslarının %5,5'ine denk düşmektedir.

⁴⁴ BOA. TT. d, 523, 2.

⁴⁵ BOA. TT. d, 523, 3, 4.

Tablo 4. Köstendil Sancağı'nda Padişah Hassı Olan Mukataalar ve Gelirleri⁴⁶

Mukataa Türü	Hâsılı
Köstendil Livası Koyun ve Ağıl Vergisi ve Menlik Nahiyesi hassı	876.196
Köstendil Livası Voynukları İспенçe Vergisi	318.895
Köstendil Livası Voynukları İспенçe Vergisi	166.915
Köstendil Livası Mumhanesi	31.510
Kratova ve Menlik harici Yave ve Kaçgun Vergisi	18.525
Köstendil Livası Cizyesi	12.210
Toplam	1.424.251 akçe

Mukaata gelirleri içerisinde en çok payı 876.196 akçe ile koyun, ağıl vergisi ve Menlik nahiyesi hasları oluşturmaktaydı. Bu da tüm mukaata gelirleri içerisinde % 61,5'lik kısma tekâbül ediyordu. En az paya ise 12.210 akçe ile gayrimüslimlerden alınan cizye vergisi idi. Osmanlılar'da gayrimüslimlerden alınan bir çeşit vergi olan ispençe vergisi, Köstendil Livası voynuklarından 318.895 akçe ve 166.915 akçe olarak iki şekilde tahsil edilmiştir. Voynuklardan tahsil edilen vergi ise % 34,1'lik kısma tekabül etmekteydi. Mum ihtiyacını karşılamak için kurulan mumhanelerden biri olan Köstendil Livası mumhanelerinden 31.510 akçe vergi alınmaktaydı. Kaybolmuş hayvan ve kölenin bulunması halinde sahibinden alınmakta olan yâve ve kaçgun vergisi ise Köstendil Livasından 18.525 akçe alınmakta idi.

1.1.2. Veziriâzam ve Vezir Hasları

1572'de Veziriâzam Mehmed Paşa'ya ait 15'i Dubniçe'de, 3'ü İştib'de olmak üzere 18 has tespit edilmektedir. Vezirlere ait olan haslar ise 19 idi. Bunların 14'ü Ilıca'da Vezir Pertev Paşa'ya, 5'i ise Doyrangölü'nde Piyale Paşa adınaydı.

Haslar konusunda bahsi geçen Veziriâzam Mehmed Paşa'nın Sokullu Mehmed Paşa olduğu anlaşılmaktadır. Burada kaydedilmiş olan Vezir-i Azam Mehmed Paşa'nın tarihsel bir değerlendirmesi yapıldığı zaman defterimizin de 1572 tarihli olması dolayısıyla kayıtlı olan sadrazamın Sokullu Mehmed Paşa olduğu çıkarımında bulunulabilir. Sokullu Mehmed Paşa, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı donanmasının Kaptan-ı Deryalığı görevinde bulunmuş ve yine

⁴⁶ BOA. TT.d. 523, 4.

Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim ve III. Murad dönemlerinde 14 yıl Osmanlı Devleti’nin sadrazamlığını yapmış çok önemli bir Osmanlı devlet adamı idi.⁴⁷

Defterde geçen bir diğer devlet adamı ise Vezir Pertev Paşa’dır. Pertev Paşa, Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim dönemlerinde beylerbeyi ve vezirlik görevlerinde bulunmuş Osmanlı devlet adamıdır. Arnavut kökenli bir devlet adamı olup Enderun’da yetişip eğitim almıştır. Sarayda rikâb-ı hümayun ağası, kapıcıbaşı görevlerinden sonra 1554 yılı Aralık ayında yeniçeri ağalık görevinde bulunmuştur. Nahçıvan Seferi dönüşünde 23 Eylül 1554’te vezir olan Sokullu Mehmed Paşa’nın yerine Rumeli beylerbeyi olarak göreve getirilmiştir. Daha sonra 1555 yılında dördüncü vezir olan Pertev Paşa, öldürülen Şehzade Mustafa’nın eşi ile evlendirilmiştir. 1558 yılında üçüncü vezirliğe yükseltilmiştir. Daha sonra ise ikinci vezirliğe ve ardından kaptan-ı deryalığa getirilmiştir.⁴⁸

Diğer önemli devlet adamlarından biri de Vezir Piyale Paşa idi. Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim dönemlerinde 14 yıl kaptan-ı deryalık görevinde bulunmuş, zaferler kazanmış önemli bir Osmanlı devlet adamı ve komutanıdır. Hırvat kökenli bir devlet adamı olan Piyale Paşa Enderun’da yetişip eğitim almıştır. II. Selim’in damadı olup kızı Gevherhan Sultan ile evlenmiştir.⁴⁹

Tablo 5. Veziriâzam ve Vezir Haslarının Nahiyelere Dağılımı

Nahiyeler	Veziriâzam/ Vezir	Köy Sayısı	Hâsılı
Dubniçe	Veziriâzam Mehmed Paşa	15	44.300
İştib	Veziriâzam Mehmed Paşa	3	14.150
Doyrangölü	Vezir Piyale Paşa	5	61.621
Ilıca	Vezir Pertev Paşa	14	55.402
Toplam	-	37	175.473 akçe

⁴⁷ M. Tayyib Gökbilgin, “Mehmed Paşa (Sokollu)”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, VII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1955, s. 595.

⁴⁸ İbrahim Artuk, “Osmanlılarda Veraset-i Saltanat ve Bununla İlgili Sikkeler”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32, 1979, s. 276; H. Mustafa Eravcı, “Gelibolulu Mustafa ‘Âlî ve “Heft Meclis” Adlı Eseri”, *Tarih Okulu*, 6, 2010, s. 10-11; Abdülkadir Erdoğan, “Kanuni Süleyman Devri Vezirlerinden Pertev Paşa’nın Hayatı ve Eserleri”, *Vakıflar Dergisi*, 2, 1942, s. 238.

⁴⁹ İdris Bostan, “Piyale Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007.

Görüleceği üzere Veziriâzam Mehmed Paşa'ya tevcih edilen has gelirlerinin toplamı 58.450 akçeydi. Defterde tespit edilen iki vezirden Pertev Paşa'nın 55.402 ve Piyale Paşa'nın 61.621 akçe has gelirleri bulunmaktaydı.

1.1.3. Sancakbeyi Hasları

Sancakbeyi hasları toplam 33 köyde idi. Bunun 19'u Köstendil Sancakbeyi Yunus Bey adına kayıtlıyken, kalan 14'ü Üsküb Sancakbeyi Ali Bey'e aitti.

Tablo 6. Sancakbeyi Haslarının Nahiyelere Dağılımı

Nahiyeler	Mirliva	Köy Sayısı	Hâsıl
Koçana	Üsküb Mirlivası Ali Bey	14	120.055
Ustrumca	Köstendil Mirlivası Yunus Bey	1	92.200
Ilıca	Köstendil Mirlivası Yunus Bey	1	81.000
Radomir	Köstendil Mirlivası Yunus Bey	2	47.300
İvranya	Köstendil Mirlivası Yunus Bey	4	41.710
İştib	Köstendil Mirlivası Yunus Bey	2	26.311
Tikveş	Köstendil Mirlivası Yunus Bey	2	23.500
Nogoriçe	Köstendil Mirlivası Yunus Bey	1	22.000
Sirişnik	Köstendil Mirlivası Yunus Bey	3	15.000
Pedriç	Köstendil Mirlivası Yunus Bey	1	14.400
Gorna-Krayişte	Köstendil Mirlivası Yunus Bey	1	1.800
Doyrangölü	Köstendil Mirlivası Yunus Bey	1	1.000
Toplam	-	33	405.357 akçe

Köstendil Sancakbeyi Yunus Bey'e ait olan haslar çeşitli nahiyelere bağlı köylerde görülürken, Üsküb Sancakbeyi Ali Bey'e ait olanlar ise Koçana nahiyesinde yoğunlaşmıştı. Yunus Bey'in has gelirleri toplamda 285.302 akçe iken, Ali Bey'in has gelirleri toplamı 120.055 akçe idi. Yunus Bey'in has gelirleri tutar açısından Ustrumca ve Ilica'da yoğunluk kazanmaktaydı. En az olan yerler ise Gorna-Krayişte ve Doyrangölü nahiyeleriydi. Burada Üsküb Sancakbeyi Ali Bey'in kendi sancağından farklı bir sancak sınırlarında has gelirlere sahip olduğu görülmektedir. Bu da Osmanlı toprak gelirleri dağılımının değişik bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Ali Bey'e ait olan has gelirlerin ise Koçana'da toplanması durumu ise Koçana'nın Üsküb'e yakınlığı ile alakalı olmalıdır. Nitekim Koçana Üsküb ve Makedonya'nın doğu kesiminde çokta uzak bir konumda olmadığı anlaşılmaktadır.

1.1.4. Diğer Devlet Görevlilerine Ait Haslar

Buraya kadar bahsedilen yüksek rütbeli devlet görevlileri haricinde 6 köy hazine-i âmire defterdarlarından Derviş Çelebi Efendi'ye,⁵⁰ 2 köy ise tekâüd yani emekli olarak kaydedilen Hüsrev Bey'e⁵¹ ait idi.

Osmanlı Devleti'nde mali işlerden ve devlet kayıtlarının yer aldığı defterhaneden sorumlu olan defterdara görevinin öneminden dolayı has gelirleri verilmekteydi. Hazine-i Amire Defterdarı Derviş Çelebi Efendi'nin Köstendil'in çeşitli nahiyelerde toplam 41.217 akçe değerinde hassı bulunmaktaydı. Hüsrev Bey'in ise Dubniçe köylerinde 30.000 akçelik hassı vardı.

Tablo 7. Diğer Hasların Nahiyelere Dağılımı

Nahiyeler	Defterdar	Köy Sayısı	Hâsıl
Dubniçe	Hüsrev Bey	2	30.000
Menlik	Hazine-i Amire Defterdarı Derviş Çelebi Efendi	3	19.582
Doyrangölü	Hazine-i Amire Defterdarı Derviş Çelebi Efendi	2	15.709
Pedriç	Hazine-i Amire Defterdarı Derviş Çelebi Efendi	1	5.926
Toplam	-	8	71.217 akçe

⁵⁰ BOA. TT. d, 523, 6.

⁵¹ BOA. TT. d, 523, 7.

Derviş Çelebi Efendi'ye ait haslardan en fazlası 19.585 akçe ile Menlik nahiyesine bağlı üç köyden oluşuyordu. Daha sonra Doyrangölü ve Pedriç nahiyeleri gelmekteydi. Has gelirleri olmasından yola çıkarak önemli biri olduğu söylenebilecek Hüsrev Bey'in Dubniçe'ye bağlı Dyakova ve Belçin köylerinde toplam 30.000 akçelik has gelirleri vardı.

1.2. Zeametler

Osmanlı devletinde genel olarak askeri hizmette bulunan kişilere verilen ve yıllık geliri 20.000-100.000 akçe arasında değişen dirliklere zeamet, bu dirlikleri tasarruf eden kişilere de *zaim* denilmekteydi.⁵² Bunlar genelde eyalet merkezindeki hazine ve timar defterdarlarına, zeamet kethüdalarına, sancaklardaki alaybeylerine, kale dizdarlarına, kapıcıbaşlarına, divan kâtiplerine, defterhane ve hazine-i amire kâtiplerine tevcih edilirdi. Bunların dışında timar sahibi olan sipahiler de terakki yoluyla yani yükselerek zaim olabilmekteydiler.⁵³

Zeamet olan topraklar kolay kolay el değiştirmedeği gibi bir zaimin vefat ettiği durumda hiç bölünmeden başka bir zaima tevcih edilirdi. Fakat terakki yoluyla, timar iken zeamet olan yerler zaim öldükten sonra bölünürdü ve daha sonra timar olarak yeniden tevcih edilmekteydiler.⁵⁴

Köstendil sancağındaki nahiyelerden 18'inde zeamet sayısı 389 idi. Doyrangölü ve Maleşeva'da ise zeamet kaydına rastlanmamıştır. Zeamet tasarruf eden kişiler arasında sancakbeyi, üst düzey devlet görevlilerinin kapıcıları, kapıcıbaşları, kethüdarları, seraskerler, dergâh-ı âli çavuşları, dergâh-ı âli müteferrikaları, Rumeli Beylerbeyliği'nde görevli memurlar, sancak kethüdarları, dergâh-ı âli ve divân-ı âli kâtipleri gibi görevliler bulunmaktaydı.

Köstendil sancağında zaimler sadece köylerde değil, nahiy merkezlerinde de zeamet tasarrufunda bulunmuşlardır. Zaimler bir köyü tamamen kendileri tasarruf ettikleri gibi bazı köylerden de hisse alabilmekteydiler. Dergâh-ı Âli Müteferrikası Abdî veled-i Kasım Bey, Ilıca nahiyesine tabi Konova, Viteşova, Dragoviştiçe köylerinden toplamda 39.499 akçelik zeamet tasarruf etmekteydi.

⁵² Erhan Afyoncu, "Zeamet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 162.

⁵³ M. Tayyib Gökbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Timar ve Zeamet Tavcihi İle İlgili Fermanları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 27 (22), İstanbul 1967, s. 36.

⁵⁴ Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı*, s. 93.

Aynı kişi Dubniçe nahiyesi Dobridol köyünden 580 akçe zeamet hissesi almaktaydı.⁵⁵

Bazı kayıtlarda iki zaimde birlikte tasarrufta bulunacakları yerler de tevcih edilmişti. Ilıca nahiyesinde Serbevâbin Sinan ve Dergâh-ı Âli Müteferrikası Mehmed Paşa'ya birlikte tasarruf edecekleri 467 akçe hâsılata sahip olan *Riparçe*⁵⁶ köyü tevcih edilmiştir. İştib nahiyesinde Kethüda Mehmed ve Rumeli Mirmiran-ı Hüseyin Paşa'ya birlikte tasarruf edecekleri 6.000 akçe hâsılata sahip olan *Lukova*⁵⁷ köyü tevcih edilmiştir. Buna benzer örnekler defterimizde birçok nahiyede bulunmaktadır.

Köstendil sancağında tasarrufu yapılan köy sayıları ve hâsılat durumlarının nahiyelere dağılımı şu şekildedir.

Tablo 8. Zeametlerin Nahiyeye ve Köylere Dağılımı

Nahiyeler	Köy Sayısı + Nefs	Hâsıl
Dubniçe	61+1	330.953
Nogoriçe	38	294.633
Ustrumca	39	287.257
Pedriç	31+3	285.825
Radomir	32	273.927
İvranya	23	169.107
Ilıca	23	159.403
Tikveş	25	145.529
Menlik	19	135.141
Piyanıçe	12	99.075
İslavişte	8	72.730
Boyimiye	9	68.285
Sirişnik	20+1	66.276
Koçana	9	56.200
İştib	29	16.251
Gorna-Krayişte	3	7.200
Kratova	1	4.000
Koniçe	2	1.856
Doyrangözü	-	-

⁵⁵ BOA. TT.d, 523, 15.

⁵⁶ BOA. TT.d, 523, 10.

⁵⁷ BOA. TT. d, 523, 13.

Maleşeva	-	-
Toplam	389	2.473.648 akçe

Tabloda görüldüğü üzere zeamet olarak tasarruf edilen köy sayısı en fazla Dubniçe, Ustrumca ve Nogoriçe'de idi. En az ise Kratova, Koniçe ve Gorna-Krayište idi. En fazla zeamet gelirine sahip olan nahiyenin Dubniçe, Nogoriçe, Ustrumca, Pedriç, Radomir vs. şeklinde sıralandığı görülmektedir. En az gelir ise Koniçe, Kratova, Gorna-Krayište vs. şeklinde sıralanmaktaydı.

Dikkati çeken bir husus da zeamet olarak tasarruf edilen bir köyün kalan hissesinin timar olarak tasarruf edilmesidir. Rumeli Defter Kâtibi Mehmed, Nogoriçe nahiyesinde 9.662 akçe hâsılı olan Algunye köyünden 5.000 akçe zeamet tasarruf etmiş⁵⁸ ve köyün kalan 2.620 akçe hissesi İshak bin Yunus tarafından,⁵⁹ kalan 2.042 akçe hissesi ise Ali bin Turhan tarafından timar⁶⁰ olarak tasarruf edilmiştir. Bu durum bir yerin bütünüyle sadece has, zeamet veya timar olarak tasarruf edilemeyeceğini göstermektedir.

1.3. Timarlar

Timar, yıllık geliri 1.000 ila 20.000 akçe arasında olan topraklara denir. Osmanlı Devleti'nde devlete ait toprakların askeri ve idari amaçlarla geçimlerine ya da hizmetlerine karşı masraflarını giderebilmek için bir kısım asker ve memurlara belirli bölgelerden kendi hesaplarına tahsis edilmiş vergi kaynaklarına dayalı olan bir sistemdir. Yani Osmanlı merkezi vilayetlerinde bir süvari askeri birliğini ve askeri-idari hiyerarşiye destek vermek amacıyla yapılan ve miras yoluyla geçmeyen yapıya denirdi.⁶¹

Timar sistemi, hâkim olunan topraklarda düzgün bir denetimin en önemli amaçlarından biri olarak oluşmuştur. Kuruluş aşamasında askeri bir ihtiyacı gidermeye yönelik ortaya çıkmış olsa da, zaman içerisinde devletin tek askeri gücünü değil, ekonomik ve sosyal yapısını da büyük oranda etkisi altına almıştır. Timar sistemi, Osmanlı Devleti'nden önce Halifeler Devri, Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti, İlhanlı Devleti ve daha sonra devamında

⁵⁸ BOA. TT. d, 523, 24.

⁵⁹ BOA. TT. d, 523, 121.

⁶⁰ BOA. TT. d, 523, 123.

⁶¹ Halil İnalçık, "Timar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 168-169; Ömer Lütfi Barkan, "Timar", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, XII/I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, s. 286.

kurulmuş olan beyliklerde farklı isimlerle kullanılmış olsa da aslında uygulanan ikta sisteminin bir devamı niteliğindedir.⁶² Bu tür sistemlerin sadece Türk-İslam devletlerinde değil, Ortaçağ Avrupa devletlerinde de uygulandığı bilinmektedir. Para ekonomisinin gelişmediği dönemlerde toplanan vergilerin merkeze aktarılması büyük bir sorundu. Büyük bir kısmının aynı olarak toplandığı vergilerin merkeze aktarılması daha sonra görevlilere maaş olarak verilmesi yerine, yerinde ödemenin yapıldığı bir sistemdir. Bu sistem doğuda uygulandığı gibi batılı devletler tarafından da kullanılmıştır.⁶³

1572 yılına ait icmal deftere göre Köstendil sancağında timar sisteminin uygulandığı görülmektedir. Yapılan incelemede timar kayıtlarında timar tasarruf eden kimselerin görevleriyle ilgili bilgilere de ulaşılmaktadır. Köstendil sancağına bağlı olan nahiyelerin bazılarında görev alan voynuklar, seraskerler, sancakbeyi, sancakbeyi çavuşu, yeniçeri, sekban, çeribaşı, kâtip, kethüda, solak, çavuş, çavuşbaşı, subaşı, voyvoda, bazdar, serbazdar, serçaşnigir, bevtab, serbevtab gibi görevliler vardı. İlgili kayıtlarda tasarruf sahiplerinin nereli olduklarına ve milletlerine dair bilgiler de bulunmaktadır. Örneğin Bosnalı, Ilıcalı, Arnavut, Bulgar, Hersekli, Üsküplü, Gürcü, Selanikli, İlbasanlı, İştibli, Ohrili, Kalkandelenli, Çerkez, Lofçalı, Sofyalı, Mardalı, Samakovlu, Delvineli, Dimetoka, Kırçovalı, Macar bunlardan bazılarıdır.

Köstendil'e bağlı nahiyelerde toplam 1.687 timar kaydına rastlanmıştır. Toplam 7.065.637 akçe timar gelirininde elde edildiği sancakta Kratova nahiyesinde timar kaydı bulunmamaktaydı. Diğer yerleşim birimlerinde ise az ya da çok timar kaydı vardı.

Tablo 9. Timarların Nahiye ve Köylere Dağılımı

Nahiyeler	Köy Sayısı	Hâsıl
İvranya	370	1.073.936
İştib	129	663.073
Ustrumca	119	655.114
Nogoriçe	135	587.900
Ilıca	225	565.523
Dubniçe	101	524.322
Koçana	93	516.685
Tikveş	107	501.339

⁶² Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı*, s. 95.

⁶³ Barkan, "Timar", s. 287.

Sirişnik	109	438.479
Menlik	38	294.401
Piyanıçe	56	265.693
İslavişte	67	242.021
Pedriç	26	223.401
Radomir	43	160.074
Maleşeva	22	143.191
Gorna-Krayişte	27	107.157
Koniçe	11	54.783
Boyimiye	7	29.086
Doyrangölü	4	19.459
Kratova	-	-
Toplam	1.687	7.065.637 akçe

Anlaşılabacağı üzere en fazla timar 370 köy ile İvranya'daydı. Yine burası gelir açısından da 1.073.936 akçe ile diğer yerlere göre birinci sırada yer almaktaydı. Buna karşılık en az timar hâsılı ise 4 adet köy ve 19.459 akçe ile Doyrangölü idi.

Bazı köylerde bir kişi tek başına bir araziye timar olarak tasarruf ederken, bazı köylerde ise bir arazi birden fazla kişi tarafından tasarruf edilmiştir. Bunun yanında timar gelir miktarının yeterli olmamasından kaynaklı olsa gerek, değişik köylerden de hisse temin edildiği görülmektedir. Dubniçe nahiyesine bağlı Lihotiçe köyünün 9.155 akçe geliri bulunmaktaydı. Zeamet sahibi olan Dergâh-ı Âli Çavuşu Kasım buradan 1.665 akçe hisse elde etmişti.⁶⁴ Derviş adında bir kişi ise aynı köyden 5.400 akçe timar hissesi almaktaydı.⁶⁵ Kalan 2.090 akçelik hisse ise Hüseyin bin Mustafa Çavuş'un timar hissesiydi.⁶⁶ Görüldüğü üzere bir köy farklı kişilere hisse edilebiliyordu. Yine burada adı geçen köyün hem zeamet hem de timar olarak tasarruf edilebildiği dikkati çekmektedir.

Çoğu yerde timarların sipahiler tarafından tasarruf edildiği görülürken, devlet adamlarının yardımcılara ait olan timarlara da rastlanmaktadır. Bunlar çoğu yerde "kethüdâ"⁶⁷ olarak geçmektedir. Ilıca nahiyesine bağlı beş köyün timar

⁶⁴ BOA. TT. d, 523, 11.

⁶⁵ BOA. TT. d, 523, 57.

⁶⁶ BOA. TT. d, 523, 72.

⁶⁷ **Kethüdâ:** Osmanlı devlet teşkilâtında XV. yüzyıldan itibaren bazı devlet görevlilerinin yardımcısı anlamında kullanılmıştır. Devletin en üst kademesindeki sadrazamdan en alt kademedeki mülki ve

tasarrufu 18.000 akçe hâsıl ile Kethüdâ Rıdvan'a⁶⁸ tevcih edilmişti. İştib nahiyesine bağlı 13.980 hâsıl olan Dragoyeva köyünün timar tasarrufu 8.333 hisse ile Kethüdâ Yusuf'a⁶⁹ tevcih edilmişti.

Sıradan askerlerden farklı olarak görev yapan ve yükümlülükleri olan bir diğer askeri sınıf da bevvâblardı. Bevvâb kelime anlamı olarak kapıcı manasına gelmekteydi. Piyanıçe nahiyesine bağlı 21.800 akçe hâsılı olan Grad köyü, Bevvâb Ramazan'a 20.254 akçe hisse ile tevcih edilmiştir.⁷⁰ Bevvabların başında olan kişilere de serbevvâbin denilmekteydi. Bu unvana sahip kişilerin de zeamet ve timar tasarruf ettiği kayıtlardan anlaşılmaktadır.

1.3.1. Kale Görevlilerinin Tımarları

Kale görevlileri genel itibariyle sürekli kale içerisinde görevli olmaları dolayısıyla kalede kalmaya mecbur idiler. Bu görevliler içerisinde en yüksek rütbeye sahip olan kişiler “*dizdâr*” olarak bilinen görevlilerdi.⁷¹ Dizdar, kale ile ilgili işlerin sorumlusu ve kale erlerinin kumandanı idi. Kalelerin, şehrin savunması gibi görevler dışında aynı zamanda içinde zindanın da bulunduğu bir hapishane olması, bazı yerlerde tüccarın değerli eşyalarının, paralarının saklanması, ayrıca barut depolarının, cephaneliklerin, Ankara, Konya, Bursa gibi şehirlerin kalelerinde birer darphâne ve bununla ilgili alet edevatın yer alması, dizdarın görev ve sorumluluklarını sayıca arttırmaktaydı. Dizdarlar merkezden beratla tayin edilmekteydi. Şer'iyeye sicillerindeki berat örneklerine göre dizdar, merkezdeki Kapıkulu ocaklarının yeniçeri, cebeci, sipahi gibi bölüklerine mensup olanlar arasından seçilmekteydi.⁷² Defterlerdeki kayıtlara göre özellikle ölüm sebebiyle meydana gelen kadro boşalmasıyla, bunların uzun süre bu görevde kaldıklarını ve genellikle yaşlı ve tecrübeli kişiler arasından seçildiklerini düşündürmektedir. Dizdar, bulunduğu kazanın kadısına ve sancak beyi ile beylerbeyine karşı sorumluydu. Görevi sırasındaki faaliyetlerinin şer'ee uygunluğunun sağlanması bakımından da kadıya karşı sorumludur. Kaledeki kethüdâ ve kale erlerinden başka

askeri erkânın kethüdâ unvanını taşıyan yardımcısı bulunurdu. Kâhya da eş anlamlı olarak yine kullanılmıştır. Mehmet Canatar, “Kethüdâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, 332.

⁶⁸ BOA. TT. d, 523, 28.

⁶⁹ BOA. TT. d, 523, 88.

⁷⁰ BOA. TT. d, 523, 25.

⁷¹ Galip Çağ, *217 Nolu Tapu-Tahrir Defterine Göre Paşa Sancağı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s. 86.

⁷² Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Teori Yayınları, Ankara 1985, s. 44-45.

şehri çevreleyen surda bulunan kapılarda görev yapan kapıcılar da (bevâb) ona bağlıydı.⁷³

İcmal tahrir defterine göre İvranya'da, İştib'te ve Ustrumca'da üç kale bulunmaktaydı. İvranya Kalesi dizdarı Ahmed (5.785 akçe hâsıl, 5.000 akçe hisse),⁷⁴ İştib Kalesi dizdarı Hacı İbrahim (5.000 akçe),⁷⁵ ve Ustrumca Kalesi dizdarı İskenderiyelü Ahmed (8.527 akçe)⁷⁶ idi. Burada görüldüğü üzere en fazla geliri 8.527 akçe ile Ustrumca Kale dizdarı İskenderiyelü Ahmed elde etmekteydi. İvranya kale dizdarı Ahmed ile İştib kale dizdarı Hacı İbrahim 5.000 akçe hisse ile eşit miktarda hisse elde etmekteydiler.

Kale dizdarlarının yardımcıları durumunda olan kethüdalar da yine kaledeki önemli görevlilerdendi. Kale erlerinin dirlik ve düzeninin sağlanması, diğer hizmetlerin görülmesinde dizdar ile birlikte sorumludur. Tayininde izlenen yol ve bağlı bulunduğu makamlar dizdarınki ile aynıdır.⁷⁷ İvranya Kalesi beyinin kethüdası İbrahim bin Mehmed (1.500 akçe),⁷⁸ İştib Kalesi beyinin kethüdası Bali bin Yusuf (1.500 akçe)⁷⁹ idi.

Kale görevlileri içerisinde önemli rol oynayan kişilerden biri de kale imamları idi. Kale imamları, kale dizdarı ile birlikte özellikle kale içerisindeki güvenliği, asayişi ve huzuru sağlamada önemli bir kişiydi. İvranya Kalesi'nde İmam Ali bin Yusuf (1.876 akçe),⁸⁰ İştib Kalesi'nde İmam Süleyman (1.320 akçe)⁸¹ ve Ustrumca Kalesi'nde İmam Mahmud (195 akçe)⁸² görevliydi.

Bunların dışında kalan ve kaleyi korumakla görevli olan muhafız sınıfı da kale merdi olarak adlandırılmaktaydı. Buna göre İvranya Kalesi'nde 32 (toplam 52.279 akçe), İştib Kalesi'nde 14 (toplam 33.704 akçe), Ustrumca Kalesi'nde 5 (toplam 4.119 akçe) kale merdi bulunmaktaydı.

⁷³ Yusuf Oğuzoğlu, "Dizdar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 480-481.

⁷⁴ BOA. TT. d, 523, 197.

⁷⁵ BOA. TT. d, 523, 201.

⁷⁶ BOA. TT. d, 523, 202.

⁷⁷ Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı. XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995, s. 79

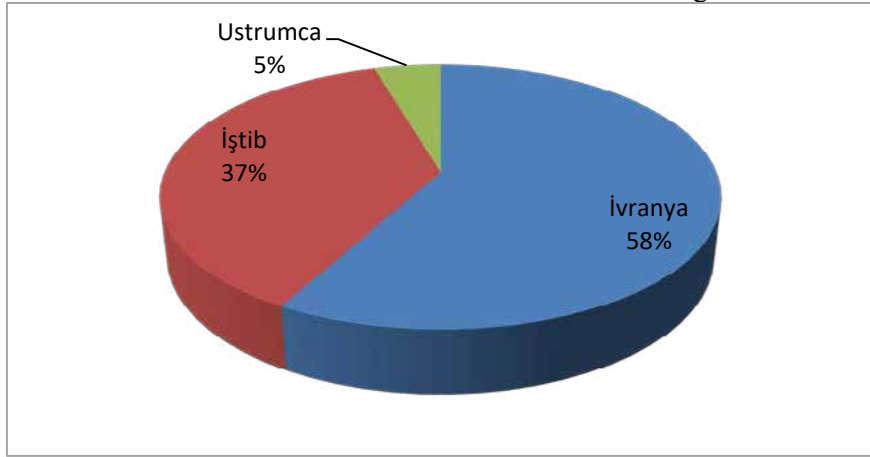
⁷⁸ BOA. TT. d, 523, 198.

⁷⁹ BOA. TT. d, 523, 201.

⁸⁰ BOA. TT. d, 523, 199.

⁸¹ BOA. TT. d, 523, 201.

⁸² BOA. TT. d, 523, 202.

Grafik 2. Kale Mustahfız Sınıfı Gelir Oran Dağılımı

Toplam mustahfız geliri 90.102 akçe idi. Kale merdi olan mustahfız sınıfı içerisinde en fazla gelir elde edenler 52.279 akçe ile İvranya kalesi merdleriydi. Tüm mustahfız sınıf içerisinde %58 oran ile en fazla gelire sahip olan yerdi. 33.704 akçe ile ikinci sırada yer alan İştib kalesi toplam oran içerisinde %37 lik bir paya sahipti. %5 lik paya sahip olan Ustrumca mustahfız sınıfı 4.119 akçe ile en az gelire sahip olan yerdi.

1.3.2. Diğer Görevlilere Tevcih Edilen Timarlar

Çalışmanın temel kaynağı olan icmal defterde 818/1415 tarihli bir kayda göre İştib'e bağlı Akgerde ve Söğüdü (Mir Ali Obası) mahalleleri ile Bogova Mezrası gelirleri Sultan Murad Han Vakfı'na aitti. Buralardan elde edilen 7.560 akçelik gelir, İştib Kalesi yanında bulunan Kenise (Kilise) Camii'nin görevlilerine sarf edilmekteydi.

Tablo 10. Kenise (Kilise) Camii Görevlilerine Tevcih Edilen Timarların Dağılımı

Görevli Kişi	Görevi	Hisse
Mevlana Seyyid Abdülkerim	İmâm	1.800
Mevlana Hasan	Hâtib	1.440
Mustafa Dede	Kayyum ve Saka	1.440
Abdülkadir	Müezzin	1.080
Mehmed bin Ahmed	Müteferrika	360
Ahmed	Sermuhassıl	360
Mehmed	-	360

Hacı Süleyman	Cüzhân	180
Mehmed	Cüzhân	180
Ahmed Dede	Cüzhân	180
İdris	Cüzhân	180
Toplam	-	7.560 akçe

Görüldüğü üzere vakfa bağlı caminin kalabalık bir çalışmanı bulunmaktaydı. Cami görevlileri arasında en fazla maaşı imam, daha sonra ise hatip ile kayyum ve saka işlerini yürüten Mustafa Dede almaktaydı. En az alanlar ise cüzhanlar idi.

1.3.3. Manastırlar

Hıristiyan tapınağına Manastır denilirdi. Manastırlar ibadet edilen bir yer olmalarının yanı sıra hem okul hem de din adamları için barınma yeri olarak kullanılmıştır. Genellikle piskoposluk, metropolitlik veya patriklik merkezi olan manastır kelimesinin aslı Latince *Monasterium* kelimesinden gelmektedir.⁸³

Manastırların bazıları yalnızca din adamlarına hizmet ederken bazıları aşevi, konaklama yeri veya tedavi merkezi gibi halka yönelik hizmetleriyle de tanınmıştır. Manastırlar bilinen fonksiyonları dışında yetim, yaşlı, sakat ve zihinsel özürlüler, aile içi şiddete mâruz kalan kadınlar gibi bakıma muhtaç veya toplumdaki dışlanmış kesimlere sığınak olmuş, görevine son verilen imparator ve patriklerin yanı sıra isyancılar için bile kaçış veya sürgün yeri vazifesi görmüştür. Manastırların çoğu hastahane ve düzenli olarak yiyecek, giyecek ve para dağıtımını hizmetleri sunmuş, özellikle Batı'da eğitim manastırlarını ayrılmaz bir parçası olmuş, zengin kütüphaneleriyle dönemin entelektüel ve kültürel gelişimine, sanat hayatına katkıda bulunmuştur.⁸⁴

Hıristiyanlar; âlim, zâhid ve ileri gelen din adamlarını tanımlamak için *keşiş* kelimesini kullanmışlardır. Manastırlarda yaşayan keşişler belirli bir disiplin kuralları içerisinde kutsal metinleri okuma, kopyalama ve araştırma çalışmalarını yürütürlerdi. Ayrıca dinî kuralların manastır içinde ve dışında öğretilmesi, tebliğ edilmesi işini de yerine getirmekteydiler. Keşişler inanan

⁸³ Levent Öztürk, "Manastır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, s. 560-561.

⁸⁴ Salime Leyla Gürkan, "Manastır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.27, Ankara 2003, s. 560.

insanlara çeşitli dinî hizmetler yanında eğitim, sağlık ve tarım gibi alanlarda da yardımcı olur, inanmayanlara da tebliğ faaliyetlerinde bulunurlardı.⁸⁵

Bu bilgilerin yanı sıra manastırlar ve bunların başındaki olan keşişler buldukları yerlerde tarımla ve değirmencilikle uğraşıp gelirlerini temin etmeye çalışırlardı. Gelir elde eden ve vergi veren manastırların varlığı söz konusu olduğu gibi bazıları da en başından beri Osmanlı padişahları tarafından verilmiş olan dokunulmazlıklara ve bazı vergilerden muaf tutulma gibi ayrıcalıklara sahiptiler.⁸⁶

1572 yılı kaydına göre Köstendil sancağında 15 manastır vardı. Bunlar Ilıca, Dubniçe, İştib, Koçana, Tikveş, Ustrumca, Sırışnik, Gorna-Krayişte, İpşine ve İnegošta nahiyelerindeydi. Bunların hâsıl toplamı 5.570 akçe idi.

Tablo 11. Manastırların Gelir Durumu

Manastır Adı	Nahiye	Manastırın Konumu	Hâsıl
İsveti-Otaç ⁸⁷	İpşine	-	1.692
Arhangel ⁸⁸	Tikveş	-	1.000
Arhangel ⁸⁹	Dubniçe	Padeş k.	507
Obradam(Preobrajen) ⁹⁰	Ilıca	Tavaliçe k.	400
İsveti Nikola ⁹¹	Sırışnik	Jabyani k.	295
Bogorodiçe ⁹²	Ustrumca	-	288
Atanaş ⁹³	İştib	Kurveleva içinde kaydedilmiştir.	270
İsveti Nikola ⁹⁴	Sırışnik	İsko-Kayaniçe k.	250
Bogoslavçe ⁹⁵	Ilıca	Gurubanofça k.	247
Preçiste ⁹⁶	İnegošta	Beşniçe(?) k.	240
Rıçalarine ⁹⁷	İştib	Bavişte k.	135
İsveti Nikola ⁹⁸	Koçana	Vinoş k.	80

⁸⁵ Şinasi Gündüz, “Keşiş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara 2002, s. 322-323.

⁸⁶ Sezer, *XVI. Yüzyılda Köstendil İlcası*, s. 146.

⁸⁷ BOA. TT. d, 523, 170.

⁸⁸ BOA. TT. d, 523, 117.

⁸⁹ BOA. TT. d, 523, 8.

⁹⁰ BOA. TT. d, 523, 33.

⁹¹ BOA. TT. d, 523, 80.

⁹² BOA. TT. d, 523, 156.

⁹³ BOA. TT. d, 523, 25.

⁹⁴ BOA. TT. d, 523, 74.

⁹⁵ BOA. TT. d, 523, 107.

⁹⁶ BOA. TT. d, 523, 172.

⁹⁷ BOA. TT. d, 523, 2.

Oteç(Ofça) ⁹⁹	Gorna Krayişte	Diğer adı Breklene olan Predoştıçe k. içinde kaydedilmiştir.	66
Birava(Birora) ¹⁰⁰	Koçana	Marine k.	50
Arhangel ¹⁰¹	İştib	Leskova k.	50
Toplam	-	-	5.570 akçe

Elde edilen verilere göre en fazla gelire İpşine nahiyesindeki İsveti (St.) Otaç Manastırı sahipti. Bunu Tikveş nahiyesinde bulunan ve baş melek anlamına gelen Arhangel Manastırı takip etmekteydi. Koçana nahiyesinin Marine köyündeki Birava Manastırı ve İştib nahiyesinin Leskova köyündeki Arhangel Manastırı 50'şer akçeyle en az gelire sahipti.

1.3.4. Cemaatler (Aşiretler)

Cemaat (aşiret) etimolojik olarak Arapça kökenli bir kelime olup “kabile” karşılığında kullanıldığı gibi kabilenin altında daha küçük bir topluluğu da bildirmektedir. Türkçe’de ise özellikle göçebe unsurlar için kullanılmıştır. Osmanlılar döneminde boyun altında, cemaatin üstünde bir topluluğa isim olmuştur. Osmanlı kanunname ve belgelerinde genel olarak “konar-göçer” veya “yörük” olarak kaydedilen oluşumlar, yukarıdan aşağıya bir sıraya göre, boy (kabile, taife), aşiret, cemaat, oymak, mahalle, oba (aile) şeklinde sınıflara ayrılmıştır.¹⁰²

Cemaatler (Aşiret) göçebe hayatın bir gereği olarak daha çok hayvancılıkla uğraşırlardı. Dolayısıyla yerleşik olan halkla iktisadî bakımdan bir bütünlük oluşturmuşlardır. Yaylak ve kışlakları arasındaki hareketleri, biraz da hayvanlarına otlak bulma düşüncesinden ötürü meydana gelmiştir. Bundan dolayı beraber göçebe hayatlarının, merkezî otoritenin zayıflamasıyla başıboş olacak bir şekile geldiği ve bunun onların düzen içerisinde olmaları ve iskânları için bir sebep oluşturduğu görülmektedir. Cemaatlerin kontrol altında tutulmaları amacı, devlet

⁹⁸ BOA. TT. d, 523, 104.

⁹⁹ BOA. TT. d, 523, 71.

¹⁰⁰ BOA. TT. d, 523, 103.

¹⁰¹ BOA. TT. d, 523, 103.

¹⁰² Yusuf Halaçoğlu, “Aşiret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 9.

tarafından eski aşiret düzenlerinin bozularak kethüdâlıklar şeklinde teşkilâtlandırılmalarına ve bu sebeple belli güzergâhlar içinde hareketlerine izin verilmesine yol açmıştır.¹⁰³

Tablo 12. Cemâ'atler (Aşiretler) ve Gelirleri

Cemaat Adı	Köy/Mezra	Nahiye	Hâsıl
Hacı Obası ¹⁰⁴	Diğınler (Çirnovlişte)	İştib	4.070
Karaca-Ali ¹⁰⁵	Mıkına (Minine)	İştib	2.980
Hamidlü ¹⁰⁶	Hamidlü	İştib	2.605
Begliler ¹⁰⁷	Mıkına (Minine)	İştib	1.300
Evrenos Oğulları ¹⁰⁸	Musaca	İştib	1.010
Karalar ¹⁰⁹	Musaca	İştib	1.000
Karalar ¹¹⁰	İslandol	Sirişnik	1.000
Dilenciler ¹¹¹	Minine	İştib	998
Toguşlar(Bekreni?) ¹¹²	Minine	İştib	995
Karaca Ali ¹¹³	Ravişko	İştib	800
Hacı Hamzalu ¹¹⁴	Boniçe	İştib	785
Hacı Yusuf ¹¹⁵	Uboga	İştib	750
Tursunlar ¹¹⁶	Mıkına (Minine)	İştib	700
Torful ¹¹⁷	Topniçe	İştib	602
Canlazlar ¹¹⁸	Topniçe	İştib	500
Turgud Fakih ¹¹⁹	-	Tikveş	

¹⁰³ Mükrimin Halil Yinanç, "Aşiret", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 709-710.

¹⁰⁴ BOA. TT. d, 523, 94.

¹⁰⁵ BOA. TT. d, 523, 93.

¹⁰⁶ BOA. TT. d, 523, 129.

¹⁰⁷ BOA. TT. d, 523, 94.

¹⁰⁸ BOA. TT. d, 523, 95.

¹⁰⁹ BOA. TT. d, 523, 95.

¹¹⁰ BOA. TT. d, 523, 10.

¹¹¹ BOA. TT. d, 523, 104.

¹¹² BOA. TT. d, 523, 201.

¹¹³ BOA. TT. d, 523, 202.

¹¹⁴ BOA. TT. d, 523, 89.

¹¹⁵ BOA. TT. d, 523, 88.

¹¹⁶ BOA. TT. d, 523, 94.

¹¹⁷ BOA. TT. d, 523, 95.

¹¹⁸ BOA. TT. d, 523, 95.

Kara İlyas ¹²⁰	-	Tikveş	484
Garçınlı(?) ¹²¹	-	Tikveş	
Hacı Haliller ¹²²	Uboga	İştib	463
Mahmudlu ¹²³	Bistriçe	İştib	438
Kara Sinanlar ¹²⁴	Uboga	İştib	413
Toguşlar ¹²⁵	Minine	İştib	260
Hriste(?) Usluca ¹²⁶	Köklü-dere (İslanidol)	İştib	239
Tuğrullu ¹²⁷	Köklü-dere (İslanidol)	İştib	
Erekler ¹²⁸	Lubniçe	İştib	100
Toplam	-	-	22.492

1572 tarihli Köstendil icmal defterinden 25 adet cemâat yerleşme yeri tespit edilmektedir. Defterdeki bilgilerden bunların “âşiret” topluluğu oldukları anlaşılmaktadır. Köstendil nahiyelerinde başka yerleşim yerlerinin belirtilmemesinden dolayı, mezraların cemaat toplulukları tarafından işlenen arazi birlikleri olduğu görüşüne ulaşılmaktadır.

Yukarıda cemaatler tablosunda da görüldüğü üzere Sirişnik nahiyesinde İslanidol mezrasında Karalar Cemâati bulunmakta ve bu cemâat bulunduğu konum itibariyle de Lerbandol köyü sınırları içerisinde yer almaktaydı. İncelenen defterdeki bilgilerden biri de İştib nahiyesinde Bali Seydi Ali'ye timar olarak Hacı Haliller Cemâati (463 akçe), Hacı Yusuf Cemâati (750 akçe) ve Kara Sinanlar Cemâati'nin (413 akçe) tevcih edilmiş olmasıdır. İştib'e bağlı Minine yakınlarında İbrahim bin Mehmed adına timar tevcih edilen Begliler Cemâati (1.300 akçe) ve Tursunlar Cemâati (700 akçe) kaydedilmiştir.

¹¹⁹ BOA. TT. d, 523, 50.

¹²⁰ BOA. TT. d, 523, 50.

¹²¹ BOA. TT. d, 523, 50.

¹²² BOA. TT. d, 523, 88.

¹²³ BOA. TT. d, 523, 112.

¹²⁴ BOA. TT. d, 523, 88.

¹²⁵ BOA. TT. d, 523, 202.

¹²⁶ BOA. TT. d, 523, 103.

¹²⁷ BOA. TT. d, 523, 103.

¹²⁸ BOA. TT. d, 523, 103.

1.3.5. Voynuklar

Slavca kökenli olan “*Voynik*” kelimesi asker manasına gelmektedir.¹²⁹ Tarihi kayıtlara göre Rumeli Beylerbeyi Timurtaş Paşa’nın telkiniyle II. Murad zamanında seferde ordunun ve ileri gelen vezir vb. devlet adamlarının atlarına bakmak, diğer zamanlarda ise has ahır ve çayır hizmetlerinde kullanılmak üzere Hıristiyanlardan ve özellikle Bulgarlardan tertip edilen bir askeri sınıftır. Voynuklar hizmete çağrılışına göre “sefer voynukları” ve “hasa ve çayır voynukları” diye iki kısımdan oluşurdu. Zabıtlarına “voynuk beyi” denir ve mntıklarındaki çeribaşılara, yani topraklı süvarilerin zabıtlarına tabi bulunurlardı.¹³⁰ Üç voynuk bir gönder teşkil ederdi ve her nöbetle biri vazifeye gelirdi, ikisi yamak olarak kalırdı. Voynuk beyleri timarlı olurlardı. Voynuklar vazifede olmadıkları zaman “baştine” adı verilen çiftliklerinde ziraatle meşgul olurlar, örfi ve şer’i vergilerle avarızdan muaf bulunurlardı. Bunlara hiç kimse tarafından angarya teklif olunmazdı. Sadece her gönder her sene Mart’tan Mart’a “resm-i nize” adı altında havass-ı hümayuna 16 akçe verirdi. Bunun 6 akçesi nöbetliye ve 5’er akçesi yamaklara aitti.¹³¹

İcmal defterde “Voynugan-ı Mensûh” adı altında voynuklar kaydedilmiştir. Bunlar voynukluk hakları ortadan kalkmış, muhtemelen vergi muafiyetleri kalkmış ve diğer reaya gibi vergiye tabi olan kişiler idi. Bu tür voynukların toprak tasarruf ettiği kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Tablo 12. Köstendil Sancağında Voynukların Tasarruf Durumları

Nahiyeler	Köy	Dirlik Türü	Hâsıl
Tikveş	Oşine-i Köhne ¹³²	Z.	1.350
Tikveş	Miliçe nd. Prezdeva ¹³³	T.	1.200
Tikveş	Potureş ¹³⁴	T.	1.000
Tikveş	Dobrotine ¹³⁵	T.	800
Maleşeva	Berova ¹³⁶	Z.	2.650

¹²⁹ Ayşe Kayapınar, “Voynuk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.43, Ankara 2013, s. 126.

¹³⁰ Halil İnalıcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara 1954, s. 137-184.

¹³¹ Midhat Sertoğlu, “Voynuk”, *Osmanlı Tarihi Lügatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 359.

¹³² BOA. TT. d, 523, 14.

¹³³ BOA. TT. d, 523, 149.

¹³⁴ BOA. TT. d, 523, 152.

¹³⁵ BOA. TT. d, 523, 149.

¹³⁶ BOA. TT. d, 523, 21.

Maleşeva	Negrenova ¹³⁷	Z.	600
Menlik	Krinlova ¹³⁸	T.	2.030
Menlik	Gradeşniçe ¹³⁹	T.	625
Menlik	Virançe ¹⁴⁰	Z.	600
Toplam	-	-	10.855 akçe

Z: Zeamet; **T:** Timar.

1572 yılında mensuh voynukların bulunduğu köy sayısı en çok Tikveş'teydi ve en çok buraya bağlı köylerde toprak tasarruf etmekteydiler. Daha sonra Menlik ve Maleşeva nahiyeleri gelmekteydi. Elde edilen gelir açısından bu sıralamanın değişmediği görülmektedir. Tikveş köylerinde 4.350, Menlik köylerinde 3.255 ve Maleşeva köylerinde toplam 3.250 akçe gelir elde edilmekteydi.

Sonuç

Osmanlı tarihi ile ilgili yanlış algıların giderilmesi amacıyla kullanılabilir temel kaynaklardan biri Tahrir Defterleridir. Şahıs ve yer isimleri konusunda bir hayli zengin bilgiler ihtiva eden, bunun yanında ekonomik uygulamalara ve sosyal yapıya dair önemli veriler içeren bu defterlerden faydalanılarak gerçekleştirilecek araştırmalar, gerçeklerin ortaya konulması açısından önemli katkılar sunacaktır.

Köstendil şehrinin Kavimler Göçü ile bölgeye ulaşan Hun-Avar Türkleriyle geçirdiği etnik değişim şehri tam bir anakent haline getirmiştir. Fakat şehrin bu dönemde hangi Türk toplulukları tarafından iskân edildiği ya da Türkleşmenin tam olarak ne zaman başladığı yine tahmin ve varsayımlardan öteye geçememektedir. Bu açıdan bakıldığında zaman konunun aydınlatılması ve Türklerin bölgeye Osmanlı idaresi döneminde gelebildiği tezini çürütmek sadece somut ve belgelere dayanan çalışmalarla mümkün olabilmektedir. Bu çalışmada elde edilen veriler ışığında varılan sonuç ise Türklerin, Köstendil özelinde bakıldığında, bölgeye Osmanlı'dan çok daha önce ulaşmış yerleştiği, Osmanlı idaresinin bölgeye ulaştığı tarihten itibaren de burada istimalate dayanan bir idari anlayışla hareket ettiği, Bunun ihtidaya dair izlerin takibi ile destekleyip ispat edilmesi mümkündür.

¹³⁷ BOA. TT. d, 523, 21.

¹³⁸ BOA. TT. d, 523, 162.

¹³⁹ BOA. TT. d, 523, 159.

¹⁴⁰ BOA. TT. d, 523, 26.

Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de yapmış olduğu fetihler, Rumeli'nin Sol Kol, Orta Kol ve Sağ Kol sancaklarını oluşturmuştur. Köstendil sancağı konum olarak, Orta Kol olan yolun Filibe'de ikiye ayrılan ve Üsküp'e bağlanan ikinci yolun üzerinde bulunmakta idi. Köstendil ismi tarihte çok değişik isimler ile anılmıştır. Antik çağda Pautalia, orta çağda Velbujd, Osmanlı hâkimiyetinden sonra Konstantin İlıcası ve Konstantin ili şeklinde kullanılmıştır. Daha sonra Konstantin'in şehri anlamına gelen Köstendil ifadesi ile anılmıştır. Şehir bünyesinde bulunan çok sayıda ılıca ve kaplıca sayesinde canlılığını her daim korumuştur. Bu sebeple Köstendil, İlıca-i Köstendil ya da İlıca adıyla da anılırdı.

Köstendil topraklarının %34,7'si has, %17,0'ı zeamet ve % 48,3'ünün ise timar topraklarından meydana geldiği tespit edilmiştir. Has topraklar da kendi içerisinde büyük devlet adamları arasında kısımlara ayrılmıştır. 3.006.150 akçe toplam hâsıl geliri olan padişah hassı tüm has gelirleri içerisinde %59,14'lük kısmı oluşturmaktadır. Padişahın has toprakları dışında ayrı olarak kaydedilmiş mukaata hasları 1.424.251 akçe hâsıl gelir ile kayıtlanmış olup toplam has içerisindeki payı %28 idi. Mukaata gelirleri içerisinde en çok payı 876.196 akçe ile koyun, ağıl vergisi ve Menlik nahiyesi hasları oluşturmaktaydı. Bu da tüm mukaata gelirleri içerisinde %61,5'lik kısma tekâbül etmekteydi. Vezir-i azam ve vezirlere tevcih edilmiş olan has topraklar 175.473 akçe hâsıl ile %3,45'lik kısmı teşkil etmekteydi. 405.357 akçe hâsıl geliri ile sancakbeyi hasları %8'lik kısmı 71.217 akçe hâsıl geliri ile diğer devlet görevlilerine tevcih edilmiş olan has toprakların geliri ise %1,4'lük kısmı meydana getirmekteydi.

Köstendil sancağına bağlı olarak voynuk, derbendci, cemaat (aşiret) ve manastırlar gibi kayıtlı olan özellikler üzerinde de çalışma yapıp değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Voynuk gelirleri 10.855 akçe idi. Voynuk gelirleri içerisinde 2.650 akçe ile en fazla gelir Maleşeva nahiyesine tabi olan Berova köyünden elde edilmekte olup ve bu gelir tüm voynuk gelirleri içerisinde %24,4'lük payı oluşturmaktaydı. Cemaat(aşiret) gelirleri toplam 22.492 akçe hâsıl gelire sahipti. Bunlar içerisinde en yüksek geliri olan Diğınler nd. Çirnovlişte köyünde ziraat yaparak geçimini temin eden 4.070 akçe hâsıl gelir ile Hacı Obası Cemaati idi. Bu da tüm cemaat gelirleri içerisinde %18,1'lik kısmı oluşturmaktaydı. Manastır gelirlerinin ise toplam geliri 5.570 akçe hâsıl idi. Manastırlar içerisinde İpşine nahiyesine tabi olan İsveti Otaç Manastırını 1.692 akçe hâsıl gelire sahipti. Bu gelir tüm manastır gelirleri içerisinde %30,4'lük kısmı teşkil etmekteydi.

Köstendil'de İştib, Ustrumca ve İvranya nahiyelerine bağlı olarak kale görevlilerine tevcih edilen tımar gelirleri mevcuttur. Bunlar içerik olarak dizdar, kethüda, imam ve kale merdi olarak tek tek incelenerek almış oldukları hisse payları yazılmıştır.

Kaynakça

- 167 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rum-ili Defteri (937/1530) I (Dizin ve Tıpkıbasım), Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, Ankara 2003.
- Afyoncu, Erhan, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmire (XVI-XVII Yüzyıllar)*, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- Afyoncu, Erhan, “Zeamet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, ss. 162-164.
- Aktepe, M. Münir, “XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına Dair”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, X, 1953, ss. 299-312.
- Aktepe, Münir, “Çimbi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 317-318.
- Artuk, İbrahim, “Osmanlılarda Veraset-i Saltanat ve Bununla İlgili Sikkeler”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32, 1979, ss. 255-280.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Timar”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, XII/I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, ss. 286-333.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat” , *Tanzimat I*, İstanbul 1940.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Tahrir Defterleri (TT. d)*, 523.
- Bostan, İdris, “Piyale Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 296-297.
- Cin, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1985.
- Çağ, Galip, *217 Nolu Tapu-Tahrir Defterine Göre Paşa Sancağı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2004.
- Doğru, Halime, “Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de Fetih ve İskân Siyaseti”, *Türkler Ansiklopedisi*, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 165-176.
- Draganova, Slavka, “Tuna Vilâyeti'ndeki (Köstendil Kazası) Ağalık Topraklarının Tabi Tutuldukları Vergiler”, *Türkler Ansiklopedisi*, XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 364-370.
- Draganova, Slavka, *Tuna Vilayeti'nin Köy Nüfusu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- Emecen, Feridun, “Gelibolu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, ss. 1-6.
- Eravcı, H. Mustafa “Gelibolulu Mustafa ‘Âlî ve “Heft Meclis” Adlı Eseri”, *Tarih Okulu*, 6, 2010, ss.1-16.

- B. Erdoğan, Abdülkadir, “Kanuni Süleyman Devri Vezirlerinden Pertev Paşa'nın Hayatı ve Eserleri”, *Vakıflar Dergisi*, 2, 1942, ss. 233-240.
- Ergenç, Özer, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 5. Kitap, Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin (Haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.
- Gökbilgin, M. Tayyib, “Mehmed Paşa (Sokollu)”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, VII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1955, ss. 595-605.
- Gökbilgin, M. Tayyib, Kanuni Sultan Süleyman'ın Timar ve Zeamet Tevcihi İle İlgili Fermanları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 27 (22), İstanbul, 1967, ss. 35-48.
- Gündüz, Şinasi, “Keşiş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara 2002, ss. 322-324.
- Gürkan, Salime Leyla, “Manastır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.27, Ankara 2003, ss. 558-560.
- Halaçoğlu, Yusuf, “Aşiret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 9.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- İnalcık, Halil, “İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi”, *Ankara Üniversitesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 1, Ankara, 1959, ss. 38-39.
- İnalcık, Halil, “Murad I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 157-164.
- İnalcık, Halil, “Rumeli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 232-235.
- İnalcık, Halil, “Timar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, ss. 168-172.
- İnalcık, Halil, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi (Doktora Tezi'nin 50. Yılı 1942-1992)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- İnalcık, Halil, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara 1954.
- İnbaşı, Mehmet, “Balkanlarda Osmanlı Hâkimiyeti ve İskân Siyaseti”, *Türkler Ansiklopedisi*, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 154-164.

- Kayapınar, Ayşe, “Voynuk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.43, Ankara 2013, ss. 126-127.
- Kiel, Machiel, “Köstendil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, ss. 277.
- Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihân-nûmâ Neşri Tarihi*, I, Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen (Haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayic'ül Vukuat*, III-IV, Neşet Çağatay (Sad.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- Oruç, Hatice, *Makedonya'da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1997.
- Osmanlı Kanûnnâmeleri, *Millî Tetebbûlar Mecmuası*, C. 1, Sayı 1, İstanbul 1331 (1913).
- Öztürk, Levent, “Manastır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, ss. 560-561.
- Selçuk, Hava, *Rumeli'de Osmanlı İskân Siyaseti (1299-1481)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2002.
- Sertoğlu, Midhat, “Voynuk”, *Osmanlı Tarihi Lügatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.
- Sezer, Musa, *XVI. Yüzyılda Köstendil İlcası*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri 2017.
- Şentürk, Hüdayi, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- Turan, Ömer, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Yinanç, Mükrimin Halil, “Aşiret”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, I, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, ss. 709-710.
- Yücel, Yaşar, “Balkanlarda Türk Yerleşmesi ve Sonuçları”, *Bulgaristan'da Türk Varlığı Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, ss. 67-83.
- Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Teori Yayınları, Ankara 1985.
- Yusuf Oğuzoğlu, “Dizdar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, ss. 480-481.

Mirza Melkum Han ve Osmanlı Tanzimatında Rolü

Mikail DEVEBAKAN

*Doktora Öğrencisi, Tokat Gaziosmanpaşa
Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü*
mikaildbkn@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7654-7027>

Bahram Karju AJIRLU

Doktora Öğrencisi, Tahran Üniversitesi
bahramkarju93@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9740-6741>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü	Çeviri	Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi		25.04.2022
Kabul Tarihi		17.06.2022
Yayın Tarihi		30.06.2022
Doi		10.52003/etut.2022.20

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
ETÜT, Sayı: 4, Haziran, 2022, Erzurum/TÜRKİYE
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdersigi>



Mirza Melkum Han and Their Role in The Ottoman Tanzimat

Mikail DEVEBAKAN

*PhD Student, Tokat Gaziosmanpaşa University,
Institute of Graduate Studies*
mikaildbkn@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7654-7027>

Bahram Karju AJIRLU

PhD Student, University of Tehran
bahramkarju93@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9740-6741>

ARTICLE INFORMATION

Article Types	Translation
Received Date	25.04.2022
Accepted Date	17.06.2022
Date Published	30.06.2022
Doi	10.52003/etut.2022.20

Atif-Citation: Golam Ali Paşazade, “Mirza Melkum Han ve Osmanlı Tanzimatında Rolü”,
Çev: Mikail Devebakan, Behram Karju Ajirlu, *ETÜT*, Sayı: 4, Haziran 2022, s. 47-60.

Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal
ETUT, Issue: 4, June 2022, Erzurum/TURKEY
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdersigi>



El-Zehra Üniversitesi, *İslam ve İran Tarihi Dergisi*, Tahran, Sayı: 24, 1393, ss. 25-40

Mirza Melkum Han ve Osmanlı Tanzimatında Rolü

Öz

19. yüzyılda İran'ın siyasetçi ve düşünürü Mirza Melkum Han Nazımüd-devle Osmanlı'nın Tanzimat döneminde yaklaşık on yılı aşkın İstanbul'da yaşamıştır. Osmanlı'nın I. Meşrutiyeti ve Tanzimat'ının en önemli şahıslarından olan Fuad Paşa, Ali Paşa ve Midhat Paşa ile ilişkiler kurmuştur. Melkum Han, daha sonra Fuad Paşa'nın vasiyetnamesini yazdığını ve Osmanlı sarayına bir tasarı sunduğunu ve Osmanlı Kanuni Esasisinin bu tasarı üzerinden hazırlandığını iddia etmiştir. Ayrıca Ali Paşa'nın vasiyetnamesini de onun yazdığı iddia edilmiştir. Bu makalede tahlil ve nitelendirme ile Melkum Han'a ait eserler ve belgeler, dönemin muteber kaynaklarından yararlanarak Melkum Han'ın iddialarının doğruluk payını açıklayacağız.

Anahtar Kelimeler: Melkum, Osmanlı Tanzimat'ı, Kanuni Esasi, Fuad Paşa, Ali Paşa, Midhat Paşa.

Mirza Melkum Han and Their Role in The Ottoman Tanzimat

Abstract

In the 19th century, Iranian politician and thinker Mirza Melkum Khan Nazımüd-devle lived in Istanbul for more than ten years during the Tanzimat period of the Ottoman Empire. He had relations with Fuad Pasha, Ali Pasha, and Midhat Pasha, who were among the most important figures of the First Constitutional Monarchy and Tanzimat era. Melkum Khan later claimed that he wrote the will of Fuad Pasha and the empire benefited from this text for the First Constitutional Law of the Ottoman Empire. It was claimed that he wrote Ali Pasha's will as well. In this article, with analysis and characterization we will explain the accuracy of Melkum Khan's claims by making use of the works and documents belonging to Melkum Khan, and the reliable sources of the period.

Keywords: Ottoman Tanzimat, First Constitutional Law of the Ottoman Empire, Fuad Pasha, Ali Pasha, Midhat Pasha.

Giriş

Mirza Melkum Han Nazımüd-devle (1249-1326), 1278-1288 yılları arasında on yılı aşkın İstanbul'da yaşamıştır. İstanbul'da kaldığı dönem Osmanlı Tanzimat dönemi idi. Osmanlı Devleti, 1839 Tanzimat Fermanı'ndan 1876 I. Meşrutiyeti kapsayan bu dönemde ıslahatları gerçekleştirmekle meşguldü. Melkum Han, bu süreçte Osmanlı Tanzimat'ını yakından tanımış ve dönemin ünlü simalarından Fuad Paşa, Ali Paşa ve Midhat Paşa (I. Meşrutiyet'in kurucuları) ile ilişkiler kurmuştur. O, bu yüzden daha sonraki yıllarda Osmanlı Tanzimat'ında rolü

olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca Fuad Paşa'nın vasiyetnamesini telif ederek Osmanlı'nın ilk anayasası olan Kanuni Esasi'nin bu vasiyetname metninin üzerinden Osmanlı sarayına sunulmuş olduğunu iddia etmiştir. Bu çalışmada Melkum Han'ın yapmış olduğu iddiaların doğruluk payını onun eserleri, belgeleri ve dönemin ana kaynakları tahlil ve nitelendirme sonucuyla açıklayacağız.

Melkum Han'ın, Fuad Paşa ve Ali Paşa'nın vasiyetnamelerindeki muhtemel rolü Türkçe ve İngilizce araştırmaları (Hamid Algar, Muhammed Galip ve Davison'un eserleri) dikkat çekmiştir. Bu araştırmalardan bazıları örneğin; Hamid Algar'ın Melkum Han hakkında yazmış olduğu eseri Farsçaya çevrilmiştir. Ama Melkum Han'ın Osmanlı'nın Kanuni Esasi'nin kendi yazdığı taslağın üzerinden yazıldığı iddiası araştırmacıların ilgisizliğine uğramıştır. Yalnız Homâ Nâtik "*Ma û Mirza Melkum Hanha-yı Ma*" adlı makalesinde Melkum Han'ın iddialarının asılsızlığını anlatmıştır. Bu makalemizle Fuad Paşa'nın vasiyetnamesinin Farsça nüshası ve yazıldığı tarih hakkında geçmiş çalışmaları tamamlamaya çalışacağız ve Melkum Han'ın Osmanlı'nın Kanuni Esasi'nin yazılmasındaki rolünü araştıracağız.

Melkum ve Fuad Paşa'nın Vasiyetnamesi

Fuad Paşa'nın asıl adı Muhammed Fuad Keçecizade'dir. O, 1230 (1815) yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Babası Molla İzzet Keçecizade'dir. Babası (1829-1875) Osmanlı'nın en meşhur ulema ve şairlerindendi (Rıfat [tarihsiz]:183; Tevfik 1330: 183; Süleyman 1328: 297; Süreyya 1996: 539). Fuad Paşa, ulema çocuğu olduğu için Arapça ve Farsça dillerini öğrenmiştir. Mektebi Tebiye'den iyi bir şekilde eğitimini tamamladıktan sonra Mustafa Reşit Paşa'nın¹ önerisiyle devlet işlerinde çalışmaya başlamıştır. Dönemin padişahı 1266 (1849) yılında Balkanlarda meydana gelen sorunları bertaraf etmek için onu Rusya'ya göndermiş ve geri döndüğünde onu Sadrazam danışmanı yapmıştır (Tevfik, 1330: 184; Salname-yi Nezaret-i hariciye [tarihsiz]: 102; Rıfat [tarihsiz]: 68; Köprülü 2005: 13). Bu tarihten sonra Fuad Paşa birçok kez vezaret-i hariciye ve sadrazamlık makamına nail olmuştur (Salname-yi Nezaret-i Hariciye [tarihsiz]: 71; Rıfat [tarihsiz]: 70-71; Köprülü 2005: 13). Sultan Abdülaziz'in İngiltere ve Fransa seyahatlerinde Sultan'a eşlik etmiştir. İstanbul'a döndüklerinde sultan onu sadrazam yardımcılığına

¹ Mustafa Reşit Paşa (1800-1858), Osmanlı Tanzimat'ının mimarıdır. Tanzimat Fermanı 1839 yılında ilan edildi. Bu ferman onun eliyle yazıldı. Tanzimat dönemin en önemli şahıslarından Ali Paşa ve Fuad Paşa onun eli altında yetiştiler. O, altı kez Sadrazam olmuş ve 19. yüzyılda Osmanlı ıslahatlarında önemli rol oynamıştır.

getirmiştir. Görevindeki iş yoğunluğundan dolayı kalp hastalığına yakalanmıştır. Doktorların tavsiyesiyle muayene olmak için Fransa'nın Nice şehrine gitmiş ve 1869 yılında orada vefat etmiştir (Tevfik 1330: 186; Süreyya 1996: 539; Köprülü 2005: 13).

Fuad Paşa'nın ölümünden sonra vasiyetnamesi yayınlanınca, vasiyetnamesi hakkında birçok görüş ortaya atılmıştır. Bu vasiyetname Fuad Paşa'nın ölümünden sonra İstanbul'da *The Levant Herald* gazetesinde Fransızca ve İngilizce olarak da yayınlanmıştır. Fuad Paşa bu vasiyetnameyi Sultan Abdülaziz'in isteğiyle yazmış ve onu Sultan'a versinler diye yakın akrabalarına verdiği iddiaları ortaya atılmıştır. Ama sultanın eline yetişmeden başkaları tarafından yayımlanmıştır (Köprülü 2005: 13). Bu vasiyetnamede, Sultan Abdülaziz için uygun görülen ıslahat projeleri yazılmıştır. Ayrıca Ali Paşa önemli bir şahıs ve bu ıslahatları yapacak olan uygun bir kişi olarak tanıtılmıştır. İran, tehlikesiz ve geride kalmış bir ülke olarak gösterilmiştir.

Fuad Paşa'nın vasiyetnamesi 1314 (1896) yılında yani ölümünden yaklaşık 27 yıl sonra Fransızca *Da La Revue De Parisue* ve *Meşveret* gazetelerinde yayınlanmıştır. Daha sonra *Mizan* gazetesinde *Siyasi Vasiyetname* adıyla Hikmet Bey tarafından yayınlanmıştır (Mizan, 9 Recep 1314: 4). Bunların yanında Melkum Han *Meşveret* gazetesinin müdürü Arif Paşa'ya vasiyetnameyi kendisinin yazdığını bir mektupla bildirmiştir (Algar 1356: 76-77; Asil 1381: 435-436). Melkum Han ile Fuad Paşa'nın yakınlığı onun bu iddialarını gerçekliğe yakınlaştırıyordu. Fuad Paşa'nın torunlarından İzzet Bey ve Mustafa Hikmet Bey Melkum Han'ın bu iddialarını reddederken, diğer torunu Reşat Bey ise bu iddiaların gerçekliğini onaylıyordu (Köprülü 2005: 14). Ancak Melkum Han'ın iddialarını doğrulamak veya yalanlamak için bunların ellerinde belge yoktu. Bunun için bu konu hakkında çalışanlar arasında farklı görüşler vardır. *Davison*, vasiyetnameyi Fuad Paşa'nın yazdığını savunuyordu (Davison 1980: 220). Buna karşı Mehmed Galib ise vasiyetnamenin Türkçesinin olmadığını, İngilizce ve Fransızca kaleme alındığı için Melkum Han'ın yazmış olduğunu savunmaktadır. Ayrıca Mehmed Galib'e göre Ali Paşa, Melkum Han'dan nefret ediyordu. Melkum Han, kendisini Ali Paşa'ya sevdirmek için Fuad Paşa'nın vasiyetnamesinde Ali Paşa ile ilgili övgü dolu sözler yazmıştır (Galib 1326: 72).

Bazı araştırmacılar da bu vasiyetnamenin muhtevasının Melkum Han'ın inanç ve düşünceleriyle bağlantılı olduğunu savunmuştur. Bunlardan biri olan Hamid Algar, bu vasiyetnameyi araştırıp vasiyetnameyi Melkum Han ve Fuad

Paşa'nın düşüncelerine yakın olduğunu savunmuştur. Ona göre Melkum Han'nın Fuad Paşa ile yakınlığı vardı. Melkum Han'ın Fuad Paşa'nın düşüncelerini bir vasiyetname şeklinde yazdığını söylemektedir. Fuad Paşa öldüğü zaman İran tarafından Melkum Han'ın görevine son verilmişti. Fuad Paşa'nın vasiyetnamesini fırsat görerek İran Devleti'ni eleştirmiştir. Sonuç olarak Hamid Algar bu vasiyetnamede Melkum Han'ın parmağı olduğunu savunmaktadır. Bu konu hakkında şöyle yazmaktadır: “*Mirza Melkum Han ve Fuad Paşa'nın düşüncelerinin yakınlığından dolayı bu vasiyetnameyi Mirza Melkum Han'ın yazma ihtimali yüksektir*” (Algar 1349: 78-79).

Hüce-tullah Asil, vasiyetnamenin muhtevası ile Melkum Han'ın düşüncelerini kıyasladıktan sonra sonuç olarak bu vasiyetnameyi Melkum Han'ın yazdığı ihtimaline varmıştır (Asil 1388: 435-436).

Melkum Han'ın eserleri arasında bu vasiyetnamenin Farsça nüshası mevcut olmasına rağmen yazıldığı tarih tam olarak belli değildir. Muhit Tabatabai, *Mecmua-ı Asar Mirza Melkum Han* adlı eserinde bu konuya işaret ederek vasiyetnameyi Melkum Han'ın eseri olarak görmemiştir (Tabatabai 1327: م د (MD)). Feridun Ademiyet ise Melkum Han'ın Fuad Paşa'nın vasiyetnamesini *Tercüme-i Vasiyetname-i Fuad Paşa* ismiyle çevirdiğini yazmaktadır (Ademiyet 1351: 89-92). Hüce-tullah Asil, *Tercüme-i Vasiyetname-i Fuad Paşa'nın metnini Risaleha-yı Mirza Melkum Han Nizamüd-devle* adlı eserinde yayınlamıştır (Asil 1381: 499-507). Şahitler (belge ve mektup) gösteriyor ki Melkum Han bu vasiyetnameyi iddia ettiği dönemde yazmamıştır. Mirza Yusuf Han Müsteşarüddeve Melkum Han'ın Farsça metninden yararlanması bu iddialardan yedi yıl önceydi.

Müsteşarüddeve 1306 (1888) yılında Nasırüddin Şah'ın veliahttı olan Muzafferüddin Mirza'ya bir mektup göndermiştir (Kirmani 1362: 172-177). Bu mektup onun siyasi vasiyetnamesiydi. Bu vasiyetnameyi başka bir yerde ayrıntılı bir şekilde ele aldık (Paşazade 1390: 79-92). Bu vasiyetnamede Fuad Paşa'nın vasiyetnamesinin Türkçe nüshasından değil, Farsça nüshasından yararlanılmıştır. Müsteşarüddeve'nin mektubunun metni kıyas olarak vasiyetnamede Farsçası ve Türkçesi kuşkusuz ki Melkum Han'ın Farsça metni iddialardan yedi yıl önce vardı. Bu bize gösteriyor ki Melkum Han'ın iddiaları doğruluğa yakındır. Çünkü Fuad Paşa'nın ölümünden sonra bu vasiyetnameyi Arif Paşa Türkçeye çevirmiştir. Belki de Müsteşarüddeve Melkum Han'ın arkadaşı olmasından dolayı Farsça metne ulaşmıştır. 1306 yılında onun aynısı gibi yazmıştır. Ama Melkum Han'ın Farsça

vasiyetnamesi iddialardan önce yazıldığı için onun iddialarının doğruluğunu güçlendiriyor.

Melkum Han ve Ali Paşa'nın Vasiyetnamesi

Melkum Han'ın Fuad Paşa'nın vasiyetnamesini yazdığı iddiası sonucu Osmanlı tarihçileri içerisinde Ali Paşa'nın da vasiyetnamesinde rolü olduğu düşüncesini yaratmıştır. Ali Paşa Osmanlı sadrazamıydı. Ali Paşa da Fuad Paşa gibi Osmanlı Tanzimat'ının önemli adamlarındaydı. O, 1814 yılında İstanbul'da doğmuştur. Eğitimini bitirdikten sonra Arapça ve Fransızca öğrenmiştir. Daha sonra Divan-ı Hümayunda çevirmenliğe başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde birçok makama sahip olmuştur. Yedi kere Hariciye Nazırı olmuştur. Beş kez Sadrazamlık makamına oturmuş ve 1871 yılında hayatını kaybetmiştir (Şav 1371: 119; Beydilli, 1989: 425). Ali Paşa'nın ölümünden sonra vasiyetnamesi gazetelerde yayınlanmıştır. Fuad Paşa'nın vasiyetnamesi gibi bazı kuşkular yaratmıştır. Her ne kadar Melkum Han bu vasiyetnamede rolü olduğunu iddia etmese de, Mehmed Galib gibi bazı araştırmacılar bu vasiyetnamede Melkum Han'ın rolünün olduğunu düşünüyorlardı. Çünkü o daha önce de Fuad Paşa vasiyetnamesinde olduğu gibi farklı düşünceler yaratmıştır. Aynı zamanda Fuad Paşa'nın vasiyetnamesinde Ali Paşa'nın ilgisini çekecek sahtekârlığı yapamadı. Fuad Paşa'nın ölümünden sonra Ali Paşa ile dostane ilişkiler kurmak istiyordu (Galib 1326: 70, 74, 78). Hamid Algar, vasiyetnamenin metnini araştırıp Galib'in bu sözlerini eleştirir. Ali Paşa'nın vasiyetnamesinde sadece bazı sözlerde Melkum Han'ın düşünceleriyle yakındı ve sözler Ali Paşa vasiyetnamesinde bazı bölgeleri -Sırbistan, Karadağ, Eflak ve Tunus- unuttuğunu ve ilgisinin olmadığını yazmış ve Melkum Han'ın düşünceleriyle yakınlığı vardır. Ancak bu sözler Melkum Han'ın rolünün olduğuna ya da olmadığına kâfi değildir. (Algar 1369: 80). Davison, Ali Paşa'nın vasiyetnamesinin metnini araştırıp Melkum Han'ın bu vasiyetnamede rolünü inkâr etmiyor; ama Melkum Han'ın rolünü kanıtlamanın çok zor olduğunu yazmıştır (Davison 1980: 220). Elbette diğer araştırmacılardan Fransız Osmanlı danışmanı Şarl Mismer, bu vasiyetnameyi yazdığı ihtimalini söylüyorlar (Davison 1980: 219). Melkum Han'ın vasiyetnamedeki rolü Fuad Paşa'nın vasiyetnamesindeki iddialar sonucu tarihçiler tarafından iddia edilmiştir.

Melkum ve Osmanlı'nın Kanun-i Esasi

Melkum Han'ın Fuad Paşa'nın vasiyetnamesine ek olarak Osmanlı'nın I. Meşrutiyet'inde de rolü olduğunu iddia etmiştir. Melkum Han kendi sözleriyle Osmanlı'nın Kanun-i Esasi'nin planlarını Kanun-i Esasi'den beş altı yıl önce onu yazıp Bab-ı Ali'ye verdiğini iddia ediyordu. Melkum Han bu konu hakkında Edyân Efendi'nin diliyle şöyle beyan etmektedir:

“Görüşmemizin başında bana ilk sözleri mutlu olmalısınız dedi. I. Meşrutiyet'ten beş altı yıl önce İstanbul'da Bab-ı Ali'ye bir Tanzimat projesi teklif ettiniz ve şimdi o proje üzerinden yenilikler yapıyoruz. Kendi ülkeme de (İran) bu projeyi teklif ettim. Ama ne yazık ki onlar ya anlamadılar ya da kendileri için problemler teşkil edeceklerini düşündüler ki reddettiler” (Natik 1353: 56).

Melkum Han'ın Osmanlı Tanzimat'ından -beş altı yıl önce- İstanbul'daki görevinin son yıllarıydı. Bu dönemde yazmış olduğu Tanzimat kitabında ıslahatları ele almıştır. Ama Mirza Melkum Han'ın Tanzimat eserinin ve Kanun-i Esasi'nin muhtevası birbirinden farklıdır. Melkum Han'ın eserinde mutlak saltanat gerekli görülüyor. Kanun yapma, kanunları koruma ve gücü ayrı ayrı yazmaktadır. Tanzimat adlı bir meclisin ülke için kanunları kurmalı ve Meclis-i Vüzera ise bu kanunları uygulamalıdır. Bu iki meclisin üyelerini şah seçer ve her iki meclise de şah başkanlık yapardı. Kaçar şahları bu meclislerde mutlak güç sahipleridir ve kendi istediklerini meclise söyler ve meclis bunları kanunlar haline getirirdi (Risaleha-yı Mirza Melkum Han Nazımüd-devle 1381: 38). Her ne kadar Kanun-i Esasi'de mutlak güç padişahta olsa bile meclisin üyelerini halk seçerdi. Burada Padişah bu meclisi kapatıp tekrar açtığına istemediği üyeleri azledebilir. Bu konu hakkında birkaç cümle ile Melkum Han'ın düşüncelerinden farklı olduğunu yazacağız: Örneğin; Mebusan Meclisi'nin yanında Ayanlar Meclisi de vardır. Nazırlar Mebusan Meclisi'nde cevap vermelidir. Meclis'te dikkat çekici nokta ise Şeyhülislamlık makamıydı. Bu düşünceler Melkum Han'ın Tanzimat eserinde yoktur ve düşünceler birbirinden farklıdır (Midhat 1295: Cilt:2, 353-383; Gözübüyük & Kili 1957: 25-39). Melkum Han bu düşünceler sonucunda iddiası ise kendi planının belli bir bölümünü kesip yapmış olduklarıdır ve o, Osmanlı'nın Kanun-i Esasi'yi eleştirirdi. Kanun-i Esasi yapılmadan bir hafta önce Melkum Han, 4 Zilhicce 1293 tarihinde bir mektup ile Kanun-i Esasi'deki kanunların yanlış olduğunu ve bunlar Osmanlı Devleti'ne zarar vereceğini yazmaktadır (Nameha-yı Mirza Melkum Han Nazımüd-devle, 1389: 63). Birkaç ay sonra da Kanun-i

Esasi'nin yanlış maddelerin zararlarını açıklayıp bunlarla Avrupalıların dâhil olmasını yazmıştır (Nameha-yı Mirza Melkum Han Nazımüd-devle 1389: 80).

Osmanlı'nın Kanuni Esasi'si Melkum Han'ın mutlak saltanatı ile farklıdır. Ama biz Edyân Efendi'nin dilinde Melkum Han'ın planından Midhat Paşa'nın yararlandığını görmekteyiz. Bunların yanında Melkum Han'ın planı ile Kanuni Esasi'nin planının birbirine yakınlığı vardır. Kanuni Esasi Melkum Han'ın mutlak saltanat düşüncesinde ona bakıp yapılmıştır ve bizim elimizde Melkum Han ile Midhat Paşa arasındaki ilişkiler hakkında çok az bilgi vardır. Ama biliyoruz ki Melkum Han, Midhat Paşa ve onun düşünceleri hakkında bilgi sahibidir. Melkum Han, Mirza Hüseyin Han Sipahsalar ve Midhat Paşa'nın sadrazamlıkları hakkında şöyle yazmaktadır:

“Midhat Paşa'nın sadrazam olması büyük bir haberdir. İran için Ali Paşa'dan ziyade Midhat Paşa'nın sadrazam olması iyidir. Midhat Paşa, dost ve düşmanlarını tanıyan biridir. Midhat Paşa Osmanlı Tanzimat'ında önemli çalışmalar yapacak ve bu konuda sizin -Mirza Hüseyin Han Sipahsalar- en büyük rakibinizdir. Bu iki sadrazamın yapmış olduğu çalışmalar Avrupalılar tarafından kıyaslanacaktır. Midhat Paşa, Mirza Hüseyin Han Sipahsalar'dan daha iyi olmak için daha fazla çalışacaktır. Bunlar sonucunda rekabet meydanı oluşacak, bu meydan sayesinde iyi işler yapılacaktır” (Ademiyet 1351: 153-154).

Melkum Han'ın bu raporu ve Midhat Paşa'nın üç aylık sadrazamlığı (1872) bize gösteriyor ki Midhat Paşa hakkında bilgisi çoktur. Melkum Han, Midhat Paşa'nın plan ve programlarının Osmanlı ıslahatları için olduğundan haberdardı. Çoğu ıslahat girişimlerinin sona ulaştığını da biliyordu. Midhat Paşa'nın geleceği gördüğünü ve çalışmalarından dolayı kendi projesini ona verip çalışmalarında ondan faydalanmasını söylemiştir. Her ne kadar Midhat Paşa'nın sadrazamlık görevi kısa sürse de 1875 yılında Adliye Vezareti makamına ve sonra Meclisi Aliye memurluğuna ulaşmak istemiştir. Daha sonra Sultan Abdülaziz'in tahtan indirilmesinde, V. Murad'ın kısa saltanatında ve Sultan Abdülhamid'in tahta çıkmasında önemli rolleri ifa etmiştir. O, Abdülhamid tahta çıkmadan önce ondan Meşrutiyet sözü almıştı. Abdülhamid hükümdar olduktan sonra 19 Aralık 1876 yılında Midhat Paşa sadrazamlık makamına getirilmiştir. Midhat Paşa'nın çalışmaları sonucu 23 Aralık 1876 yılında Kanuni Esasi ilan edildi (Hazreti 1389: 204-206; Midhat 1323: 170-176).

Bu dönemde Meşrutiyet nizamı için Midhat Paşa ve iki Osmanlı devlet adamı – Seyid Paşa ve Süleyman Paşa – Kanun-i Esasi'nin taslağı olarak layihalar

yazdılar (Kılıç, 2010: 25). Midhat Paşa kendi yazmış olduğu layihada yeni kanunlar olarak 8 bölümden, 59 madde, siyasi coğrafya, Sultan'ın gücü, devlet adamlarının, Devlet Şurasının, Meclis-i Mebusan'ın işleri ve Osmanlı'ya bağlı ülkeler hakkında bilgiler içermektedir. Bunlar Kanuni Esasi'deki değişiklikler dikkatimi çekmektedir (Midhat 1294: 322-331). Bu düşünceler Mirza Melkum Han'ın projesinde de kıyaslanabilir.

Osmanlı Devleti'nin bu yeni kanunları ile Melkum Han'ın Tanzimat eserinde saltanat makamının elindeki güçler birbirine benzemektedir. Bu saltanatın devamını bir hanedanlıktan biliyorlar. Midhat Paşa Osmanlı saltanatını ve İslam Halifeliğini Osmanlı hanedanlığı soyundan biliyordu. Melkum Han da İran şahşahani Nasırüddin Şah'ın soyundan olduğunu biliyordu. Osmanlı'nın yeni kanunlarında Sultan halife makamında İslam dini ve topraklarının koruyucusu, yerin ve denizlerin hâkimidir. Vezirlerin göreve getirilmesi ve görevden alınması, yabancı devletlerle anlaşmalar imzalanmasına, savaş ve barış ilanı, asker gönderme, suçluları affetme, meclisi kapatma ve açma yetkisine sahiptir. Aynı şekilde Melkum Han'ın Tanzimat eserinde devlet adamlarının görevden alınıp göreve getirilmesi Şah'ın elindeydi (Midhat 1294: 322; Asil 1381: 38).

Melkum Han ve Midhat Paşa, kanun kurma ve kanun yapmada saltanat ve şahlığı en üst makam olarak görüyorlardı. Sultan ve şah, meclis kapatma, vezirleri görevden alma ve göreve getirme yetkisine sahiptir. Kanuni Esasi ve Mirza Melkum Han'ın Tanzimat eserinde Şah ve Sultan hiçbir güce karşı cevap vermez idi (Midhat 1294: Cilt: 322; Asil 1381: 38).

Kanunları yapma yetkisi Mirza Melkum Han'ın Tanzimat eserinde ve Kanuni Esasi'de birbirine benzemektedir. Mirza Melkum Han'a göre, kanun yapma ve Vüzera Meclisi Şah'ın istediğini yapıyorlar. Şah, kanun yapma yetkisini sekiz vezarethaneye ayırmış ve her vezarethaneyi bir vezire vermiştir. Şah aynı zamanda bunlardan oluşan Vüzera Meclisi'nin başkanıdır. Vezirler kanunları yapamazlarsa istifa ederlerdi (Asil 1381: 40-41). Kanuni Esasi'de ise Sultan, Midhat Paşa'yı vezirlerin başkanlığına (Sadrazam) getirir. Burada vezirler kendi işlerini yaptıktan sonra Sadrazam'a rapor vermelidirler. Eğer görevlerini yerine getiremezler ise istifa etmeleri gerekiyordu (Midhat 1294: Cilt: 322-324). Kanuni Esasi ve Mirza Melkum Han'ın Tanzimat eserinde vezirler hakkında alınan kararlar aynıdır. Bunun yanında ikisinde de kanun kurma sistemi birbirine benzemekte ve bu sistemin başkanı Şah ve Sultan tarafından seçilirdi. Mirza Melkum Han'ın

Tanzimat eserinde kanunlar Şah'ın imzalarıyla kanun yerine geçer ve Şah bunları reddetme yetkisine de sahiptir (Asil 1381: 40).

Şah ve Sultan'ın elindeki güç ve mutlak saltanatı Kanuni Esasi ve Mirza Melkum Han'ın Tanzimat eserinde birbirine çok yakındır. Bu durum, Midhat Paşa'nın Mirza Melkum Han'ın eserinden yararlanmış olma ihtimali yaratıyor. Midhat Paşa Avrupa'ya sürgün edildiğinde Mirza Melkum Han Londra'ya yanına gider ve bu onların arkadaş olduklarını gösteriyor. Mirza Melkum Han, Londra'da Midhat Paşa için şöyle yazmaktadır; Midhat Paşa Avrupa'ya gelirken Londra'ya gelip beni görmek istediğini söyleyince ben onun yanına gittim ve Elçiliğe gidip orda konuştuk (Natik 1353: 36). Başka bir yerde de şöyle yazmaktadır; Midhat Paşa Avrupa'dayken çok zaman beraberdik, Osmanlı ve İran'ın durumu ve geleceğimiz için çok konuştuk. O dönemdeki olayların hep devletten olduğunu konuşuyorduk (Natik 1353: 36). Bunlar da Midhat Paşa'nın Mirza Melkum Han'ın Tanzimat eserinden yararlandığını bize gösterebilir. Ama diyemez ki Midhat Paşa tamamen yararlanmıştı.

Midhat Paşa'nın Kanuni Esasi'sinde kanun yapan meclis 120 vekilden oluşmaktaydı. Bunların üçte ikisini halk üçte birini ise sultan seçerdi. Sultan bu meclisi kapatma ve altı ay içerisinde yeni bir meclis kurma yetkisine sahiptir (Midhat 1294: Cilt: 326-329). Mirza Melkum Han'ın Meclis-i Tanzimat'ı Şah, üç Şehzade, on beş danışman ve sekiz tane vezir tarafından kurulur ve bunlar hepsi şah tarafından seçilirdi (Asil 1381: 39-40).

Melkum Han ve Midhat Paşa arasındaki başka bir fark ise Devlet Şu'rası'dır. Midhat Paşa, siyasi sisteminde devlet şurasını gerekli görüyordu ve bunun üyeleri sultan tarafından göreve getirilip görevden alınırdı. Başkanı da sultanın kendisiydi. Bu meclisin (Devlet Şu'rası) beş tane görevi vardır: Kanunları araştırma ve onaylama, memleket için ıslahat çalışmaları, kadınların görevlerini kontrol etme, tayin ve hükümleri açıklama ve devlet memurlarının işlerini kontrol etmektir (Midhat 1294: Cilt: 325-326). Bu devlet şurası Melkum Han'ın düşüncelerinde yoktur.

Sonuç

Elimizdeki verilerden hareketle; Melkum Han Nazımü'-d-devle'nin Fuad Paşa'nın vasiyetnamesindeki ve Osmanlı Devleti'nin Kanuni Esasi'sinin hazırlanmasındaki rolü hakkında kesin bir kanaate ulaşamadığımızdır. Golam Ali Paşazade çevirisini yaptığımız "*Mirza Melkum Han ve Osmanlı Tanzimat'ındaki*

Rolü” başlıklı eserinde Fuad Paşa’nın vasiyetnamesinin bu iddialardan önce Farsça yazılmış ve daha sonra Türkçeye çevrilmiş olması gerçeğinden hareketle Melkum Han’ın iddialarına destek vermektedir.

Melkum Han’ın diğer iddiası Kanuni Esasi onun Tanzimat eserinden yararlanıp yazıldığıydı. Ama bu çalışmamızda bu iddiasını kabul etmiyoruz. Ancak mutlak saltanat konusunda onun projesi ile Midhat Paşa’nın Kanuni Esasi’indeki düşünceleri benzerdir. Kanuni Esasi’de kanun yapma, kanun kurma ve diğer sistemlerin en tepesinde sultan vardır. Sultanın bu makamı Melkum Han’ın projesinde aynıdır. Sultan kanun meclisini kapatmaya ve vekillerini görevden alma yetkisine her zaman sahiptir. Melkum Han ve Midhat Paşa’nın ilişkilerine dayanarak Midhat Paşa’nın Melkum Han’ın mutlak saltanat düşüncesinden az da olsa yararlandığını diyebiliriz.

Kaynakça

- Ademiyet, Feridun. (1351). *Ediŕe-yi Terakki ve Hükümet-i Kanun, Asr-ı Sipehsalar*, Tahran: Harezmî.
- Algar, Hamid. (1356). *Nekş-ı Ruhaniyet-i Pişro Der Conbeş-ı Meşrutiyet- Din ve Devlet Der İnan: Nekşi Ulema Der Dore-yi Kaçariye*, (Çeviren: Ebülkasım Seri), Tahran: Tus.
- Asil, Hücuttullah. *Riselha-yı Mirza Melkum Han Nazımüd-devle*, Tahran: Ney.
- Beydilli, Kemal. (1989). “Âli Paşa” *DİA (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, c. II, İstanbul, 425-426.
- Davison, Roderic H. (1980). “The Question of Ali Pasa's Political Testament”. *International Journal of Middle East Studies*, 11/2. ss. 209-225.
- Galib, Mehmed. (1326). “Tarihten Bir sahife”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 2, ss. 70-84.
- Gözübüyük, A.Şeref & Suna, kili .(1957). *Türk Anayasa Metinleri -Tanzimat'tan Bugüne Kadar-*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Haydar, Ali Asgar. (1389). *Nameha-yı Mirza Melkum Han Nazımüd-devle*, Tahran: Çeşme.
- Hazreti, Hasan. (1389). *Meşrute-yi Osmanî*, Tahran: İslam Tarihi Yayınları.
- Kılıç, Selda Kaya. (2010). *İlk Anayasanın Hazırlanması (Osmanlı Devletinde Meşrutiyet'e Geçiş*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kirmanî, Nazımül-islam. (1362). *Tarih-i Bidar-i İraniyan*, (Düzelten: Ali Ekber Seyidi), c. I, Tahran: Agâh.
- Midhat, Ali Haydar. (1323). *Hayat Siyasi, Hedemât ve Şehade-i Midhat Paşa*, Kahire: İctihad Matbası.
- Köprülü, Orhan. (2005). “Âli Paşa”, *DİA (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, c. 13, İstanbul, 13-17.
- Mizan*, Sayı: 1, No. 1, 9 Recep 1314.
- Natik, Homa. (1353). “*Ma ve Mirza Melkum Hanha-yı Ma*”, *Negin Dergisi*, 115, 35-43.
- Paşazade, Gulam Ali. (1390). “Berres-i Tedbik-i Vesaiyatnameha-yı İslahi Endişmendan-ı İrani ve Osmanî: Mosteşarüd-devle ve Fuad Paşa”, *Şehid Behiştî Üniversitesi İnan Tarih Dergisi*, 5/68,
- Rıfat, Ahmed. (Tarihsiz). *Verd'ül-hadaik*, (Yersiz), (Yayınevi ismi yok).
- Salname-i Nezaret-i Hariciye*. (Tarihsiz). (Yersiz), (Yayınevi ismi yok).
- Süleyman, Şahabeddin. (1328). *Tarih-i Edebiyat-ı Osmanîye*, İstanbul: Sançakçıyan Matbaası.
- Süreyya, Mehmed. (1996). *Sicil-i Osmanî*, İstanbul: Numune Matbaacılık.

Şav, İstanford Ci ve Ezl Kurak Şav. (1371). *Tarihi İmparator-i Osmanî ve Türkiye-i Cedid*, (Çeviren: Mahmur Ramazanzade), c. II, Meşhed: Astan-ı Gods Rezevi.

Tabatabai, Muhammed Muhit. (1327). *Mecmua-ı Asar-ı Mirza Melkum Han*, Tehran: Daniş.

Tevfik, Ebülzziya. (1330). *Numûne-i Edebiyat-ı Osmaniya*, Kostantiniye: Ebüzziya Matbaası.

Gümrü Şehrinin Askerî Harekât Merkezi Olarak Seçilmesi ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Açısından Önemi

Ümit ADALAR

*Doktora Öğrencisi, St. Petersburg Devlet Üniversitesi, Şarkiyat Fakültesi, Yakın
Doğu Ülkeleri Tarihi Bölümü St. Petersburg/Rusya Federasyonu*

umitadalar@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8970-4834>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi 15.05.2022

Kabul Tarihi 29.06.2022

Yayın Tarihi 30.06.2022

Doi 10.52003/etut.2022.21

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
ETÜT, Sayı: 4, Haziran, 2022, Erzurum/TÜRKİYE
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdersisi>



Establishing the City of Gyumri as a Center of Russian Military Advance and Its Importance for the 1828-1829 Ottoman-Russian War

Ümit ADALAR

*PhD Student, St. Petersburg State University, Faculty of Oriental Studies, Depart-
ment of History of Near Eastern Countries. St. Petersburg/Russian Federation*

umitadalar@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8970-4834>

ARTICLE INFORMATION

Article Types Research Article

Received Date 15.05.2022

Accepted Date 29.06.2022

Date Published 30.06.2022

Doi 10.52003/etut.2022.21

Atıf-Citation: Ümit Adalar, "Gümrü Şehrinin Askerî Harekât Merkezi Olarak Seçilmesi ve
1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Açısından Önemi", *ETÜT*, Sayı: 4, Haziran 2022, s. 61-78.

Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal
ETUT, Issue: 4, June 2022, Erzurum/TURKEY
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdersisi>



Gümrü Şehrinin Askerî Harekât Merkezi Olarak Seçilmesi ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Açısından Önemi*

Ümit ADALAR

Öz

Savaşlarda askerî harekâtın hedef alındığı şehirler ve bölgeler kadar, harekâtın başlangıç ve lojistik noktaları da oldukça önem arz etmektedir. Her ne kadar harekât noktası olarak kalan bu şehirler ve bölgeler, esas savaşın gerçekleştiği yerlere göre arka planda kalsalar bile, savaşların gidişatını ve sonucunu belirlemede oldukça büyük öneme sahiptirler. Bu açıdan bakıldığında Gümrü şehri 19. yüzyıldaki Osmanlı-Rus Savaşları'nda önemli rol oynamıştır. Bu yüzyılın başından itibaren Rus İmparatorluğu askerî ve politik hedefleri doğrultusunda Güney Kafkasya bölgesinde hızlı bir şekilde hâkimiyet kurmaya başlamıştır. 1801 yılında Gürcistan'ı ilhak eden Rusya, İran ve Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu savaşlar ile bu bölgeyi tamamen ele geçirmiştir. Bu çalışmada Rus İmparatorluğu'nun Kafkasya Cephesi'nde Osmanlı Devleti'ne karşı düzenleyeceği askeri harekâtlarda, savaşın seyrine etki edecek stratejik bir merkezin tespiti sorunu irdelenmiştir. Stratejik noktalar üzerine yapılan değerlendirmeler arasında Gümrü'nün seçilmesi ve seçilme sebepleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca Gümrü'nün 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndaki önemi değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gümrü, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti, Rusya.

Establishing the City of Gyumri as a Center of Russian Military Advance and Its Importance for the 1828-1829 Ottoman-Russian War

Abstract

In wars, the starting and logistics points of the operation are as important as the cities and regions where the military operation is targeted. Although these cities and regions, which remain as operational points, remain in the background compared to the places where the main war took place, they have a great importance in determining the course and outcome of the wars. From this point of view, the city of Gyumri played an important role in the Ottoman-Russian Wars in the 19th century. At the beginning of the 19th century, the Russian Empire began to dominate the South Caucasus

* Bu çalışma 2019 yılında St.Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi'nde hazırlanan *Rol Gyumri v Voyenno-Politicheskikh i Ekonomicheskikh Otnosheniyakh Rossii i Turtsii v XIX-naçale XX vv.* isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

region rapidly in line with its military and political aims. For these purposes, Russia, which annexed Georgia in 1801, took over this region completely with the fights she had waged against the Iran and Ottoman Empires. In this study, the problem of determining a strategic center that will affect the course of the war in the military operations that the Russian Empire will organize against the Ottoman Empire in the Caucasus Front has been examined. Among the evaluations made on strategic points, the selection of Gyumri and the reasons for it were emphasized. Also, the importance of Gyumri in the Ottoman-Russian War of 1828-1829 was evaluated.

Keywords: Gyumri, 1828-1829 Ottoman-Russian War, Ottoman Empire, Russia.

Giriş

Gümrü, Rusya'nın Gürcistan'ı ilhakıyla beraber 1805 Rus-İran Savaşı sırasında General Petr Daniloviç Nesvetaev'in Şüregel Sultanlığı'nı almasıyla Rusya'nın hâkimiyetine girmiştir.¹ Bu tarihten itibaren Gümrü 19. yüzyıl Osmanlı-Rus Savaşları'nda büyük rol oynamıştır. 1806-1812 Osmanlı-Rus-Savaşı 19. yüzyılda Osmanlı Devleti ile Rusya arasında meydana gelen ilk savaştır. Savaşın başlamasında Osmanlı Devleti ile Fransa arasında bir yakınlaşmanın olması temel sebeplerden birisidir. Osmanlı Devleti'nin, Fransa ile yakınlaşmasında Rusya faktörü de önemli rol oynamıştır. Ayrıca Rusya ile yapılacak olan herhangi bir savaşta güçlü bir müttefike de ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu yakınlaşmada Napolyon ordularının Avrupa'da Avusturya ve Rus ordularına karşı elde ettiği başarılar etkili olmuştur.² Osmanlı-Fransa yakınlaşması şu şeklide gerçekleşmiştir; dönemin siyasi durumunu çok iyi gözlemleyen Napolyon, Osmanlı Devleti'ni kendi tarafına çekmek için, General Sebastiyen'i İstanbul'a elçi olarak göndermiştir. Sebastiyen, Napolyon'un taleplerini divana sunmuştur. Fransa, Boğazların Rus gemilerine kapatılmasını talep etmiştir. Fransa'nın talebini kabul eden Osmanlı Devleti, Rus gemilerinin Boğazlardan geçişini yasaklamıştır. Osmanlı Devleti ordunun Eflak ve Boğdan'a doğru hareket etmesini emretmiştir. Tüm bu gerekçeler dolayısıyla Rusya, Osmanlı Devleti'ne karşı askeri harekâta başlamıştır.³

¹ Vasiliy Potto, *Kavkazskaya Voyna v otdelnix oçerках, epizodah, legendah i biografiyah, Turetskaya voyna 1828-1829*, Tom I, Tipografiya E. Evdokimova, S-Peterburg 1889, s. 42.

² Enver Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 50.

³ Aleksandr İ. Mikhailovski – Danilevski, *Opisaniye Turetskoy voyni v tsarstvovaniye imperatora Aleksandra, s 1806 do 1812 goda, po vysoçayşemu poveleniyu soçinennoye general-leytenantom i çlenom Voyennogo soveta Mikhaylovskim-Danilevskim*, ç. I, Tipografiya Ştaba Otde'novo Korpusa Vnutrenney Straji, Sanktpeterburg 1843, s. 7-8.

Aynı dönemde Rusya, Güney Kafkasya'da İran ile de savaşmaktaydı. Bu dönemde Güney Kafkasya bölgesi, Rusya için siyasi, askerî ve stratejik açıdan büyük önem taşımaktaydı. Bu bölgenin kontrol altına alınması Osmanlı-Rusya rekabetinde, Rusya'nın elini güçlendirecekti. Rusya Kafkasya'da tam manasıyla bir hâkimiyet kuramamıştı. Güney Kafkasya bölgesini ele geçirecek Kafkas Dağlılarını her yönden kuşatmak mümkün olabilirdi. Ayrıca Rus-İngiliz rekabeti Güney Kafkasya'nın, önemini daha da artırmaktaydı. Rusya'nın bu bölgeyi ele geçirmesi, İngiltere'nin Doğu'daki hâkimiyetine, İngilizlerin Doğu Hindistan Şirketinin çıkarlarına zarar verecekti.⁴

19. yüzyılda gerçekleşen ilk Osmanlı-Rus Savaşı olan 1806-1812 Savaşı'nın başlamasıyla beraber Rus ordularının ilerlemesi sonucunda Kafkasya cephesindeki ilk Osmanlı-Rus çatışması, General İvan Vasilieviç Gudoviç ve Erzurum Seraskeri Yusuf Paşa arasında Gümrü civarında 1807 tarihinde gerçekleşmiştir. Bu çarpışma tarihlere Arpaçay Muharebesi olarak geçmiştir. Osmanlı kuvvetleri bu muharebeden yenilgiyle ayrılmıştır.⁵ 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda 1812 Bükreş Antlaşması imzalanmıştır.⁶ 1804-1813 Rus-İran Savaşı sonucunda imzalanan Gülistan Antlaşması'yla İran, Kafkasya'da Rusya tarafından işgal edilen toprakları Rusya'ya bırakmıştır. Bu şekilde Gümrü ve çevresi de resmî olarak Rusya'nın kontrolüne geçmiştir. Bu iki savaş ile beraber Rusya'nın bölgedeki varlığı güçlenmiştir.⁷

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ve Bu Savaşta Gümrü'nün Önemi

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Bükreş Antlaşması imzalandıktan sonra iki taraf arasında 16 yıllık bir barış süreci oldu. Fakat iki devlet arasındaki Boğazlar problemi halledilememiştir. Ayrıca Balkanlar ve Kafkasya konusunda da problemler devam etmekteydi.⁸ Bu barış süreci döneminde Rusya'da taht değişikliği meydana geldi. 1825 yılında İmparator I. Aleksandr'ın ölümünden

⁴ Günel Teymurova, "1806-1812 Osmanlı-Rusya savaşı ve Azerbaycan", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, II/2, Ocak 2016, s. 49.

⁵ Felix Fonton, *La Russie Dans L'Asie-Mineure ou Campagnes du Marechal Paskevitch en 1828 et 1829 et Tableau du Caucase*, Paris 1840, p. 101.

⁶ Fahir Armaoğlu, *19 yy. Siyasi Tarihi (1789-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 96.

⁷ Dadaş Muttalimov, *Azerbaycan Hanlıkları ve Gülistan-Türkmençay Antlaşması*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2014, s. 51.; Hacı M. İbragimbeyli, *Rossiya i Azerbaydzhan pervoy treti XIX veka (Iz voyenno-politeskoy istorii)*, Nauka, Moskva 1969. s.4

⁸ Aleksandr B. Şirokorad, *Russko-Turetskie voyni 1676-1918 gg.*, Harverst, 2000 Moskova, s. 377.

sonra yerine İmparator I. Nikolay⁹ geçti. Tam bu dönemde 14-26 Aralık tarihleri arasında Rusya'da ilk devrimci isyan olarak da bilinen Dekabristler İsyanı çıkmıştı. Bu isyan I. Nikolay'ın kuracağı sistemin şekillenmesinde önemli bir rol oynadı.¹⁰

I. Nikolay'ın tahta geçtikten sonra yaptığı politik hamlelerden ilki Osmanlı Devleti'ne ultimatom vermek oldu. Buna göre Osmanlı Devleti'nin Eflak ve Boğdan'dan askerlerini çekmesini ve Bükreş Antlaşması'nın hükümlerine uymasını talep etti.¹¹ Rusya'nın yaptığı bu hamle karşısında İngiltere tepkisiz kalmadı ve hemen olaya dâhil oldu. İngiltere'nin asıl endişesi Yunan İsyanı'nı, Rusya'nın kendi çıkarlarına göre şekillendirme isteğinden kaynaklanmıştı. İngiltere, yapmış olduğu politik manevralar sonucunda Rusya ile 4 Nisan 1826 tarihinde protokol imzalamıştı.¹² Yaşanan bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti, içerisinde bulunduğu siyasî sıkıntılar sebebiyle Rusya'nın ultimatomunu kabul ederek anlaşma yolunu tercih etti ve Rusya ile Akkerman Antlaşması'nı imzaladı.¹³ Bu antlaşmayla birlikte Sultan II. Mahmut, Rusya'nın taleplerini kabul etti. Rus gemileri Boğazlardan geçişte ticarî serbesti elde etmiştir. Ayrıca Rusların, Sırlar, Eflak ve Boğdan üzerindeki talepleri de kabul edildi.¹⁴

Savaş öncesindeki genel durum itibariyle Osmanlı Devleti, Rusya karşısında oldukça dezavantajlı durumdaydı. Yeniçeri ordusu daha yeni kaldırılmıştı. Düzenli ordunun yeniden yapılanması için getirilen yenilikler oldukça yetersizdi. Ayrıca Osmanlı, donanmasının büyük bir kısmını Navarin'de kaybetmişti.¹⁵ Osmanlı Devleti'nin deniz kuvvetleri neredeyse yok hükmündeydi. Navarin Olayı sebebiyle Fransa ve İngiltere ile olan ilişkileri kesilmiş durumdaydı.¹⁶ Ayrıca Navarin Olayı, Osmanlı Devleti içerisinde büyük tepkilere yol açmıştı. Halk bu olayın sorumlusu olarak sadece Rusya'yı görüyordu ve Rusya'ya karşı büyük bir tepki söz konusuydu. Genel durum bu şekildeyken

⁹ I. Nikolay dönemini anlatan üç ciltlik Almanca bir eser: Theodor Schiemann, *Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I.*, Band I-III, Druck Und Verlag Von Georg Reimer, Berlin 1904.

¹⁰ Akdes N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 53; Bu konudaki önemli doktora çalışmalarından birisi Anatole G. Mazour tarafından yapılmıştır. Anatole G. Mazour, *The First Russian Revolution 1825 The Decembrist Movement*, University of California Press, California 1937.

¹¹ Nikolay A. Luk'yanoviç, *Opisanie Turetskoy voyny 1828 i 1829 godov*, çast pervaya, Tipografiya Eduarda Pratsa, SPB 1844, s. 7-11.

¹² Armaoğlu, *19 yy. Siyasi Tarihi (1789-1918)*, s. 177.

¹³ Francis R. Chesney, *The Russo-Turkish Campaigns 1828-1829*, London 1854, p. 2.

¹⁴ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 55-56.

¹⁵ Ahmet Muhtar, *1828-1829 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi*, İstanbul 1928, s. 13-14.

¹⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 119.

savaşın başlaması I. Nikolay tarafından, 26 Nisan 1828'de Osmanlı Devleti'ne karşı yayınlanan bir manifesto ile oldu.¹⁷

İki taraf içinde bu savaşta Balkanlar, Kafkasya'dan daha önemliydi. Fakat Kafkasya'da Rusya'yı tedirgin eden bir durum vardı. Herhangi bir Türk saldırısında Kafkasya'da tüm dengeler altüst olabilirdi. Kafkasya'daki Müslüman nüfus Rusya için bir tehdit unsuruydu.¹⁸ 1828-1829 Savaşı'nda Rusların Kafkasya Cephesi'nde bazı öncelikleri bulunmaktaydı. Ruslar ilk olarak Anapa, Poti ve Batum bölgelerini alarak Türkleri, Kafkasya kıyılarından uzaklaştırmak istiyorlardı. Bir diğer hedef ise Kafkasya'daki önemli askerî merkezlerden birisi olan Ahıska Paşalığı'nı ele geçirmekti. Bu şekilde sağlam bir askerî sınır hattı oluşturulacaktı.¹⁹ Savaş öncesinde Kafkasya Orduları Genel Komutanı General Kont Ivan Fedoroviç Paskeviç²⁰, savaşa dair yapılan planları I. Nikolay'a iletmiştir.²¹

Bu sebeplerden dolayı Kafkasya cephesinde meydana gelen ilk askerî hareket Ruslar tarafından gerçekleştirilmiştir. Sivastopol'den hareket eden Rus donanması, General Admiral Greig komutasında 7 gemi ve 6000 bin kişilik bir kuvvetle Anapa'ya askerî bir hareket düzenledi. Etkili bir saldırı ile 23 Haziran tarihinde Anapa, Ruslar tarafından alındı.²²

Kafkasya Cephesi'nde Osmanlı Devleti'nin Kars'tan Gümrü'ye karşı düzenleyeceği herhangi bir askerî harekâta lojistik olarak sorunlar vardı. Soğanlı ve Gümrü taraflarında araba yolu bulunmamaktaydı. Sadece yaya yolu mevcuttu. Bölgeye top ve ağır silahların sevki oldukça zordu. Topların ve ağır silahların bölgeye sevki için yeni yolların inşa edilmesi gerekmektedir.²³

¹⁷ Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voenno-İstoriçeskiy Arhiv, (RGVIA) – (Rus Devlet Askerî Tarihi Arşivi), Fond 477, delo 4, Planı v buduşiy kampanii v Aziyatskoy Turtsii, l. 1-2.

¹⁸ Alexander Bitis, *The Russian Army and The Eastern Question, 1821-34* ph.D. The London School of Economics and Political Science 2000, pp. 163-164.

¹⁹ Fonton, *La Russie Dans L'Asie-Mineure ou Campagnes du Marechal Paskevitch en 1828 et 1829 et Tableau du Caucase*, pag.16; William Allen; Paul Muratov, *Bitvi za Kavkaz Istoriya voyñ na turetsko-kavkazskom fronte 1828-1921*, Tsentrpoligraf, Moskva 2016, s. 28.

²⁰ General Paskeviç'in Kafkasya başkomutanlığı dönemini anlatan Doktora tezi çalışması Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu tarafından yazılmıştır. Bakınız; Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.

²¹ Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voenno-İstoriçeskiy Arhiv (RGVIA) – (Rus Devlet Askerî Tarihi Arşivi), Fond 477, delo 68, Planı v buduşiy kampanii v Aziyatskoy Turtsii, l. 1.; Chesney, *The Russo-Turkish Campaigns 1828-1829*, s. 172.

²² Chesney, *The Russo-Turkish Campaigns 1828-1829*, s. 172.

²³ Muhtar, *1828-1829 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi*, s. 56.

Gümrü'nün Askerî Harekât Merkezi Olarak Seçilmesi ve Kars'ın Alınması

Kafkas Cephesi'nde düzenlenecek olan askerî harekât belli başlı hedefler doğrultusunda gerçekleşecekti. Bu hedeflerin gerçekleştirilmesi için Gümrü şehrinin askerî harekât merkezi olarak seçilmesi oldukça önemli rol oynayacaktır. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'yla beraber Rus-Kafkas ordularının Asya Türkiye'si üzerine düzenlemiş oldukları askerî harekâtların ana merkezi Gümrü olmuştur. Gümrü'nün askerî harekât merkezi olarak seçilmesinin sebeplerini en iyi şekilde açıklayan Nikolay Nikolayeviç Uşakov'dur.²⁴ Uşakov'a göre savaşın başlamasıyla beraber temel bir sorun ortaya çıkmıştı. Asya Türkiye'si üzerine düzenlenecek olan askerî harekâtın merkezinin neresi olacağı meselesiydi. Bu Kafkas cephesinin en önemli sorunlarından birisiydi.

Rusya 19. yüzyılın başlarında Türkiye ve İran ile yaptığı iki savaşta bölgeyi tanımış ve stratejik ehemmiyete sahip yerleri tespit etmişti. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi bu yerlerden en önemlisi bölgede kavşak olan ve tam sınırdaki bulunan Gümrü'yü.

Asya Türkiye'si ile Güney Kafkasya sınırı belirgin olarak Karadeniz sahilinden Erivan bölgesine kadar geniş bir alanı kapsamaktaydı. Bu geniş bölgede Asya Türkiye'sine askerî harekât düzenleyebilmek için aşağı yukarı 4 giriş noktası bulunmaktaydı. Guri sınırında bulunan Çehotarskiy, Kartli tarafında yer alan Borcom geçidi, Somheti de yer alan Parmaksız (Tsalka) ve son olarak Şüregel tarafında bulunan Gümrü Kalesi'ydi. Çehotarudan Guri'ye 15.000'den fazla asker ile Rus ordusuna karşı koyabilirdi. Fakat bu bölgeden askerî harekât düzenlemek bir hayli zordu.

Yukarıda bahsettiğimiz 4 harekât noktası, askerî operasyon noktası olarak değerlendirilmiştir. Bu seçenekler içerisinde en uygun olarak Gümrü seçilmiştir. Çünkü Gümrü, Osmanlı Devleti'nin sınır bölgesi içerisinde yer alan en önemli şehirlerden olan Kars'a düzenlenecek askerî harekât için en yakın ve ideal konumda bulunmaktaydı. Gümrü'nün bu avantajlı konumu sayesinde, düzenlenecek olan operasyonda buradan Kars'a doğru rahatlıkla ilerleme sağlanabilirdi.

²⁴ Nikolay Nikolayeviç Uşakov (1802-1861), Askerî yazar ve Tarihçi, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşına katılmıştır. İki ciltlik *Istoriya voenih deystviy v Aziyatskoy Turtsii v 1828-1829 godah* isimli önemli eseri kaleme almıştır. Aralık 1833'ten itibaren General Paskeviç'in yaveri ve 1853 yılına kadar kançılıyası olmuştur. <http://feb-web.ru/feb/pushkin/chr-abc/chr/chr-4585.htm>
Erişim:07.05.2022, 18:00.

Gümrü'nün seçilmesinde diğer bir sebep ise Tiflis'in güvenliğinin sağlanmak istenmesiydi. Türklerin Tiflis yönünde düzenleyeceği askerî harekâtın tek güzergâhı Gümrü'den geçmekteydi. Gümrü ve çevresinin ele geçirilmesiyle Türk ordusu rahat bir şekilde Tiflis'e ulaşabilirdi. Bu durum Rusya için büyük bir tehlike oluşturmaktaydı.

Askerî hedefleri doğrultusunda Ruslar ilk olarak Kars şehrini almak istiyorlardı. Çünkü bu şehrin alınması Küçük Asya'nın kapılarının açılması manasına geliyordu.²⁵

Gümrü, askerî harekât merkezi seçilmesinden sonra Rus ordularının Güney Kafkasya'daki en önemli askerî merkezlerinden birisi olmuştur. Yapılacak olan askerî operasyonda ana kuvvetler burada tutulmuştur. Aşağıda verilen tablo konunun pekiştirilmesi açısından oldukça önemli olacaktır.

Hoy Culfa (İran'a karşı)	General Pankratiev	6 tabur, 2 Kazak alayı, 16 top
Erivan (Bayezid'e karşı)	General Çavçavadze	6 tabur, 1 Kazak alayı, 10 top
Borjom (Kura Geçiti'ni koruyan)	General Popov	2 tabur, 2 Kazak alayı, 1 top
Kutaisi (Guria'ya karşı harekât için)	General Hesse	8 tabur , 1 Kazak alayı, 14 top
Gümrü (Aleksandropol) vurucu güç	General Paskeviç	15 tabur, 8 süvari bölüğü, 7 kazak alayı, 68 top

Tablo 1. Kafkas Cephesi ve Gümrü'deki Rus Kuvvetlerinin Konuşlanması²⁶

Bu tablo 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda General Paskeviç komutasındaki Rus ordularının savaş öncesi bölgedeki askerî güçlerini göstermesi açısından oldukça önemlidir. General Paskeviç bölgedeki askerî gücün neredeyse yarısını Gümrü şehrinde toplamıştır. Bu askerî gücün komutasını bizzat kendisi yapmıştır. Bu kuvvetler Asya Türkiye'sine yapılacak olan askerî harekâtın vurucu kuvveti olarak kullanılmak istenmiştir. Bu bilgiler, 1828-1829 Savaşı'nda Gümrü şehrinin Kafkasya cephesinde en önemli askerî harekât merkezi olduğunu göstermektedir. Lojistik olarak savaş için Gümrü'de yüklü miktarda depolama

²⁵ Kars. *Turetskaya krepost, i yiyo v tretiy raz şturmom russkimi voyskami 7 vo noyabırya 1877 goda*, Moskova 1878, s. 16.

²⁶ William Allen; Paul Muratov, *Bitvy za Kavkaz İstoriya voyn na turetsko-kavkazskom fronte 1828-1921*, s. 30.

yapılmıştır. Düzenlenecek askerî harekâta ordunun ihtiyacı buradan karşılanacaktır.²⁷

Türk kaynaklarında bölgedeki Rus askerî kuvvetlerinin mevcudu hakkında şu bilgiler bulunmaktadır. Kars Kalesi'nin alınması için, Gümrü ve civarı lojistik merkez olarak seçilmiştir. Askerî harekât için Tuğgeneral Çavçavadze'nin emrinde 2.500 asker ve 8 top mevcuttur. General Paskeviç'in emrinde Gümrü'de 14.000 asker ve 70 top vardır. Tuğgeneral Popov'un emrinde Gori'de 1.700 asker ve 4 top vardı. Tuğgeneral Hesse'nin emrinde ise Riyon havzasında 5.000 bin asker ve 14 top vardı.²⁸

Savaşın başında Türk ordusunun askerî durumu ise şu şekildedir: Kars Kalesi'nde 11.000 asker ve 150 top vardı. Erzurum'da 15.000 asker ve 28 top vardı. Ahıska'da 4.000 asker mevcuttu, kalenin top adedi belli değildi. Bayezit'te 2.000 asker vardı, kaledeki top miktarı belli değildi. Bu istatistiğe göre Kafkasya Cephesi'ndeki Türk askeri mevcudu 32.000 kişiydi. Ayrıca Ahılkelek, Akçor ve Poti kalelerinde milis kuvvetler bulunmaktaydı.²⁹

19. yüzyılda meydana gelen ilk 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslar ilk defa General Petr Daniloviç Nesvetaev komutasında Kars'ı kuşatmışlardır. Fakat şehri almayı başaramamışlardır. Bu savaşta Kafkasya Cephesi'nde Rusların en öncelikli hedefleri Kars ve Ahıska'yı almaktı. Harekât planları buna göre yapılmıştı. General Paskeviç, askerî harekât planını kendi stratejisine göre düzenlemişti. Bu plana göre ilk olarak Ahıska yerine Kars alınacaktı. Bu Paskeviç'in askerî stratejik taktiği idi. 1826-1828 Rus-İran Savaşı'nda da aynı taktiği uygulamıştı. Güney Kafkasya'nın en önemli şehirlerinden biri olan Erivan'ı almak için Paskeviç ilk olarak Abbasabad'ı almıştı. Şehrin alınmasının stratejik bir hedefi vardı. Abbasabad, Erivan ve Tebriz arasında bulunan stratejik öneme sahip bir yerdi. Burası alınarak Tebriz'den Erivan'a gelecek olan destek kesilecekti ve Erivan kolaylıkla alınacaktı. Bu plan başarıyla uygulandı. Abbasabad'ı alan Paskeviç daha sonra Erivan'ı kuşattı ve kısa sürede burayı aldı. Paskeviç, bu planın benzerini Ahıska Kalesi'ni almak için de uygulayacaktır. Bu amaçla ilk olarak Kars Kalesi'nin alınması planlanmıştır. General Paskeviç Kars'ı alarak tampon bir bölge oluşturacaktı. Bu tampon bölgenin amacı Ahıska ile Erzurum arasındaki bağlantıyı

²⁷ Aleksandr P. Şerbatov, *General-feldmareşal Knyez Paskeviç, evo jizn i diyatelnost*, Tom III, Sklad y V. A Berezovskavo, S-Peterburg 1891, s. 108.

²⁸ Celal Erkin, *1828-1829 Türk-Rus Harbi (Kafkas Cephesi)*, Askeri Matbaa, İstanbul 1940, s. 29.

²⁹ Erkin, *1828-1829 Türk-Rus Harbi (Kafkas Cephesi)*, s. 27.

kesmekti. Bu bağlantı kesilirse Ahıska rahatlıkla alınacaktı. Erzurum şehri, doğuda Osmanlı Devleti'nin en önemli askerî ve idarî merkeziydi.³⁰

Bu dönemde Güney Kafkasya'nın en önemli şehirlerinden biri olan Gümrü, Kars-Tiflis-Erivan üçgeninin tam ortasında bulunmaktaydı. 12 Haziran'da Rusların askerî harekât ordusu Gümrü'de toplandı. Ordunun mevcudu 12.000 kişiydi.³¹ Uşakov eserinde Gümrü'deki Rus ordusuna dair detaylı bilgiler paylaşmıştır.³² Savaşın başlamasından sonra Ruslar için bölgede lojistik yetersizlikler ortaya çıkmıştır. Bu sebepten dolayı General Paskeviç, Tiflis ve Gümrü arasındaki bağlantıyı güçlendirmek için bir ay boyunca 3 tabur ile yol ve köprü inşa ettirmiştir.³³

14 Haziran'da Rus ordusu Arpaçay Nehri'ni geçti. General Paskeviç, Erzurum'dan gelecek herhangi bir yardımı engellemek için Kars'ın güneyine yerleşti. 17 Haziran'da Köse-Mehmed Paşa Erzurum'dan Soğanlı Dağı'na doğru harekât emri verdi. Aynı gün Ruslar, ana Erzurum yolunun karşısında ve kaleden 4 mil ötedeki Kars Çayı civarında mevzi aldı.³⁴

Rus kuvvetleri, 1 Temmuz'da Kars Kalesi'ni keşfettiler. Bu keşif sonunda kaleye batıdan taarruz yapmaya karar verildi. Kars Çayı'nın sol tarafında kaleye hâkim bir araziye siperler kazarak karargâh kuran Türkler, belirli tepeleri boş bıraktılar. Bu durumda 4 Temmuz'da Ruslar, boş kalan tepelerde mevzilendiler. Kuşatma sonucunda Ruslar şehrin dış mahallelerine hâkim oldu. 5 ve 6 Temmuz'da asıl kaleye saldırılar devam etti. Emin Paşa, Rus ordusuna karşı koymasına rağmen onlara karşı pek etkili olmadı.³⁵

Rus birlikleri iç kale dışında bütün şehri ele geçirdiler. Paskeviç “teslim olanlara merhamet, olmayanlara ise ölüm! Buna karar vermek için bir saat yeterlidir” diyerek Paşa'ya Albay Leman ve Lazarev'i aracı gönderdi. Sonuç olarak kaledekiler teslim olmayı kabul ettiler.³⁶ Kars şehrinin alınmasından sonra General Paskeviç artık Erzurum ile Ahıska arasındaki bağlantıyı kesmişti. Yani planını tam olarak uyguluyordu. Hiç zaman kaybetmeden Ahıska'ya yöneldi. 23 Temmuz'da

³⁰ Uşakov, *Istoriya voenh deystviy v Aziyatskoy Tursii v 1828-1829 godah*, s. 184-185.

³¹ Uşakov, 191; Felix Fonton, *La Russie Dans L'Asie-Mineure ou Campagnes du Marechal Paskevitch en 1828 et 1829 et Tableau du Caucase*, p. 166.

³² Uşakov, *Istoriya voenh deystviy v Aziyatskoy Tursii v 1828-1829 godah*, s. 192-193.

³³ Vasiliy Potto, *Osada Karsa v 1828 g.*, İzdateletvo V. A Berezovskavo, Sankt-Peterburg 1900, s. 2.

³⁴ William Allen; Paul Muratov, *Bitvi za Kavkaz Istoriya voyn na turetsko-kavkazskom fronte 1828-1921*, s. 31.

³⁵ Fatma Y. Gök, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya 2008, s. 22.

³⁶ Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti*, s. 148.

Ahılkelek'e ulaştı. 14 top ve 1.000 askerin savunduğu kaleyi kuşatan Paskeviç bir taaruz ile burayı da ele geçirdi. Paskeviç 1 Ağustos'ta Ahıska'ya doğru ilerledi. Tüm bu zorlukların üstesinden gelen Paskeviç, 4 Ağustos akşamı, Köse-Mehmed ve Mustafa Paşa'nın komutası altındaki, 30.000 kişilik kolordunun bulunduğu Ahılkelek'ten 6,5 mil uzakta bir kamp kurdu. 6 Ağustos tarihinde kuşatma başladı. 7 Ağustos'ta, yaklaşık 1.800 kişinin katıldığı birliğe General Pavel Vasilieviç Popov'un birliğe de katıldı.³⁷ 8 Ağustos tarihinde Rus ordusu şehri bombaladı. 9 Ağustos'ta sabahtan akşama kadar devam eden savaşta Ruslar üstünlüğü sağlamayı başardı. 16 Ağustos tarihinde şehir tamamen Ruslar tarafından ele geçirildi. 17 Ağustos'ta General Paskeviç tarafından sunulan barış teklifi kabul edildi ve Köse Mehmed Paşa 4.000 askeriyle beraber Ruslara teslim oldu.³⁸

Bu savaşta Ruslar büyük bir askerî başarı elde ederek Osmanlı Devleti'nin doğudaki en önemli idarî ve askerî merkezlerini ele geçirdiler. Askerî harekâtın başlama noktası ve lojistik merkezi Gümrü şehriydi. Paskeviç'in Gümrü'yü seçmesi bu başarıda önemli rol oynadı. Kars, Ahıska, Bayezit ve Erzurum gibi doğudaki önemli merkezlerin kaybı, Avrupa cephesinde hızlı bir Rus ilerleyişinin olması ve Rus ordularının Edirne'ye kadar gelmesi Osmanlı Devleti'ni zora soktu. Osmanlı Devleti savaş öncesinde askerî olarak yeteri derecede hazırlıklı değildi. Savaş öncesinde Osmanlı Devleti, orduda büyük bir reform yapmış Yeniçeri Ocağını kaldırarak yerine yeni bir ordu teşkil etmişti. Ancak bu tam manasıyla gerçekleşmemişti. Rusların Balkanlarda ilerlemesi ve Edirne'nin işgal edilmesi devlet için büyük bir tehlike oluşturdu. Bu sebeple Osmanlı Devleti bir an önce barış istemiştir. II. Mahmut, Rusya'nın, Prusya Kralı III. Frederick Wilhelm aracılığı ile yapmış olduğu barış teklifini olumlu karşılayarak kabul etmiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda Rusya ile 14 Eylül 1829'da Edirne'de barış antlaşması imzalandı. Edirne Antlaşması 16 maddeden oluşmaktaydı. Bu antlaşmaya göre Rusya, Osmanlı Devleti'ne Avrupa cephesinde ele geçirdiği toprakları geri vermiştir. Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki Prut Nehri sınır olarak kalmaya devam etti. Kafkas Cephesi'nde ise Rusya; Kars, Bayezid ve Erzurum'u Osmanlı Devleti'ne geri verdi. Fakat Güney Kafkasya'da stratejik öneme sahip olan Anapa, Poti, Ahıska ve Ahılkelek gibi şehirler Rusya'nın denetimine geçti.³⁹ İran ile yapılan Türkmençay Antlaşması⁴⁰ ve Osmanlı Devleti

³⁷ Luk'yanoviç, *Opisanie Turetskoy voyny 1828 i 1829 godov*, ç. I, s. 72-73.

³⁸ Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti*, s. 156.

³⁹ Armaoğlu, *19 yy. Siyasi Tarihi (1789-1918)*, s. 183. *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii, Sobraniye vtoroe*, Sentyabr 2 (Traktat zaklyuçenny v Adrianopol mejdu Rossiyskoyu

ile yapılan Edirne Antlaşması sonrasında Rusya, Güney Kafkasya'ya tamamen hâkim oldu.

1837 tarihinde I. Nikolay'ın şehri ziyaret etmesiyle beraber Gümrü'nün ismi değiştirildi. Şehre İmparator'un eşi olan Alexandra Fedorovna'nın onuruna Aleksandropol ismi verildi.⁴¹ 1850 yılında Güney Kafkasya bölgesinde düzenlenen idarî reformlar sonucunda, 1828 yılında I. Nikolay'ın emri ile kurulan Armyanskaya Oblast⁴² ilga edilerek yerine Erivan merkez olmak üzere Erivan Valiliği kuruldu. Bu valilik bünyesinde yer alan en önemli şehirlerden birisi Aleksandropol oldu.⁴³ Rusya, nitekim Gümrü şehrini Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında da askerî harekât merkezi olarak kullandı.

Sonuç

Gümrü şehri, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan itibaren Rus ordularının Güney Kafkasya'daki askerî harekât merkezi olma özelliği kazanmıştır. Osmanlı Devleti, bu savaş sonucunda Güney Kafkasya'daki hâkimiyetini kaybetmiştir. Fakat Rusya ile olan mücadelesi devam etmiştir. Rusya, bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmiştir. Bununla beraber elde edilen bu yeni topraklarda idarî, askerî ve ekonomik öneme sahip stratejik merkezler oluşturmuştur. İdarî olarak bölgenin en önemli merkezi Tiflis olmuştur. Rusya, Gümrü şehrini askerî merkez yapmıştır. Osmanlı topraklarına düzenlenen askerî harekâta ana kuvvetler bu şehirde bulunmuştur. Buradan Ruslar tarafından Küçük Asya'nın kilidi olarak tabir edilen Kars şehrine askerî harekâtlar düzenlenmiştir. Hiç şüphesiz sınıra sıfır noktasında yer alan bu noktanın askerî ve lojistik merkez olarak kullanılması 19. yüzyılda Kafkasya Cephesi'nde gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşlarının gidişatına önemli ölçüde tesir etmiştir.

İmperiyeyu I Ottomaskoyu Portoyu), Tom IV, Zakon No:3128, Tipografiya II otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskogo Veliçestva kantselyarii, Sanktpeterburg 1830. s. 622-623.

⁴⁰ *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii, Sobraniye vtoroe*, Fevralya 10 (O mire mejdu Rossiyey i Persiyey), Tom III, Zakon No: 1794, Tipografiya II otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskogo Veliçestva kantselyarii, Sanktpeterburg 1830. s. 125-130.

⁴¹ Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv (RGİA) – (Rus Devlet Tarih Arşivi), Fond 1286, opis 7, Delo 424, l.1 (Delo o naimenovanii goroda Gümrü Aleksandropolem).

⁴² *Aktı Sobranniye Kavkazskoyu Arheografıçeskoju Komissiyeyu (AKAK) Arhiv Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo*, Tom V, Belge No: 437, Tipografiya Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis 1878, s. 487.

⁴³ *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii, Sobraniye vtoroe*, İyunya 9 (O obrazovanii v Zakavkazskom kraye Erivanskoy gubernii), Tom XXIV, Zakon No: 23303, Tipografiya II otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskogo Veliçestva kantselyarii, Sanktpeterburg 1850. s. 311-312.

Harita 1. : 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Kafkas Cephesi⁴⁴



Кавказский театр русско-турецкой войны 1828 – 1829 гг.

⁴⁴ <http://lemur59.ru/node/9790>

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv (RGİA) – (Rus Devlet Tarih Arşivi), Fond 1286, opis 7, delo 424. (Delo o naimenovanii goroda Gumru Aleksandropolem).
- Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voенno-İstoriçeskiy Arhiv (RGVİA) – (Rus Devlet Askerî Tarihi Arşivi), Fond 477, delo 4.
- Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voенno-İstoriçeskiy Arhiv (RGVİA) – (Rus Devlet Askerî Tarihi Arşivi), Fond 477, delo 68. (Planı v buduşiy kampanii v Aziyatskoy Turtsii).

Yayınlanmış Belgeler

- Akti Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoju Komissiyeyu (AKAK) Arhiv Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo*, Tom V, Belge No: 437, Tipografiya Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis 1878.
- Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii, Sobraniye vtoroe*, Fevralya 10 (O mire mejdu Rossiyey i Persiyey), Tom III, Zakon No: 1794, Tipografiya II otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskogo Veliçestva kantselyarii, Sanktpeterburg 1830.
- Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii, Sobraniye vtoroe*, Sentyabr 2 (Traktat zaklyuçenny v Adrianopol mejdu Rossiyskoyu İmperiyeyu I Ottomaskoyu Portoyu), Tom IV, Zakon No:3128, Tipografiya II otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskogo Veliçestva kantselyarii, Sanktpeterburg 1830.
- Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii, Sobraniye vtoroe*, İyunya 9 (O obrazovanii v Zakavkazskom kraye Erivanskoy gubernii), Tom XXIV, Zakon No: 23303, Tipografiya II otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskogo Veliçestva kantselyarii, Sanktpeterburg 1850.

İnceleme ve Araştırma Eserler

- Allen, William; Paul Muratov, *Bitvy za Kavkaz İstoriya voyn na turetsko-kavkazskom fronte 1828-1921*, Tsentrpoligraf, Moskova 2016.
- Armaoğlu, Fahir, *19.yy. Siyasi Tarihi (1789-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- Bitis, Alexander, *The Russian Army and The Eastern Question. 1821-34*, ph. D.-The London School of Economics and Political Science, 2000.
- Chesney, Francis, R., *The Russo-Turkish Campaigns 1828-1829*, London 1854.

- Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.
- Erkin, Celal, *1828-1829 Türk-Rus Harbi (Kafkas Cephesi)*, Askerî Matbaa, İstanbul 1940.
- Fonton, Felix, *La Russie Dans L'Asie-Mineure ou Campagnes du Marechal Paskevitch en 1828 et 1829 et Tableau du Caucase*, Paris 1840.
- Gök, Fatma Y., *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya 2008.
- İbragimbeyli, Hacı M., *Rossiya i Azerbaydzhan pervoy treti XIX veka (Iz voyenno-politeskoy istorii)*, Nauka, Moskova 1969.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Kars. *Turetskaya krepost, i yiyo v tretiy raz şıurmom russkim voyskami 7 vo noyabırıya 1877 goda*, Moskova 1878.
- Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Luk'yanoviç, Nikolay A., *Opisanie Turetskoy voynı 1828 i 1829 godov*, ç.2, Tipografiya Eduarda Pratsa, SPB 1844.
- Mazour, Anatole G., *The First Russian Revolution 1825 The Decembrist Movement*, Stanford University Press, University of California Press, California 1937.
- Mikhailovski-Danilevski, Aleksandr İ., *Opisaniye Turetskoy voynı v tsarstvovaniye imperatora Aleksandra, s 1806 do 1812 goda, po vysoçayşemu poveleniyu soçinennoye general-leytenantom i çlenom Voyennogo soveta Mikhaylovskim-Danilevskim*, ç. I, Tipografiya Ştaba Otde'novo Korpua Vnutrenney Straji, Sanktpeterburg 1843.
- Muttalimov, Dadaş, *Azerbaycan Hanlıkları ve Gülistan-Türkmençay Antlaşması*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2014.
- Potto, Vasiliy, *Kavkazskaya Voyna v otdelnix oçerkah, epizodah, legendah i biografiyah, Turetskaya voyna 1828-1829*, Tom I, Tipografiya E. Evdokimova, S-Peterburg 1889.
- Potto, Vasiliy, *Osada Karsa v 1828 g.*, İzdatelectvo V. A Berezovskavo, Sankt-Peterburg 1900.
- Schiemann, Theodor, *Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I.*, Band I-III, Druck Und Verlag Von Georg Reimer, Berlin 1904.

Şerbatov, Aleksandr P., *General- feldmareşal Knyez Paskeviç, evo jizn i diyatelnost*, Tom. III, Sklad y V. A Berezovskavo, S-Peterburg 1891.

Şirokorad, Aleksandr B., *Russko-Turetskie voynı 1676-1918 gg.*, Harverst, Moskova 2000.

Teymurova, Günel, “1806-1812 Osmanlı-Rusya savaşı ve Azerbaycan”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, cilt II, Sayı: 2, Ocak 2016, s. 45-59.

Uşakov, Nikolay İ., *Istoriya voenih deystviy v Aziyatskoy Turtsii v 1828-1829 godah*, Eduarda Pratsa, Sanktpeterburg 1836.

<http://lemur59.ru/node/9790> Erişim: 08.05.2022, 15:50.

<http://feb-web.ru/feb/pushkin/chr-abc/chr/chr-4585.htm> Erişim: 07.05.2022, 18:00.

19. Yüzyılda Batılılaşma Hareketleri Kapsamında Yaşanan Kültürel Değişimin İstanbul'daki Mesire Eğlencelerine Yansıması

Ümmügülsün ÇETİN

Bilim Uzmanı

ummugulsuncetin@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0477-7971>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi 22.05.2022

Kabul Tarihi 30.06.2022

Yayın Tarihi 30.06.2022

Doi 10.52003/etut.2022.22

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

ETÜT, Sayı: 4, Haziran, 2022, Erzurum/TÜRKİYE

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdergisi>



In Respect of Westernization Movements in the 19th Century, The Influence of the Cultural Change On the Recreational Entertainment in Istanbul

Ümmügülsün ÇETİN

MA

ummugulsuncetin@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0477-7971>

ARTICLE INFORMATION

Article Types Research Article

Received Date 22.05.2022

Accepted Date 30.06.2022

Date Published 30.06.2022

Doi 10.52003/etut.2022.22

Atıf-Citation: Ümmügülsün Çetin, "19. Yüzyılda Batılılaşma Hareketleri Kapsamında Yaşanan Kültürel Değişimin İstanbul'daki Mesire Eğlencelerine Yansıması", *ETÜT*, Sayı: 4, Haziran 2022, s. 79-100.

Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal

ETUT, Issue: 4, June 2022, Erzurum/TURKEY

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdergisi>



19. Yüzyılda Batılılaşma Hareketleri Kapsamında Yaşanan Kültürel Değişimin İstanbul'daki Mesire Eğlencelerine Yansıması*

Ümmügülsün ÇETİN

Öz

Osmanlı halkı bahar aylarında başlayan ve değişik fırsatlardan istifade ederek mesire yerlerine dinlenmek ve eğlenmek için gitmişlerdir. Yılda birkaç kez tekrarlanan bu geziler, insanları günlük yaşamın tekdüzeliğinden kurtararak güzel vakit geçirmelerine olanak sağlamıştır. Tanzimat devri birçok alanda olduğu gibi topluma eğlence kültürü ile de farklı bir kimlik kazandırmıştır. Bu dönemde mesireler diğer bir tabir ile seyir alanları halkın çokça rağbet ettiği mekânlar haline gelmiştir. Tanzimat devrinde modernleşmenin sosyal yaşama etki etmesiyle insanlar daha fazla sokağa çıkarak, dışarıda vakit geçirmeye başlamışlardır. Mesire yerleri de bu vakit geçirme yerlerinden birisi olmuştur. Tanzimat'tan sonra İstanbul halkı için mesire alanları kendine özgü adetleri, eğlenceleriyle toplumsal yaşamın vazgeçilmez mekânları haline gelmiştir. Bu çalışmada, Tanzimat devrinde mesire yerlerinin İstanbul halkı için önemi genel bir çerçevede, tarihsel araştırma metodu kullanılarak elde edilmiş ve veriler doküman incelemeleri neticesinde toplanarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Mesire, Tanzimat devri, Göksu, Kâğıthane.

In Respect of Westernization Movements in the 19th Century, The Influence of the Cultural Change On the Recreational Entertainment in Istanbul

Abstract

The Ottoman people went to the recreation areas to relax and entertain starting from the spring months by taking various advantages. These excursions which were made several times a year enabled people to have a perfect time by taking them from

* Bu çalışma "Tanzimat Devrinde Gezinti Alışkanlıklarının Değişimi: İstanbul'da Mesire Yerleri" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

the monotony of daily life. As well as in many fields, the Tanzimat period brought a different identity to the society with the entertainment culture as well. During the Tanzimat era, people started to spend time outside by going out more as a result of the effect of the modernization to the social life. Recreation areas were one of such kind of places to spend time. After the Tanzimat period, the recreation areas with their own costumes and entertainment became an indispensable places of the social life for Istanbul people. In this research, the importance of the recreation areas was analyzed in a general framework for Istanbul people and this was done by using historical research method and data obtained were evaluated as a result of document analysis.

Key Words: İstanbul, Recreation, Tanzimat Era, Gökusu, Kâğıthane.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde, Lale Devri ile başlayan Batılılaşma hareketleri 1730 Patrona Halil İsyanı ile sekteye uğramıştır.¹ Bu isyanı takip eden yüzyıl boyunca yenilgiyle sonuçlanan savaşlardan ötürü daha çok askerî alanda ıslahatlara ağırlık verilmiştir. Sultan II. Mahmud devrinde ise Tanzimat'a hazırlık süreci mahiyetinde gerçekleştirilen ıslahatlar modernleşme çalışmalarına ivme kazandırmıştır. Bu dönemde sosyal alanda birçok yeniliğe imza atılmıştır.

Sultan II. Mahmud'un kadim düzene getirdiği yeniliklerde mizacı önemli bir etken olmuştur. Sultan II. Mahmud, mizaç olarak dışa dönük, saray dışındaki hayata önem veren bir kişiliğe sahipti. Ayrıca spora düşkün, gezmeyi seven, devrin sanat erbabını çevresine toplayan, latifeden hoşlanan ve çevresiyle iyi ilişkiler kuran bir şahsiyetti. Bu mizacı gerçekleştirdiği ıslahatlarda kendisine kolaylık sağlamıştır.²

Sarayın eski alışkanlıklarını terk eden Sultan II. Mahmud, Batılı hükümdarlar gibi yaşamaya başlamıştır. Bu dönemde önemli bir değişikliğe gidilerek yeni bir "kıyafet kanunu" yayınlanmıştır. Yürürlüğe giren kıyafet kanunuyla, ilmîye sınıfına mensup devlet memurları dışındaki tüm memurların fes, pantolon ve ceket giymeleri kararlaştırılmıştır. Sarığın yerine fes getirilmesi halkta büyük bir tepkiyle karşılanırsa da bu durum ciddi olaylara sebebiyet vermeden çözülmüştür.

¹ Faik Reşit Unat, *Abdi Tarihi (1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser)* (3. Baskı), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 60.

² Ali Şükrü Çoruk, *İstanbul Yazıları* (1. Baskı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 11.

Sultan II. Mahmud, geleneksel yaşam tarzının muhafazasını isteyenlerin gösterdikleri tepkilere rağmen Batılılaşma çabasıyla giriştiği ıslahatlardan geri adım atmamış, kültürel alanda hedeflediği ıslahatları gerçekleştirmeye çalışmıştır. Sultan II. Mahmud'un sosyal alanda gerçekleştirdiği kültürel değişimin gayesi, sadece Müslümanların değil, tüm tebaanın padişahı olduğunu göstermek istemesidir.³

Sultan Abdülmecid'in tahta çıkmasıyla Osmanlı Devleti, kopma noktasına gelen toplum bağlarını yeniden güçlendirmek amacıyla Tanzimat Fermanı'nı ilan etmiştir. Tanzimat dönemindeki değişim hareketini önceki dönemlerden ayıran en önemli fark devlet ricalinin idare mekanizmasındaki aksaklıkları görmesi, toplumsal düzeni sağlamak adına sosyal, idarî ve hukukî alanda bir düzenlemeye gitmesidir. Tanzimat döneminde Batılılaşma adına önemli bir aşama kaydedilmiştir. Bu dönemin en önemli özelliği anayasalı rejime giden yolda ilk adımların atılmasıdır.⁴ Tanzimat'ın ilan edilmesiyle şehirleşme süreci daha da önem kazanmıştır. Şehirleşmeyle beraber kültürel değişim de hız kazanmıştır.

Tanzimat devrinde Batılılaşma hareketleri her açıdan günlük yaşama etki etmiş; Saraydan başlayan değişim rüzgârları toplumun bütününe yansyarak, yaşam tarzında hızlı bir dönüşüme neden olmuştur. Kültürel alandaki bu değişim, dönüşüm mesire alanları ve eğlence yerlerinde kendini gösterdiği gibi Batılı yaşam biçimi, kılık-kıyafetten alafranga sofralara ve şehir içi ulaşımı sağlayan araçlardan, yeme içme mekânlarına kadar pek çok alanda kendini hissettirmiştir.⁵

İstanbul halkı Tanzimat öncesinde saray tarafından gerçekleştirilen toplu eğlencelere katılmaktaydı. Bu eğlenceler; cülus töreni, şehzade doğumları, sünnet merasimleri, şehzade ve sultanların evlilikleri, zafer kutlamaları ve payitahta gelen yabancı misafirler için düzenlenen merasimlerdi. Eğlenceler sırasında panayırlar kurulur, temsili savaşlar yapılırdı. Bu sırada tüm şehir ışıklandırılır, havai fişekler atılırdı. Toplu eğlencelere esnaf birlikleri de katılır; resmigeçitten sonra yapılan bu etkinliklerde halk doyasıya eğlenirdi.⁶

³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (20. Baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s. 194-198; Edouard-Philippe Engelhardt, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat* (1. Baskı), Örgün Yayınevi, İstanbul 2010, s. 41; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V (9. Baskı Tıpkıbasım), TTK, Ankara 2011, s. 158; Necdet Hayta ve Uğur Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)* (7. Baskı), Gazi Kitabevi, Ankara 2014, s. 107.

⁴ Hayta, Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri*, s. 119.

⁵ Bkz. Sevede Harmandar, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e İstanbul'da Yeme-İçme Mekânları* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2019.

⁶ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam (Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla)* (8. Baskı), çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 204-206; Raphaela Lewis, *Osmanlıda Gündelik*

Ramazan ve bayramlarda yapılan toplu eğlencelere de katılım çok yoğun olmaktadır. Kısıtlı bir sosyal yaşama sahip olan kadınlar bu eğlencelere büyük ilgi göstermekteydi. Şehir yaşamında aileyi ve kadını mümkün mertebe eve bağlayan şartlar nedeniyle, tabiatı çok seven İstanbul halkı için mesire yerlerine gitmek ve kır gezileri tertip etmek büyük bir zevkti. Tanzimat'ın ilanından sonra İstanbul halkı için mesire alanlarına gitmek vazgeçilmez alışkanlıklardan olmuştur. Kâğıthane, Çamlıca, Moda, Büyükdere, Fenerbahçe vs. mesire alanlarına kimisi kiraladıkları kayıklarla giderken kimisi de süslü arabalarla gitmekteydiler.⁷

Tanzimat'la birlikte ivme kazanan modernleşme sürecinin getirdiği eğlence kültürü toplumsal tabakalara farklı yansımıştır. Üst tabakayı oluşturan zenginler geceleri Boğaziçi'nde mehtap âlemleri yaparken, orta halli halk kamuya açık mesire alanlarında eğlenmekteydiler. Toplumda eğlence kültürünün değişmesiyle geçmişte ortaklaşa gerçekleştirilen etkinliklerin yerini bireysel yönün ağır bastığı bir gündelik yaşam almaya başlamıştır.⁸

Tanzimat öncesinde, özellikle Lale Devri'nde Kâğıthane Mesiresi'nde Sadâbâd geceleri adıyla çok gösterişli eğlenceler düzenlenmiştir. Yaz gecelerinde Kâğıthane'de yapılan bu eğlencelerde, bahçelerdeki ağaçların altında kandiller yakılmış, yürüyen kaplumbağaların üzerlerine mumlar konularak eğlence ortamı aydınlatılmıştır. Yabancı devletlerin elçilerinin de katıldıkları bu ziyafetler sonrasında nişan talimleri, at yarışları, yüzme ve güreş müsabakaları yapılmıştır.⁹ Devlet ricalinin yanı sıra halkın da Sadâbâd eğlencelerine ilgileri hayli artmıştır. Özellikle cuma günleri akın akın geldikleri bu mesire alanına *Sadâbâd seyranına çıkma* adını vermişlerdir. Karadan yaldızlı ve kafesli arabalarla, Haliç suyolundan da çiçeklerle bezenmiş kayıklarla mesire alanına gelen insanlar, erguvan ağaçlarının gölgesi altında saz fasılları eşliğinde gün boyu süren eğlencelere iştirak etmişlerdir.¹⁰

Lale Devri'nde kadınlar ve erkekler mesire alanlarında birlikte boy göstermeye başlamış, bilhassa kadınlar kıyafetleriyle dikkat çekmiştir. Osmanlı kadınının ev giysisi rengârenkti ve çok zarifti, zamanla ev içerisinde giyilen giysilerin zarafeti dışarıda da kendini göstermeye başlamıştır. Ancak bir müddet sonra dışarıda giyilen kıyafetler normalden çok farklı bir hal almaya başlamıştır. İlk

Yaşam (1. Baskı), çev. Adile Runa Orhunsoy, Alter Yayıncılık, Ankara 2009, s. 115-130; Dilâver Cebeci, *Tanzimat ve Türk Ailesi*, Panama Yayıncılık, Ankara 2017, s. 177.

⁷ Cebeci, *Tanzimat ve Türk Ailesi*, s. 177-178.

⁸ Ekrem Işın, *İstanbul'da Gündelik Hayat* (5. Baskı), YKY, İstanbul 2014, s. 89.

⁹ Abdülkadir Özcan, "Lale Devri", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVII, Ankara 2003, s. 83; Mehmet Tevfik Çaylak, *İstanbul'da Bir Sene*, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 84.

¹⁰ Banu Bilgicioğlu, "Sadâbâd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXV, İstanbul 2008, s. 380.

etapta feracelerin yakaları açılmış, yaşmakların inceliği dikkat çekecek bir hal almıştır.¹¹ Lüks yaşama isteği İstanbul'da boşanma sayılarını arttırmış, kadınlar, giyinme, eğlenme ve gezme ihtiyaçlarını karşılamadıkları gerekçesiyle eşlerinden ayrılmak istemişlerdir.¹² Bu devirde yaşanan sosyal ve siyasî değişimler Türk aile hayatına tesir etmiş,¹³ Batı kültürünün etkisiyle halkın yöneticilerini örnek alarak, üretmeden tüketen bir yaşam tarzı içerisinde yer alma çabaları, toplumsal sorunları da beraberinde getirmiştir.¹⁴

Damat İbrahim Paşa döneminde kısa bir süre de olsa kadınlar mesire alanlarında özgürce dolaşmışlardır. Laleler ve rengârenk çiçeklerle donatılmış mesire alanlarında al feraceli, beyaz yakalı ve tüm güzelliklerini ön plana çıkaran kadınlara rastlamak mümkündür. Özellikle Sadâbâd âlemlerinde boy gösteren kadınlar, kapalı arabayla geldikleri mesire alanında ağaçlar arasında dolaşarak, şakalaşp, gülüşerek eğlenirdi. Büyükdere, Kandilli ve diğer mesirelerde de kadınlar, rengârenk kıyafetler giyerek gezmekteydiler. Damat İbrahim Paşa, bu durumun, halkın büyük bir kesiminde hoşnutsuzluğa sebep olduğunu fark edince bir buyruk çıkararak kadınların mesire yerlerinde kapalı giyinmelerini emretmiştir.¹⁵

Lale Devriyle başlayan değişim süreci 1839 ve sonrasındaki sosyal yapıyı oluşturmuştur. Devletin Batı dünyasına karşı takındığı tavır, zamanla halkı da aynı düşünceye sevk etmiştir. İstanbul halkı bu dönemde mağlubiyet psikolojisinden uzaklaşmak adına ele geçirdiği barış ve huzur ortamını eğlence ve debdebe ile değerlendirmiştir.¹⁶ Tanzimat devrinde de devam eden mesire geleneği, Batılılaşma hareketlerinin sosyal yaşamda belirgin bir hale gelmesiyle kendini daha fazla göstermiştir. Mesire alanlarında kadınlar ekseri arabalarla gezerken, erkekler kendileri için ayrılmış olan ağaç altlarında ve su kenarında eğlenmekteydiler. Akşama doğru mesire alanının tenhalaşmasıyla gizli buluşmalar yaşanırdı. Sevgililer birbirlerine yazdıkları mektupları ve küçük hediyeleri verirlerdi.¹⁷

Osmanlı toplumunda kaynağını şer'i hukuktan alan yasalar, cinsler arasında her türlü yakınlaşmayı men ettiği için kadınların ve erkeklerin alenen yakınlaşp

¹¹ Ahmet Refik Altınay, *Lale Devri* (2. Baskı), Timaş Yayınları, İstanbul 2005, s. 77-78.

¹² Çoruk, *İstanbul Yazıları*, s. 98.

¹³ Cebeci, *Tanzimat ve Türk Ailesi*, s. 25.

¹⁴ Çoruk, *İstanbul Yazıları*, s. 98.

¹⁵ Refik Ahmet Sevengil, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu? (1453'ten 1927'ye Kadar)*, Alfa Tarih Yayınları, İstanbul 2014, s. 172-174.

¹⁶ Cebeci, *Tanzimat ve Türk Ailesi*, 25.

¹⁷ Uğur Göktaş, "Mesireler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, İstanbul 1994, s. 407.

sohbet etmeleri yasaktı.¹⁸ Aynı zamanda mesire alanlarında seyyar satıcılık yapanların iki cins arasında çiçek, mektup ve hediye götürmek suretiyle aracılık yapmaları da yasaktı.¹⁹ Bu yüzden mesire alanlarında âşıklar çiçeklerin renkleri ve beden diliyle duygularını ifade etmekteydiler. Mesire alanı çok kalabalık olmasına rağmen genç bir kadın ve erkeğin aleni bir şekilde bakışmaları, manidar hareketlerde bulunmaları mümkün değildi. Her biri bir anlam ifade eden çiçek, meyve, ot, tüy ve taş gibi nesnelere iletişimi sağlamaktaydılar.²⁰

Musahipzade Celal, “*Eski İstanbul Yaşayışı*” adlı eserinde âşıkların, mesire alanında yaşadıkları maceraları öykü havasında aktarmaktadır.

“...Çeşmenin yanında bir kadın, elindeki incili çevresinin bir ucunu düğümleyip avcunda saklıyor, bu hareketiyle çeşmede atını sulamak bahanesiyle, temaşa-yı cemal-i yâra dalan âşıkına: Temkini unutma; mevkiim müsait değildir” demektedir. Musahipzade Celal bir diğer öyküyü de şöyle aktarmaktadır:

“Yaldızlı mavi koçusunun içinde sakın sakın oturan güzel hanım, elindeki sarı fulyaları koparıp çemenler üzerine atıyor ve âşıkına, senin için sarardım soldum, harap oldum demek istiyor. Ağaca dayanıp mahzun mahzun düşünen âşık, bu itirafına mukabil siyah tahrirli, al lâleyi bir vaz-ı sadakârane ile kokluyor ve cananına: “Ateş-i aşkıdan yanıyorum...”²¹

Mesire alanlarında bazı zamanlar temiz masum veya platonik aşklar yaşandığı gibi mesire alanlarını suiistimal edip fuhuş yapanlar da mevcuttu. İdareciler tarafından mesire alanlarında denetimlerin yetersiz kaldığı zamanlarda kökten bir yasaklama da söz konusu olmuştur.

Kadınlar için bir buluşma noktası olan mesire yerlerinde, her türlü ilgi çekici konu konuşulur, gündelik yaşama dair her tür sohbet edilmekteydi. Kadınlar, günlük hayatlarının tekdüzeliğinden kurtulmanın yolu olarak gördükleri mesirelerde sefalarının keyfini çıkarıyorlardı. İstanbul’da bulunan mesire yerlerinde gezintiye çıkarak rahatlıyor ve eğleniyorlardı. Özellikle kadınlar için mesire yerleri en önemli sosyalleşme yeri idi. Zira erkekler gibi çarşılarda rahatlıkla gezemiyorlardı.

¹⁸ Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi* (4. Baskı), Metis Yayınları, İstanbul 2013, s. 226.

¹⁹ Sevengil, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu? (1453’ten 1927’ye Kadar)*, Alfa Tarih Yayınları, İstanbul 2014, s. 234.

²⁰ Edmondo De Amicis, *İstanbul (1874)* (3. Baskı), çev. Beynun Akyavaş, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 208-209.

²¹ Musahipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, 159-160; Ertan Ünal, “İstanbul’un Mesireleri: 1”, *Hayat Tarih Mecmuası*, 2 (10), 5, İstanbul 1969, s. 65.

Geleneksel yapı kadınların kamusal alana girmesini sınırlandırıyordu. Mesireler kadınlar için gündelik yaşamın sıkıntılarından kaçmanın yolu olmuştur.²²

Mesire alanlarının en kalabalık olduğu dönem Hıdırellez şenliklerinin yapıldığı günlerdi. Kış mevsiminden usanmış olan İstanbul halkı için baharın gelişiyle, tatil günlerini evlerde, kahvehanelerde geçirmek imkânsızdı. Halk için kapalı alanlarda geçirilen güzel bahar günleri heder olmuş kabul edilmekteydi. İstanbullular, bahar mevsiminde havanın müsait olduğu tüm günlerden istifade ederek vakitlerini mesire alanlarında geçirmektedirler. Halk, Göksu, Kâğıthane, Silâhtar Ağa, Fenerbahçe, Haydarpaşa, Veliefendi gibi mesire alanlarına akın ederken, devlet yöneticileri tarafından da güvenlik önlemleri üst düzeye çıkarılmaktaydı.²³

Baharın gelişini müjdeleyen Hıdırellez şenlikleri İstanbul halkı için en önemli eğlence etkinliğiydi. Hıdırellez bayramına duyulan ilgi o denli fazlaydı ki, akşama yiyecek ekmeği zor bulanlar dahi bu eğlenceden mahrum kalmazlardı. İstanbul mesirelerini hınca hınç dolduran insanlar, adeta mesire alanını panayırlar yerine çevirirlerdi. Hıdırellez gününde; “*Cebi yufkalar sarraflara, odacılar maaş cüzdanlarını toka ederek aylık kırdırır. Dul kadınlar sandığındaki kalan iğnesini, roza yüzüğünü rehin verip üç mecediye ele geçirir, gezmeye gitmekten asla geri durmazlardı.*”²⁴ İstanbul halkı arasında yayılan bir söylentiye göre Hıdırellez’de mesire alanına gidebilmek için evlerinin kiremitlerini satanlar olduğu gibi bazı kadınların da kocaları mesire alanına götürmediği için boşanmaya kalkıştıkları anlatılmaktadır.²⁵

Hıdırellez şenlikleri olduğu zaman devlet kurumları ve mektepler açık olmasına rağmen herkes mesire alanlarındaydı. Devlet dairelerinde, sadece birkaç yaşlı şef ve birkaç yaşlı odacı dışında kimse kalmazdı. Mektep talebeleri Hıdırellez’den birkaç gün önce bir mazeret uydurarak izin alırken, bazıları da yalandan hastalandıklarını söyleyerek o gün mektebe gitmezlerdi.²⁶ Mektep açık

²² Mehrdad Kia, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Gündelik Hayat*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2013, s. 98-99.

²³ BOA, Y. PRK. ZB, 32/45, 21 Nisan 1318 (04 Mayıs 1902).

²⁴ Ferhat Arslan, “İstanbul’da Hıdırellez Geleneğinin Geçmişi, Bugünü ve Yarını: Ahırkapı Örneği”, *Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, Folklor/Edebiyat Dergisi*, 18 (71), 2012/3, s. 209.

²⁵ Sennur Sezer ve Adnan Özyalçınar, *Bir Zamanların İstanbulu –Eski İstanbul Yaşayışı ve Folkloru-*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2005, s. 257.

²⁶ Arslan, “İstanbul’da Hıdırellez Geleneğinin Geçmişi, Bugünü ve Yarını: Ahırkapı Örneği”, s. 209.

olmasına rağmen muallimler de şenliklere katılırdı. Hıdırellez'de mektebe gitmek yerine Haydarpasha Mesiresi'ne giden muallimler ihtar almıştır.²⁷

Hıdırellez şenliklerinde mesire alanlarında mektep talebelerine ve askerlere ziyafet çekilmekteydi. Mühendishane, Harbiye ve Mülkiye mekteplerine ve civar kışla ve kıt'a askerlerine kuzu dolmaları, salatalar ve helvalar ikram edilir, spor müsabakaları yapılır ve mızıka çalınırdı. Mesire alanında verilen bu ziyafeti haber alan halk, akın akın mesire alanına koşmaktaydı.²⁸

Tarih boyunca Türk halkı gölgeli ağaçlara ehemmiyet verdiği için çınar ve servi ağaçlarının gölgesinden çokça istifade etmişlerdir. Bu ağaçlar buldukları mekânlara hem serinlik hem de hoş bir manzara sağlamaktaydı.²⁹ Bu bilinçle İstanbul'un fethinden itibaren şehrin yeşillendirilmesine önem verilmiş, mesire alanlarına çok sayıda çınar ve servi ağaçları dikilmiştir. Osmanlı ahalisi de asırlar boyu tabiatın verdiği bu huzur ve dinginlikten istifade etmiştir. Mesire alanlarına gitmek için hiçbir fırsatı kaçırmayan İstanbul halkı, mesire alanına gideceği zaman günler öncesinden hazırlıklara başlar, mesire alanına ulaşanlar, bir ağaç altına iki üç ihram sererek yerleşirlerdi. Geç gelenler ise yer bulmakta zorluk çekmekteydiler. Buna rağmen mesire alanına gelen insanların yüzlerinden gülümseme eksik olmaz, mesire alanının her bir köşesinde sevinç hâkim olurdu. İnsanlar cıvıldaşan kuşlar misali coşku içerisinde kurdukları sofralarda yiyip içip eğlenirken, diğer taraftan da neyler, kemençeler, rebaplar, defler, dümbelekler, zurnalar ve nakkarelerin sesleri yükselirdi. Bu çalgı aletlerinin hiçbirinin ahengi bir diğerine karışmazdı. Herkesin zevkine göre şarkılar, besteler, semailer, koşmalar, maniler, destanlar ve rubailer okunur, insanlar bu ortamda neşe içerisinde kaynaşırldı.³⁰

Mesire alanlarında, insanların yiyecek ve içecek ihtiyacını karşılamak için gelen çok sayıda seyyar satıcı da mevcuttu. Seyyar satıcılar, çilek, portakal, kestane, helva, kuruyemiş, macun, sigara kâğıdı ve kibrit satışı yaparken, naralarıyla mesire alanına gelenleri adeta canlarından bezdirirlerdi.³¹ Bazı seyyar satıcılar da özellikle çocukları kışkırtmak için uğraşır, aileleri zor durumda bırakırlardı. Mesire alanına giden kadınlar, seyyar satıcıların peşinden koşan çocuklarını zapt etmek için

²⁷ BOA, *MF. İBT*, 52/2, 24 Zilkade 1313/25 Nisan 1312 (7 Mayıs 1896).

²⁸ Sadri Sema, *Eski İstanbul Hatıraları*, Haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2002, s. 130.

²⁹ Edward Raczyński, *1814'de İsrnbul ve Çanakkale'ye Seyahat*, çev. Kemal Turan, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980, s. 52.

³⁰ Musahipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, s. 153.

³¹ Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı* (5. Baskı), Haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017, s. 114.

çabalardı. Büyükçe bir tepsiye kuşlokumu, revani, zülbiye, un kurabiyeleri, sütlü lokumlar ve kekler doldurmuş bir seyyar satıcı etrafında oynayan dört beş yaşlarındaki çocukları kışkırtmak için durup “*kuşlokumu, revanim, ballı güllü zülbiyem, kurabiyem!*” diyerek bağıyordu. Mesire alanının bir diğer köşesinde tablasında hacıyatmaz, çek çek arabalar, mini davullar ve defler, fırıldaklar, düdükler, topaçları doldurmuş bir oyuncakçı, çocukları kendine çekmeye çalışıyordu. Uzaktan zabıta memurunu gören bu seyyar satıcılar tablalarını kapıp kaçıyorlardı. Çocuklar da dağılarak arkadaşlarıyla oyun oynamaya devam ederlerdi.³²

Mesire alanında Müslüman seyyar satıcılar olduğu gibi gayrimüslim seyyar satıcılar da vardı. Mesire alanı İstanbul'un kozmopolit yapısını yansıtmaktaydı. Yahudi çocuk sigara kâğıdı ve kibrit satarken,³³ kebabçı ve helvacının az ilerisinde Arnavut şerbetçi “*çalabari çalabari*” diye haykırıyordu. Şerbetçinin etrafını saran incili takkeli, altın başlıklı erkek ve kız çocukları, birer pula aldıkları şerbetleri sevinç içerisinde yudumluyorlardı. Biraz daha ötede ise omuzundaki iki sırtığın ucuna astığı sepetlerin içerisinde köylü bir çocuk, söğütlerin altında al ihramlarını sererek oturan kadınlara Alibeyköyü'nün çörek otlu nefis yoğurdunu vermekteydi.³⁴ Bunun dışında mesire alanlarına, para kazanmaya çalışan dilenciler ve geçimini çeşitli oyunlar sergileyerek kazanan kişiler de gelmekteydiler. Mesire alanında erkekler kendilerine ayrılan kısımda, para karşılığında saz çaldırıp, Kıpti kadınlarının danslarını seyrediyorlardı.³⁵ İhtiyar bir Bulgar, tulum çalıp oynayarak etrafındaki insanlardan para toplamaktaydı.³⁶ Ortaoyunu seyretmek; ayı, maymun gösterileri, hokkabaz ve cambazların hünerlerini sergiledikleri mesire alanında insanlar gönüllerince eğlenmekteydiler. Çocuklar, kendileri için kurulan salıncıklarda sallanıp³⁷ körebe, esir almaca, uzuneşek ve uçurtma uçurma gibi oyunları oynarlardı.³⁸

Mesire alanlarında her kesimden insanı bulmak mümkündü. Burada ailesiyle hoş ve huzurlu vakit geçirmek isteyenler olduğu gibi hırgür çıkaranlar da mevcuttu. Devlet her ne kadar önlem almış olsa da kalabalık yerlerde asayişsizliklerin yaşanılması kaçınılmazdır. Mesire yerlerinde edebe aykırı hal ve hareketlerde

³² Musahipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, s. 159.

³³ Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 114.

³⁴ Musahipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, s. 157.

³⁵ Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Yaşayışı*, s. 114.

³⁶ Musahipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, s. 157.

³⁷ Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 114-115.

³⁸ Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 13.

bulunarak rezalet çıkaran bazı kişiler de vardı. Bunlar fırsat buldukça mesire alanındaki kadınların ellerindeki şemsiyeleri ve mendilleri kapıp kaçmaktaydılar. Zabıta bu kişileri derdest edip mesire alanından uzaklaştırırdı.³⁹ Mesire alanlarının kalabalık olduğu dönemlerde devlet tarafından güvenlik önlemleri arttırılırdı. Mesirelerde asayişin sağlanması için çok sayıda kolluk görevlisi görevlendirilirdi.⁴⁰

Mesire alanlarında İslamî değerlerin getirdiği ahlaki kurallara riayet eden, kadınları bakışlarıyla rahatsız etmek istemeyen erkekler⁴¹ olduğu gibi sözlü tacizde bulunanlar da vardı. Bu durumdan rahatsız olan kadınlar, şemsiyeleriyle yüzlerini kapatırlardı. Mesire alanında bazı erkekler de yüksek tabakadan olan kadınlarla tanışmak hayaliyle konak arabalarının etrafında dolaşırlardı.⁴² Devlet, mesire alanında yaşanan bu nahoş hadiselerin önüne geçmek için bahar mevsimi gelmeden ilgili birimleri ikaz etmiş, özellikle Kâğıthane Mesiresi'nde gün boyu kolluk görevlileri denetimlerini sürdürmüşlerdir.⁴³

Avrupa yakasında yer alan Hünkâr Suyu Mesiresi, Fındık ve Çırçır mesireleri, 19. yüzyılda İstanbul halkının vazgeçemediği mesire alanları olmuştur. Baharın gelişiyle Sarıyer'de bulunan ve memba sularıyla şöhret edinmiş bu mesire yerleri kadın, erkek ve her yaştan insanın çokça rağbet ettikleri mesireler olmuştur. İstanbullular, Hünkâr Suyu Mesiresi'ne iskelelerden arabalara binerek giderlerdi. Dağın eteğine geldiklerinde arabalardan inip eşeklere binerek mesire alanına varırlardı. Hünkâr Suyu Mesiresi'ne gitmek İstanbul halkı için cefa değil, bilakis çok keyif alınan bir safa yeri idi. Mesire alanına varanlar karşılarında rengârenk çiçekler, su fiskiyeleri ve havuzlarla karşılaşmaktaydılar. Dalları birbirine dolanmış ve göğes kadar uzanmış ağaçların gölgesinde, eğlenceli vakit geçirmekteydiler.

Hünkâr Suyu Mesiresi'nin bir bölümü kadınlara ayrılmış, kadınlar için kafes bölmeli setler yapılmıştır. Mesire yerine ailesiyle gelen erkekler ise suyun alt tarafında kendileri için ayrılmış alanda eğlenmekteydiler. Erkekler burada musiki dinleyip, mesire alanında yapılan gösterileri izlerlerdi.⁴⁴

³⁹ Ali Efendi, "Şehir Mektubu No 13", *Basiret gazetesi*, Nr. 374, H. 6 Rebiyülevvel 1288/ R. 14 Mayıs 1287 (26 Mayıs 1871), 2; Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Şehir Mektupları*, Haz. Nuri Sağlam, Erdem Yayınları, İstanbul 2017, s. 27.

⁴⁰ BOA, A. MKT. MYL, 53/2, 21 Recep 1268 (11 Mayıs 1852); BOA, A. AMD, 44/76, 04 Şaban 1269 (13 Mayıs 1853).

⁴¹ Edward Raczyński, *1814'de İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat*, çev. Kemal Turan, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980, s. 52-53.

⁴² Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 205-206.

⁴³ BOA, ZB, 383/32, 28 Rebiyülevvel 1326/17 Nisan 1324 (30 Nisan 1908).

⁴⁴ Sadri Sema, *Eski İstanbul Hatıraları*, 152-154; Ahmet Rasim, *Şehir Mektupları*, I/24 (2. Baskı), Yay. Haz. Nuri Akbayar, Oğlak Yayınları, İstanbul 2018, s. 85.

İstanbul'da yer alan mesirelerin her birinin kendisine has bir özelliği vardı ve bu durum 19. yüzyıl boyunca İstanbul halkının o mesireye gitmesi için en önemli gerekçelerden birisi olmuştur. Mesire alanlarına günü birlik gidenler olduğu gibi çadır kurup geceleyenlere de rastlamak mümkündü. İstanbul halkı, ispinoz kuşlarıyla nam salan Alemdar Mesiresi'ne bu kuşların sesini dinlemek için gitmekteydi. Mesire alanı yaz boyunca serinliği ve su membalarıyla İstanbul halkını kendine çekmekteydi. Üsküdar, Dudullu, Kısıklı ve Sultançiftliği semtlerinden at ve öküz arabalarıyla sazlı sözlü yola çıkan İstanbul halkı, “*Alemdağı'na ispinoz dinlemeye, Taşdelen suyunu içmeye gidiyoruz!*” demektedirler. Diğer taraftan İstanbul'un kibar takımı, tabiatın doğal güzelliklerine ve doğal seslerine meraklı aydın ve sanatkâr kesiminin de tercihi Alemdağ Mesiresi'ydı. Dönemin ünlü bestekârları ve saz sanatçıları Alemdağ Mesiresi'ne giderek burada ispinoz kuşlarının ötüşüne eşlik eden fasıllar düzenlemişlerdir. İstanbul'un edebiyat ve sanat camiasında ispinoz kuşlarının, kimi saz sanatçıların tanıdıklarını ve taklit ettiklerini iddia eden nüktedan söylemlerde bulunmuşlardır. Halk arasında da ince sesli ve hızlı konuşan, kısa aralıklarla duraksayan kimselerle de alay amaçlı ispinoz kuşu yakıştırması yapılmıştır.⁴⁵

İstanbul halkının 19. yüzyılda tercih ettiği bir diğer mesire alanı İhlamur Mesiresi'ydı. Tanzimat öncesinde has bahçe statüsünde olan İhlamur Mesiresi, Tanzimat devrinde halka açılmıştır. İhlamur Mesiresi'nin bayındır hale getirilmesi, ağaçlandırılıp, süslenmesi, İstanbul halkının dikkatini çekmiştir. İstanbul'da birçok mesire olmasına rağmen halk tatil günlerinde buraya akın akın gelmeye başlamıştır. Burası sıcak yaz günlerinde gölgelik ağaçları, taze sebze ve meyve bostanlarıyla İstanbul halkı için cezbedici olmuştur.⁴⁶

Tanzimat devrinde en popüler olan mesirelerin başında gelen Göksu Mesiresi, bahar mevsiminin gelmesiyle özellikle kadınlar tarafından daha çok ilgi görmektedir. Göksu Mesiresi, Kâğıthane Mesiresi'yle yarış halindeydi. Kalabalık gruplar halinde Göksu Mesiresi'ne giden kadınlar, burada halılarını sererek, çubuk tutturuyor, tatlılar eşliğinde sohbet ederek günlerini geçiriyorlardı.⁴⁷

Sultan II. Abdülhamid devrinde yaşanan büyük deprem felaketi ve tifo salgını sosyal yaşamı bir süre sekteye uğratsa da İstanbul halkının mesire eğlenceleri

⁴⁵ Necdet Sakaoğlu, “Alemdağı İspinozu”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, I, İstanbul, 1993, s. 184-185.

⁴⁶ Çelik Gülersoy, *İhlamur Mesiresi*, TTOK Yayını, İstanbul 1983, s. 3-20.

⁴⁷ Albert Richard Smith, *İstanbul'da Bir Ay*, Çev. M. Şerif Erkek, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 151.

devam etmiştir. Bu dönemin en meşhur mesiresi yine Göksu Mesiresi'ydi. Bilhassa yaz mevsiminin vazgeçilmez eğlencesi Göksu'da kayak sefasıydı. Bol beyaz pantolonları, beyaz gömlekleri ve üzerlerinde işlemeli zuhaf askerî üniformalarıyla ve başlarında da al fesleriyle iki veya daha fazla kürekçinin çektiği kayıklarda, güzellikleriyle arz-ı endam eden kadınlar, bir aşağı bir yukarı Göksu Deresi'nde gezip duruyorlardı. Erkekler ise ince oymalı hafif kayıklarıyla cesaret edebildikleri kadar yaklaşarak kadınların kayıklarını takip ediyorlardı. Göksu Deresi'nde kayıkların sayısı artınca, diğer kayıkları elle iterek ilerleme sağlanıyordu. Kadınların ve erkeklerin birbirleri ile konuşmaması için zaptiyeler tüm önlemleri almış olmalarına rağmen çoğu zaman kayıkla geçerken erkeklerin, kadınlara aşk mektupları vermelerine engel olamıyorlardı.

Göksu Deresi'nin her iki sahili de cuma günleri, İstanbul halkıyla dolup taşardı. Her yaştan insanın eğlenmek için geldiği alanda, susamlı simitler, kuru otlarla yakılan ateşin üzerindeki kazanlarda pişen mısırlar, ince mısır unundan yapılmış olan ve üzerine gül suyu dökülerek kalp şeklindeki kaşıklarla yenilen muhallebiler Göksu Mesiresi'nin vazgeçilmezleriydi.⁴⁸ Mesire alanında kâğıt helvacı, şerbetçi, macuncu ve daha birçok satıcı bulunmaktaydı. Ancak en büyük ilgiyi mısırcılar görürdü. Anadoluhisarı'nda yetişen en lezzetli mısırlar sabah saatlerinden itibaren pişirilir ve sıcak sıcak yenilirdi. Dumanı üstündeki mısırlara hem sandal sefası yapanlar hem de Küçükkuşu Çayırı'nda ağaç diplerinde eğlenen insanlar tarafından büyük ilgi gösterilmekteydi.⁴⁹ Sandallarda dahi portatif bir ocak üzerinde mısır kaynatılan satıcılar vardı.⁵⁰

Göksu Mesiresi adını Göksu ve Küçükkuşu derelerinin aktığı sahadan almıştır. Bu iki dere arasında kalan Küçükkuşu Çayırı mesirenin en işlek yeri idi. Göksu Mesiresi, sandal âlemlerinin dışında, Küçükkuşu Çayırı'nda yapılan türlü eğlencelerle de halkın ilgisini çekiyordu. Yaz aylarında ve sonbaharda Göksu Mesiresi'ne gidenler her gün bir eğlenceyle keyiflenme imkânı buluyordu. Nitekim cuma ve pazar günleri tiyatro gösterileri dahi yapılıyordu.⁵¹ 19. yüzyıl sonlarında İstanbul halkı, sazende ve hanendeleri dinlemek için de Göksu Mesiresi'ne gitmiştir. Göksu

⁴⁸ Dorina L. Neave, *Eski İstanbul'da Hayat*, Çev. Osman Öndeş, Tercüman Yayınları, İstanbul 1978, s. 139-141.

⁴⁹ Salah Birsal, *Boğaziçi Şingir Mıngır* (2. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1981, s. 221-223.

⁵⁰ Süleyman Faruk Göncüoğlu, *Osmanlı İstanbul'unun İlk Yapıları Hisarlar ve Mahalleleri*, TTKO, Yayınları, İstanbul, 2016, s. 89.

⁵¹ Halûk Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi'ne Dair*, TTKO Yayını, İstanbul 1986, s. 113.

Deresi'nin yukarısında tahtirevan denilen bir set bulunuyordu. Bazı zengin kadınlar, burada konak kiralayarak hanende ve sazaneleri dinlerlerdi.⁵²

Anadolu yakasındaki Haydarpaşa ve Duvarıdibi mesirelerinde halk kadın erkek, çocuk çocuk toplanırdı. Duvarıdibi Mesiresi'nden Haydarpaşa'da bulunan İbrahim Ağa Çayırı'na kadar irili ufaklı çadırlar kurulur, tuluatçılar bu çadırlarda türlü oyunlar sergilerdi. Mesire alanında ortaoyunları oynanır, kukla gösterileri izlenirdi. Bir taraftan da ip cambazları havada ip üzerinde dans ederken, hokkabazlar türlü maskaralıklar yaparak hünerlerini sergilemekteydiler. Mesire alanında çalan saz takımı ve davul zurna sesleri yeri göğü inletmekteydi. Mesire alanındaki çocuklar atlıkarıncılar, dönme dolaplar ve salıncaklarda gönüllerince eğlenirdi. Allı, morlu ince kumaştan yapılmış şalvarlara bürünmüş Kıpti kadınlar mesire alanında kalabalığın arasına karışarak, zillerle oynayıp, fala bakarlardı. Mesire alanının her tarafında çalan zurnalar, darbuka ve gırnata eğlenceyi doruğa çıkarmaktaydı.⁵³

Hıdırellez şenliklerinin en şatafatlı kutlandığı mesire alanı Kâğıthane idi. Kâğıthane Mesiresi'nde insanları neşeye coşturan Kıptilerdi. Kıpti kadınlar ellerinde darbukaları ve zilli maşaları şarkı ve mani söylerlerdi. Ayaklarında sarı pabuçları,⁵⁴ üstlerinde allı, morlu, yeşilli kıyafetleriyle mesire alanında kahkahalar savurup⁵⁵ gevrek ve gür sesleriyle mesire alanında el çırparak gezinirlerdi. “Beyler, hanımlar türkü söyleyelim” diye dolaşırlardı. Çağırın olursa, hemen yere oturup şarkı söyler, içlerinden gelirse oynarlardı. Bahşişlerini aldıklarında tekrar mesire alanında şarkı söyleyerek gezmeye devam ederlerdi.⁵⁶ Kıpti erkekleri de mesire alanında maymun ve ayı oynatarak insanları eğlendirirlerdi.⁵⁷

Halk, mesire alanına gideceği vakit günler öncesinden hazırlıklara başlarlardı. Özellikle Kâğıthane Mesiresi'ne gidilecekse bunun usul ve erkânı vardı. Bu hazırlıkların ilk şartı mesire alanında giyilecek elbiselerin ütülenmesidir; gömlekleri icap ediyorsa kolalamak, fese kalıp vermek, potinleri boyamak, gümüş, nikel ve altın yaldızlı olan tütün tabakası, baston sapını, gözlük çerçevesini ve

⁵² Birsal, *Boğaziçi Şıngır Mıngır*, s. 219.

⁵³ Arslan, “İstanbul'da Hıdırellez Geleneğinin Geçmiş, Bugünü ve Yarını: Ahırkapı Örneği”, s. 216-217; Sadri Sema, *Eski İstanbul Hatıraları*, s. 128-130.

⁵⁴ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, I (1. Baskı), Haz. Kâzım Arısan-Duygu Arısan Günay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 295.

⁵⁵ Arslan, “İstanbul'da Hıdırellez Geleneğinin Geçmiş, Bugünü ve Yarını: Ahırkapı Örneği”, s. 216.

⁵⁶ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdetleri, Merasim ve Tabirleri*, II, s. 330.

⁵⁷ Sermet Muhtar Alus, *Eski İstanbul'da Gündelik Hayat*, (1. Baskı), Haz. İ. Gündoğ Kayaoğlu, Aksoy Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 156.

köstekli saatin ucundaki şakşukayı ayna gibi parlatmak adettendi. Yüze sinekkaydı tıraş, bıyıklara hoş kokular sürmek, saçlara losyon, üstlerine başlarına bol lavanta sürmeleri gerekmekteydi.⁵⁸

Halkın orta halli olan kesimi yemeklerini ve kendilerine mesire alanında lazım gelecek şeyleri bindikleri kayıkların uygun bir yerine yerleştirirlerdi. Kibar takımı olarak bilinen ailelerin mesire alanlarına gidişlerini organize eden, tüm hazırlıklardan sorumlu gidiş ağası adı verilen bir görevli memurları vardı. Hazırlıkları tamamlayan bu görevli memur, tertibatı sağladıktan sonra kibar takımının yemeklerini de ayrı bir kayıkla mesire alanına ulaştırırdı. Kibar ailelerinin bindikleri kayıklar da sağ ve sol itibarıyla iki hanım yan yana ve bir cariyeye de karşılarında otururdu. Kayığın küpeşte kısmına da harem ağası, harem kâhyası veya gidiş ağası bağdaş kurarak otururdu. Ambar denilen kısma orta halli olsa da dört kişinin oturması kabalık olarak kabul edilmiştir.⁵⁹

Osmanlı ailesi için mesire kültürü çok önemli bir yer edinmiştir. Kadınlar arasında, mesire alanına giderken bir “*seyir takımına*” sahip olmak en gerekli şey olarak kabul edilirdi. Her ailenin özel kayığı olmasa da seyir takımı vazgeçilmezleriydi. Seyir takımının içerisinde; “al ihram, gümüş ve armudî seyir el aynası, gümüş su tası ve sürahisi, iki gözlü Venedik sepeti, sefer tası ve sofrası” bulunurdu. Özellikle deniz yoluyla mesire alanına gidileceği vakit bu takım mutlaka götürülürdü. Kayık kendilerinin olsun-olmasın bu seyir takımının içerisinde bulunan al ihram kayığın küpeşte kısmına serilirdi. Al ihramın saçakları deniz suyuna temas edecek şekilde her iki tarafa da salıverilirdi.⁶⁰

İstanbul'un en eski mesire alanı olan ve halk tarafından çokça ilgi gören Kâğıthane Mesiresi, Tanzimat devrinde tekrar Lale Devri'ndeki ihtişamına kavuşmuştur.⁶¹ Kâğıthane Mesiresi, umum halka hitap eden bir mesire alanıydı. Gündüzleri İstanbul'un her tarafından insanı kendine çeken mesire alanı, geceleri de İstanbul'un kibar takımının mehtap âlemlerine sahne olmaktadır. Kâğıthane Mesiresi'nin en keyif veren eğlencesi olan mehtap âlemlerinde, ay ışığının beyaz mermerler üzerinden köpüre köpüre akıp giden sulara aksetmesiyle ışık harelere ortaya çıkması, insanlara tatlı bir rahavet vermekteydi. Kâğıthane Mesiresi'nde geziye elverişli birçok güzel yer vardı. Kâğıthane mevsimi sona erdiğinde gizlice

⁵⁸ A. Süheyl Ünver, “Her Devirde Kâğıthane”, *Vakıflar Dergisi*, 10, 2006, s. 458-459.

⁵⁹ Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 111.

⁶⁰ Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 109.

⁶¹ Necdet Sakaoğlu, “Abdülmeccid”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, I, İstanbul, 1993, s. 46.

eğlenmek isteyen eğlence düşkünü kimseler, mehtap gecelerinde mesire alanında eğlence tertip ederlerdi.⁶²

Boğaziçi'nde yalı ve köşklerde oturan devlet adamları ve İstanbul'un zenginlerinin mehtap âlemleri üç şekilde gerçekleştirilirdi. İlki, gizlice ve masrafsız yapılan bir geziydi. Boğaz'da oturan hane sahibi kimse, sevdiği ve teklifsiz görüştüğü bir iki ahabıyla hazırlanan kayığa biner, yanlarına *karlık* ile soğutulmuş su, çubuk, tütün çakmak ve kav alınır. Boğaziçi'nde bir iki saat dolaşıldıktan sonra sazlarla mehtaba çıkan diğer kayıklardaki musikiyi dinler ay ışığının denizde kayık küreklerinin hareketleriyle oluşturduğu yakamozları seyrederdiler. Yalıya döndüklerinde ise kendileri için hazırlanmış olan mevsim meyveleri, üzüm, kavun ve karpuzlar yenilirdi. İkinci gezi şeklinde, yalı sahipleri önceden sözleştikleri ahabları ile toplanırlardı. Sazcılar ve şarkıcılar da defleri ve sazlarıyla yalıda hazır bulunurlardı. Yalıda yemekler yenilip, kahve ve şerbetler içildikten sonra kayıklara geçilirdi. Saz takımı bir kayıkta, ev sahibi ve misafirleri de dörder kişilik gruplar halinde diğer kayıklara binerlerdi. Kayıklarda *başaltı* denilen bölüme soğuk su, bir teneke dondurma, tabaklar, tütün, kav ve çakmak konulurdu. Gece düşen çiğden korunmak için de dizlere şallar alınır. Ev sahibi ve misafirlerin olduğu kayıklar önde, saz takımı arkada gitmekteydi. Saz takımı, çalıp, hafif sesle şarkılar söylerken, kayık erbabı da soğuk suları ve çubukları içerlerdi. Mehtabı seyretmek için durulan yerde dondurmalar yenilirdi. Tanıdık kimselere rastladıklarında durup sohbet eder ve şakalaşırlardı. Yalıya döndüklerinde vakit hayli geç olmuşsa davetliler yatıya kalırlardı. Ertesi sabah seyre gelen misafirlerle Boğaz'a nazır mükellef bir kahvaltı yapıldıktan sonra misafirler yalıdan ayrılırlardı.

Mehtaba çıkmanın üçüncü şeklinde, yalı sahipleri mehtap seyri için organizasyon yaparlardı. Davetliler için yemekler hazırlanırdı. Bu etkinlikte yemekler yalıda yenilmezdi, Boğaziçi'nin en önemli mesire alanları olan Kâğıthane, Göksu, Paşabahçe veya Kalender mesireleri tercih edilmekteydi. O gün için tutulan taze mevsim balıkları, kuzu dolmaları, yaz tatlı ve sütlüleri, buzlu hoşaf, çeşitli dondurmalar, içki içenler için de çerezler ve mezeler hazırlanırdı. Gidilecek mesire alanında gündüzden başlayan hazırlıklar tamamlanırdı. Akşamüzeri davetliler yalıya gelirlerdi. Yalıdaki kayıklar yeterli gelmediği için alamana denilen büyük kayıklar kiralanırdı. Davetliler saz takımı eşliğinde mesire alanına hareket ederlerdi. Mesire alanında yenilip, içildikten sonra mehtap seyri için tekrar kayıklara binilir ve saz

⁶² Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 110.

takımı eşliğinde ay ışığının aksiyle ışıldayan Boğaziçi'nin tadı çıkarılırdı.⁶³ Mehtap âlemlerinin bir diğer mekânı Büyükdere Koyu ile Bebek Koyu idi. Ahmet Cevdet Paşa, “Gümüş servi” olarak belirttiği bu mehtap âlemlerine İstanbul'un tanınmış simalarının çok rağbet ettiklerini belirtmektedir. Kendisi de Bâbiâli'den arta kalan boş vaktinde bu eğlencelere katıldığını ifade etmektedir.⁶⁴

Kâğıthane Mesiresi'nde de diğer mesirelerde olduğu gibi kadınlar ve erkekler için ayrı ayrı yerler tanzim edilmişti. Kâğıthane Mesiresi, ilkbaharda tercih edilen ilk mesire alanıydı. Bunda mesire alanının tabii güzelliklerinin yanı sıra, gezi için yılın birkaç haftası uygun olması, karadan ve denizden ulaşımın kolaylıkla sağlanabilmesi etkili olmuştur. İstanbul ahali mesire alanında yer içer gönüllerince eğlenirdi. İçlerinde küçük çocukları olanlardan bazıları iki ağaç arasına bir salıncak kurup gündüz uykusuna almış olan çocuklarını uyuturlardı. Çocuklara derede biten kamışlardan külah yapılırdı. Mesire alanına gidenler için asıl eğlence akşamüzeri dönüş yolunda başlardı.⁶⁵

Kâğıthane Mesiresi'ne gitmeye imkânları el vermeyen yöre halkından birçok kadın çoluk çocuklarıyla birlikte Fener, Ayakapısı ve Cibali iskeleleri meydanına iner, burada mesire alanından dönenlerin deniz üzerindeki eğlencelerini seyrederdiler. Halk arasında bu yer “*Bitli Kâğıthane*” olarak bilinmekteydi. Deniz kenarında bulunan bu yer çerçöpten geçilmiyordu. Çok pis olan bu iskelelerin meydanlarında sokak hayvanları çöpleri eşeler, köpekler de birbirleriyle hırlaşıyorlardı. Tek eğlenceleri bu olan bu yöre halkının kadınları ve çocukları, taşlar, direkler, topraklar üstünde çömelip, aldıkları bayat yemişlerle yetinirdi.⁶⁶

Sonuç

Tabiatın insan üzerindeki etkileri bilimsel verilerle de kanıtlanmıştır. İnsanların kendilerini sağlıklı ve mutlu hissettikleri an, tabiatla iç içe oldukları anlardır. Bu da insanoğlunu her daim tabiata çekmiştir. İstanbul halkı da huzuru tabiatla aramıştır. Bahar aylarının gelmesiyle beraber tüm fırsatları değerlendirerek tabiatla buluşmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluştan itibaren tabiatın insan ilişkileri üzerindeki etkilerinin farkında olması ve nüfusunun günümüzdeki gibi yoğun olmaması,

⁶³ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, I, s. 287-290.

⁶⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Sultan Abdülhamid'e Arzlar (Ma'rûzât)*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, Babıali Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 25.

⁶⁵ Çaylak, *İstanbul'da Bir Sene*, 84-86; Nesimi Yazıcı, “Osmanlı Sosyal Hayatından Bir Kesit: Tanzimat Döneminde Mesire”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, 3/2, Ankara, 04-08 Ekim 1999, s. 1066.

⁶⁶ Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 115-116; Çaylak, *İstanbul'da Bir Sene*, s. 90.

İstanbul'daki birçok yeri mesire alanı olarak tanzim etmesini sağlamıştır. Boğaziçi'nin her iki yakası ile Haliç kıyısında bulunan mesire yerleri İstanbul'un fethinden itibaren İstanbul halkı tarafından çokça rağbet görmüştür.

Lale Devri'nde Batılılaşma hareketleri kapsamında artış gösteren eğlence kültürü, 1730'da gerçekleşen darbeye son bulsa da Tanzimat devrinde modernleşme adına yapılan kapsamlı düzenlemeler neticesinde, eğlence kültürü de eski ihtişamına kavuşmuştur. Bu eğlencelerin yapıldığı en popüler mekânlar mesire alanları olmuştur. Osmanlı kültürünün bir parçası olan mesireler, Tanzimat'la birlikte Batılılaşma hareketleri neticesinde sosyal yaşamda meydana gelen değişimle toplum hayatında yozlaşmaya neden olmuş, bu yozlaşma mesire yerlerindeki eğlencelere de yansımıştır.

19. yüzyılda İstanbul halkı tarafından büyük ilgi gören mesire alanlarının bir kısmı Tanzimat öncesinde mirî araziye, bir kısmı da padişahların ve ailelerinin yorgunluklarını giderdikleri has bahçelerdi. Tanzimat'la beraber mirî araziler ve has bahçeler mesire alanlarına dönüştürülmüş ve kontrollü bir şekilde halkın hizmetine sunulmuştur. Tanzimat devrinde şehirleşmenin hız kazanması ve bireysel eğlence kültürünün gelişmesiyle mesire alanları önem kazanmıştır. 19. yüzyılda mesire alanlarına olan önemin artmasında Tanzimat sürecinde Batılılaşma hareketlerinin artması ve yaşanan siyasî olayların sosyo-kültürel yapıda değişiklik meydana getirmesi etkili olurken, diğer taraftan şehir içi ulaşımında sağlanan imkânlar da önemli bir etken olmuştur.

Tanzimat devrinde İstanbul halkının hiçbir fırsatı kaçırmadan büyük ilgi gösterdiği mesire alanları umum halka açıldı ve devlet tarafından sıkı bir şekilde gözetime tabi tutulmaktaydı. Devlet, mesire alanlarında uyulması gereken kural ve kaideleri çıkarmış olduğu tenbihnamelerle halka duyurmuş, mesire alanlarında bu kurallara riayet etmeyenlerin ağır şekilde cezalandırılacakları belirtilmiştir. Gezi amaçlı gidilen bu mesirelerde, kadınlar ve erkekler ayrı ayrı yerlerde eğlenmekteydi. Mesirelere giden kadınların kendileri için getirilen kurallara riayet etmeleri istenmiştir. Özellikle, kadınların kılık-kıyafetlerine dikkat etmeleri ve genel ahlak kaidelerine uymaları gerektiği ifade edilmiştir. Bu tenbihnâmelerin uygulanması için de yetkili birimlere talimatnâmeler gönderilmiştir. Bu talimatnâmeler doğrultusunda, kolluk kuvvetleri mesire alanlarında gerekli önlemleri almış, ancak alınan tüm önlemlere rağmen birtakım asayiş olayları vuku bulmuştur. Ne yaşanırsa yaşansın İstanbul halkı için mesire alanları vazgeçilmez olmuştur. İnsanlar burada gönüllerince eğlenmişlerdir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Asâfi Âmedi Kalemî Evrâkı*, (A. AMD), 44/76.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Maârif Nezâreti Tedrisât-ı İbtidâiye Kalemî Evrâkı*, (MF. İBT), 52/2.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Mektûbî Kalemî Meclis-i Vâlâ Evrâkı*, (A. MKT. MVL), 53/2.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perâkende Evrâkı Zaptiye Nezâreti Marûzâtı*, (Y. PRK. ZB), 32/45.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Zaptiye Nezareti Evrakı*, (ZB), 383/32.

Diğer Kaynaklar

- Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri I-II* (6. Baskı), Yay. Haz. Kâzım Arısan-Duygu Arısan Günay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
- Ahmet Cevdet Paşa, *Sultan Abdülhamid'e Arzlar (Ma'rûzât)*, Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu, Babıali Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Ahmet Rasim, *Şehir Mektupları* (2. Baskı), Yay. Haz. Nuri Akbayar, Oğlak Yayınları, İstanbul 2018.
- Altınay, Ahmet Refik, *Lale Devri* (2. Baskı), Timaş Yayınları, İstanbul 2005.
- Alus, Sermet Muhtar, *Eski İstanbul'da Gündelik Hayat*, Haz. İ. Gündâğ Kayaoğlu, Aksoy Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Amicis, Edmondo de, *İstanbul (1874)* (3. Baskı Tıpkı Basım), Çev. Beynun Akyavaş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Arslan, Ferhat, "İstanbul'da Hıdırellez Geleneğinin Geçmişi, Bugünü ve Yarını: Ahırkapı Örneği", Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, *Folklor/Edebiyat Dergisi*, 18 (71), 2012/3, 201-235.
- Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı* (5. Baskı), Haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017.
- Basiretçi Ali Efendi, "Şehir Mektubu No.13", *Basiret gazetesi*, Nr. 374.
- Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Şehir Mektupları*, Haz. Nuri Sağlam, Erdem Yayınları, İstanbul 2017.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (20. Baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.
- Bilgicioğlu, Banu, "Sadâbâd", *İslâm Ansiklopedisi*, XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 199, 379-381.

- Birsel, Salah, *Boğaziçi Şingir Mungır* (2. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1981.
- Cebeci, Dilâver, *Tanzimat ve Türk Ailesi*, Panama Yayıncılık, Ankara 2017.
- Çakır, Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketi* (4. Baskı), Metis Yayınları, İstanbul 2013.
- Çaylak, Mehmet Tevfik, *İstanbul'da Bir Sene*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- Çoruk, Ali Şükrü, *İstanbul Yazıları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.
- Çoruk, Ali Şükrü, "Osmanlı İstanbul'unda Halkın Eğlence Hayatı", *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi Ansiklopedisi*, IV, İBB Kültür A.Ş. ve Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Ortak Yayını, İstanbul 2015, s. 292-313.
- Engelhardt, Edouard-Philippe, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri "Tanzimat"*, çev. Nurer Uğurlu - Örgen Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2010.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam (Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla)* (8. Baskı), Çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.
- Göktaş, Uğur, "Mesireler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 407-408.
- Göncüoğlu, Süleyman Faruk, *Osmanlı İstanbul'unun İlk Yapıları Hisarlar ve Mahalleleri*, TTOK Yayınları, İstanbul 2016.
- Gülersoy, Çelik, *Ihlamur Mesiresi*, TTOK Yayınları, İstanbul 1983.
- Harmandar, Sevde, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e İstanbul'da Yeme-İçme Mekânları*, Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2019.
- Hayta, Necdet ve Ünal, Uğur, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)* (7. Baskı), Gazi Kitabevi, Ankara 2014.
- Işın, Ekrem, *İstanbul'da Gündelik Hayat* (5. Baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi V-Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*- (9. Baskı Tıpkıbasım), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Kia, Mehrdad, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2013.
- Lewis, Raphaela, *Osmanlı'da Gündelik Yaşam*, Alter Yayıncılık, Ankara 2009.
- Musahipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
- Neave, Dorina L, *Eski İstanbul'da Hayat*, çev. Osman Öndeş, Tercüman Yayınları, İstanbul 1978.
- Özcan, Abdülkadir, "Lale Devri", *İslâm Ansiklopedisi*, XXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 81-84.

- Raczynski, Edward, *1814'de İsrarbul ve Çanakkale'ye Seyahat*, Çev. Kemal Turan, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980.
- Sadri Sema, *Eski İstanbul Hatıraları*, Haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2002.
- Sakaoğlu, Necdet, “Abdülmecid”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, I, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1993, s. 45-48.
- Sakaoğlu, Necdet, “Alemdağı İspinozu”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, I, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1993, s. 184-185.
- Sevengil, Refik Ahmet, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu? (1453'ten 1927'ye Kadar)*, Alfa Tarih Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Sezer, Şennur-Özyalçın, Adnan, *Bir Zamanların İstanbul'u -Eski İstanbul Yaşayışı ve Folkloru-*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2005.
- Smith, Albert Richard, *İstanbul'da Bir Ay*, Çev. M. Şerif Erkek, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.
- Şehsuvaroğlu, Halûk, *Boğaziçi'ne Dair*, TTOK Yayını, İstanbul 1986.
- Unat, Faik Reşit, *Abdi Tarihi (1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser)* (3. Baskı), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Ünal, Ertan, “İstanbul'un Mesireleri: 1”, *Hayat Tarih Mecmuası*, 2/10, 5, İstanbul 1969, s. 64-70.
- Ünver, A. Süheyl, “Her Devirde Kâğıthane”, *Vakıflar Dergisi*, 10, 2006, s. 435-460.
- Yazıcı, Nesimi, “Osmanlı Sosyal Hayatından Bir Kesit: Tanzimat Döneminde Mesire”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, 3/2, Ankara, 04-08 Ekim 1999, s. 1057-1072.

Doğu Anadolu Ovaları ve Yaylaları

Selahattin TOZLU

*Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Tarih
Eğitimi Anabilim Dalı*

stozlu69@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0299-5294>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü Çeviri

Geliş Tarihi 08.04.2022

Kabul Tarihi 26.06.2022

Yayın Tarihi 30.06.2022

Doi 10.52003/etut.2022.23

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

ETÜT, Sayı: 4, Haziran, 2022, Erzurum/TÜRKİYE

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdergisi>



Eastern Anatolian Plains and Highlands

Selahattin TOZLU

*Asst. Prof. Ataturk University, Kazım Karabekir Faculty of Education, Depart-
ment of History Education*

stozlu69@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0299-5294>

ARTICLE INFORMATION

Article Types Translation

Received Date 08.04.2022

Accepted Date 26.06.2022

Date Published 30.06.2022

Doi 10.52003/etut.2022.23

Atıf-Citation: Selahattin Tozlu, “Doğu Anadolu Ovaları ve Yaylaları”, *ETÜT*, Sayı: 4, Haziran 2022, s. 101-126.

Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal

ETUT, Issue: 4, June 2022, Erzurum/TURKEY

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdergisi>



Doğu Anadolu Ovaları ve Yaylaları

Selahattin TOZLU

Öz

Ele aldığımız çalışma, Mehmed Cemal'in 1920 yılında kaleme alınan *Anadolu'nun Ahvâl-i Tabiiyesi* adlı eserin çeviri yazısını içermektedir. Eser, 20. yüzyılın ilk çeyreği bitmeden kaleme alınmıştır. Mehmed Cemal, bazı kısımları son derece kıymetli gözlem ve bilgilerle donatılmış dört ciltlik bir eser tasarlamış ve yalnızca ilk cildi basılmıştır. Osmanlı Vilayat-ı Şarkıyyesinden *Erzurum*, *Mamuretülaziz* (Elazığ), *Van*, *Diyarbakir* ve *Bitlis* vilayetlerinin ova ve yaylaları hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu ova, yayla, havza ve düzlüklerin isimleri şu şekildedir: Bayezit, Eleşkirt, Pasinler, Erzurum, Daphan, Aşkale, Tercan, Bayburt, Kelkit, Erzincan, Hınıs, Bulanık, Liz, Muş, Rahova, Ahlat, Malazgirt, Örenkadi, Patnos, Ercire, Erciş, Bargiri, Göllü, Van, Saray, Erçek, Muguri, Başkale, Havasor, Hoşab, Çapakçur, Göynük, Palu, Ulu, Harput, Holvenk (Hulvenk) ve Hanköy, Malatya, Ovacık-Dersim, Gezin, Ergani, Diyarbakir, Siverek ovaları; Akçadağ, Sarıçiçek, Bingöl yaylaları; Gevar, Abaga, Karayazı, Karahan, Mormoş (Mormoç) düzleriyle, Dicle Havzası. Bu bölüm, bilhassa bölgeyi bilmeyenler açısından çok önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Ovalar, Ürünler, Ulaşım, Munzur Baba Efsanesi.

Eastern Anatolian Plains and Highlands

Abstract

This study includes the translation of Mehmed Cemal's study called *Anadolu'nun Ahval-i Tabiiyesi*, which was written in 1920. The work was written before the end of the first quarter of the 20th century. Mehmed Cemal designed a four-volume work, some parts of which were equipped with extremely valuable observations and information, and only the first volume was published. It contains important information about the plains and highlands of Erzurum, Mamuretulaziz (Elazig), Van, Diyarbakir and Bitlis provinces from the Ottoman Vilayat-i Şarkıyye (Eastern Provinces). The names of these plains, plateaus, basins and plains are as follows: Bayezit, Eleşkirt, Pasinler, Erzurum, Daphan, Aşkale, Tercan, Bayburt, Kelkit, Erzincan, Hınıs, Bulanık, Liz, Muş, Rahova, Ahlat, Malazgirt, Örenkadi, Patnos, Ercire, Erciş, Bargiri, Göllü, Van, Saray, Erçek, Muguri, Başkale, Havasor, Hoşab, Çapakçur, Göynük, Palu, Ulu, Harput, Holvenk (Hulvenk) and Hanköy, Malatya, Ovacık-Dersim, Gezin, Ergani, Diyarbakir, Siverek plains; Akçadağ, Sarıçiçek, Bingöl plateaus; Gevar, Abaga, Karayazı, Karahan, Mormoş (Mormoç) plains, Tigris Basin. This section contains very important information, especially for those who do not know the region.

Key Words: Eastern Anatolia, Southeastern Anatolia, Plains, Products, Transportation, *Munzur Baba* Legend.

Sunuş

Bu çalışma, Mehmed Cemal'in 1920 yılında basıma hazır hale getirdiği" künyeli eserinin bir bölümüdür¹. Eser 1920 yılında basılmış görünse de, esere yazılan 1921 yıllı önsözden, bir yıl sonra basıldığı anlaşılıyor. Evvelce “*Mübadele Öncesi Doğu Karadeniz Sahili*” başlığı ile bir bölümü yayımlanan² eserin, “*Doğu Anadolu Ovaları ve Yaylaları*” kısmı yayına hazırlanmıştır. Bu bölüm eserde, “*Şarkî Anadolu'daki Ova ve Yaylalar*” başlığı altında anlatılmıştır. Yazar bu eserde, bugün “*Doğu Anadolu*” ve “*Güneydoğu Anadolu*” denilen iki ayrı bölgedeki ovaları alır. Yazarın yayla olarak sözünü ettiği yer çok azdır, ama esasında Doğu Anadolu'daki ovaların hemen tamamına yakını yayladır.

Bayezit Ovası

Ağrı (Ararat) Dağı'nın güneybatısında 1800 metre rakımında, 10 km. en ve 30 km. boyunda büyük bir ovadır. Kuzey tarafı *Ağrı* ve *Çengel*, güney tarafı *Tendürek Dağı* ve kısımlarından olan *Kızıldağ* gibi büyük ve üzerleri karla örtülü dağlarla kapanmıştır. Ovadan itibaren 3000 metreden fazla yükselen *Ağrı Dağı*'nın gök ile birleşmiş gibi görünen tepesinin manzarası pek azametlidir.

Ağrı Dağı'nın eteğinde *Şeyhli (Şihli)* ve *Kurt Kapanı* adında iki bataklık göl mevcuttur. *Balıklı Göl* suyu ile *Gırnavuk Çayı*, ovanın ortasından geçerek *Şeyhli Gölü*'ne dökülür. Bu gölün suyu da *Sarısu* adıyla ovanın doğu kısmını sulayarak doğuya doğru akar ve *Aras Çayı*'na karışır. Bu büyük sulardan başka dağlarda inen pek çok dere, ovayı çok güzel sular ise de, mecraları düzenlenmemiş ve cetveller açılmamış olduğu için ovanın hemen yarısına yakın bir kısmı bataklık halindedir.

Burada hava gayet soğuktur. Ağustos ayı ortasından itibaren soğuklar başlar. Nisan sonuna kadar müthiş soğuklar, kar fırtınalarıyla beraber hüküm sürer. Az devam eden yaz mevsiminde ise yüksekliğinden beklenmeyecek derecede sıcak olur.

Ovanın güneyinde *Kızıldağ* eteğinde 1910 metre yükseklikte bir vadide *Bayezit kasabası* ile ovanın kenarlarında 30 (otuz) kadar köy vardır. *Tırabzon*, *Erzurum* ve *İran transit yolu*, ovanın ortasından geçer ve burada ikiye ayrılarak

¹ Mehmed Cemal, *Anadolu (İstatistiki, İktisadi, Askeri Coğrafya)*, I, *Anadolu'nun Ahvâl-i Tabiiyesi*, Dersaadet, Matbaa-i Askeriyye, 1336 (1920), s. 121-139.

² Selahattin Tozlu, “Mübadele Öncesi Doğu Karadeniz Sahili (Batum, Rize, Tırabzon, Giresun, Ordu, Samsun, Sinop)”, *Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, III (2021), s. 86-106.

birisi *Makü*, diğeri *Hoy* havalisine gider. Keza *Bayezit*'ten *Çengel* ve *Sıçanlı Geçitleri* vasıtasıyla iki yol *Ermenistan*'a gittiği için, bu mıntıkanın ticaret ve askerlikçe ehemmiyeti fazladır.

Ovanın zirai mahsulleri mühimdir. Çok miktarda “*buğday*”, “*arpa*” ve “*çavdar*” olur, fakat hiç ağaç yoktur. “*Şalgam*” ve “*lahana*” gibi soğuk iklime mahsus sebzeler yetiştirilmekte ise de, *Erzurum*'da yetiştirilen ağaç ve sebzelerden buralarda da mükemmelen yetiştirmek mümkündür. Eklilmeyen yerlerinde külliyetli “*çayır*” ve “*ot*” yetiştiği için güzel “*at*” ve çokça hayvan (*koyun*, *keçi* ve *sığır*) beslenir.

Eleşkirt Ovası

Ermenistan hududu boyunca uzanmış olan ve savunma bakımından önemli bulunan *Çengel* ve *Köse Dağları* kuzeyini; ikinci bir savunma hattı olan *Kandil Dağı* ve *Kılıç Gediği* sırtları güneyini kapatmış ve hududa düz olarak 50 km. devam eden ve 10-12 km. genişliğinde gayet büyük bir ovardır. Rakımı 1200 metre olup, *Murat* ve *Şiryan* suları ovanın ortasından geçerek merkezine yakın bir yerde birleşir. Bu sulardan ayrı çok miktarda su dağlardan inerek ovayı sular. *Köse Dağı* ovanın her tarafından görülür. *Köse*'nin güneyinde bulunan *Tahir Gediği*, *Velibaba Boğazı* ve *Kızıl Derbent* vasıtasıyla *Pasinler Ovası*'na geçilir. Kış uzun ve pek şiddetli olduğu halde, yaz kısa ve fakat çok sıcak olur. Bu sıcak mahsullerin çabuk yetişip büyümesine yardım eder.

Ovanın kuzeyinde ve hudut silsilesi eteklerinde *Toprakkale (Eleşkirt)*, ortasında *Karakilise*³ kasabaları ile 60 (altmış) kadar köy vardır. *İran-Erzurum* ve *Tırbzon anayolu* ovanın ortasından geçtiği gibi, *Van* ve *Tutak*⁴ havalisinden gelen cadde *Kılıç Gediği*'nden geçerek bu cadde ile birleşir. *Rumiye Gölü*⁵ kenarındaki *Şerefhane* mevkisinden gelen 5-10 metre genişliğindeki demiryolu, *Bayezit Ovası*'ndan geçerek *Karakilise*'ye kadar gelmiştir. Bu hattın *Erzurum-Zivin dekovil*

³ Bugünkü Ağrı ili merkezinin eski adıdır. Vaktiyle bir köy iken, *Trabzon-Erzurum-Tebriz* yolunun üzerinde olmasından dolayı zamanla kazaya dönüştü. Sultan Hamit zamanında *Hamidiye Alayları* merkezi yapılarak buradaki askerler *Karapapaklar*'dan oluşturuldu. Başlarına da Kars'ın ileri gelen ailelerinden *Hatunoğulları* ailesinden Yusuf Ziya Paşa getirildi. Yörede birkaç *Karakilise* bulunduğu ve yazışmalarda karıştırıldığı için, adı Umumi Harpte *Karaköse* olarak değiştirildi.

⁴ Kazanın adı *Tutak* olmakla birlikte, kaza merkezinin adı *Antab* olup, *Ayıntab* sözünden bozmadır.

⁵ Bugün İran sınırları içinde kalan bu göle, halk arasında ve Türkçeye uygun olarak *Urmiye* denir ve kenarındaki şehrin adı da uzun süre *Urmiye* idi. Ancak, Şah Rıza Pehlevi zamanında adı değiştirilerek, şahın adına izafeten *Rızaiyye* denilmiş idi. İran Devriminden (1979) sonra tekrar eski adı iade edilmiştir. Etrafında en eski çağlardan beri Türklerin ciddi yurtlar kurduğu bilinmektedir ve buna istinaden bir *Urmi Teorisi* bile türetilmiştir.

hattına bağlanması tasavvur edilmekte ise de, henüz işe başlanmamıştır. *Eleşkirt Ovası* zahire ambarı makamındadır. “*Buğday*” ve “*arpa*” hayret edilecek derecede yetişir. “*Pırasa*”, “*karpuz*”, “*kabak*”, “*lahana*”, “*soğan*”, “*şalgam*” ve “*pancar*” gibi sebzeler yetişir. Kışın şiddeti, yazın azlığı meyveli ağaçlar yetiştirmeye mani ise de; *söğüt*, *kavak* ve *akasya* cinsinden ağaçlar güzelce olur. Bugün bazı köyler ile *Toprakkale* ve *Karakilise*’de *söğüt* ağaçları, dere vadilerinde *söğüt* cinsinden bodur çalılar mevcuttur.

Eleşkirt Ovası’nda pek çok “*kaz*” beslenir. Meralarında külliyetli hayvan var idi. Fakat harp musibetlerine uğrayan bu ovada, bugün bayındırlıktan eser kalmayarak nerdeyse boş bir hale gelmiştir.

Pasinler Ovası

Güneybatıdan kuzeydoğuya doğru *Hasankale Suyu* ve *Aras* vadisi boyunca uzanmış olan bu büyük ova iki kısımdır. Batıda kalan kısmına *Hasankale Ovası* da denir. Denizden yüksekliği 1600-1800 metre, uzunluğu 70 ve genişliği 8-12 km’dir. *Erzurum*’un önündeki *Deveboynu* savunma hattından *Horum Düzü*’ne kadar devam eden ovanın kuzey tarafında *Kargapazarı Sırtları*, *Hasankale Dağı*, ovanın ikiye ayrıldığı yerde 1905 rakımlı *Çobandede Tepesi*, *Çilligöl Dağı*, *Sitavut Sırtları*, *Gerek Tepesi* (haritada *Gerek Köyü* ile *Gerek Yaylası* arasındaki isimsiz tepedir), *Sıçankale Dağı* ve *Karadağ* gibi *Topyolu Sırtları*’ndan⁶ ayrılmış sivri hâkim noktalar; güney tarafında ise *Topçu Dağı*, *Akbaba Tepesi*, gayet sarp ve sivri *Postlubaba Tepesi* ve *Kızıldağ* gibi ovaya hâkim ve tarassuta müsait, askerlikçe önemli dağlar ile bunların şubeleri vardır. Ovanın doğudaki sonunda ve *Sanamer Vadisi*’nin doğusunda *Horum Düzü* adında gayet düz ve ovadan biraz yüksek bir arazi vardır. Bunun kuzeyinde ve *Horum-i Ulya (Yukarı Horum) Köyü*’nün üstünde, bütün düzlüğe ve hatta ovaya hâkim *Kabaktepe* adında yüksek ve üstü düz mühim bir tepe vardır. Ovayı sınırlayan ve hâkimiyeti altında tutan bu tepeler gayet taşlık ve kayalık olup, toprağın kazılmasıyla altındaki beyaz kalkerden yapılan tahkimatın uzaklardan bile seçilmesini sağlar. Bundan başka uzun müddet yarım metre kalınlıkta kar tabakasıyla örtülü kalırlar.

Hasankale Ovası, *Hasankale Suyu* ile dağlardan inerek bu suya dökülen müteaddit sularla sulanır. *Pasin Ovası* ise, *Aras Çayı* ile kuzey ve güneyindeki

⁶ Buradan geçen tarihi bir *Topyolu* vardır ve Osmanlı seferlerinde bile kullanılmıştır. Birinci Büyük Harpte en büyük çarpışmaların yaşandığı *Topyolu Tepesi* buradadır ve buralarda o zamanlar eşilmiş olan siperlerden hala mermi vs. çıkmaktadır. Ayrıntısına bk. Selahattin Tozlu-Yaşar Gök, “Erzurum-Kars Topyolu”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 20, Temmuz 2008, Konya 2008, s. 7-17.

tepeden bu çaya karışan bol suların olduğu derelerden mükemmelen sulanır. Ancak, çayırlar ovanın zeminini daimi surette kazımakta olduğundan, gerek *Aras*'ın ve gerek ona dökülen çayları vadileri ovanın 50-60 metre kadar derinleşmiş ve bu suretle ova kesik bir hal almıştır. Gerek çayların vadileri ve gerek bu vadilerden yüksek kalan düzlükler, uzun süre kar altında kaldığı için verimlilik bakımından farksız ise de, tabya harekâtı açısından oldukça mühimdir. *Pasinler Ovası*'nda *Hasankale kasabası* ile *Köprüköy*, *Emrekom*, *Mindivan*, *Mişgi* (*Müşgi*), *Sanamer* ve *Horasan* gibi gayet büyük ve muntazam köylerden başka altmıştan (60) fazla köy mevcut idi. *Umumi Harpte harp musibetlerine en çok maruz kalan bu ova olduğu için, onda dokuzunu İslam köylerinin oluşturduğu bu mamur yerleşmelerden bugün birer yangın enkazından başka bir şey kalmamış ve ahalisinin büyük kısmı çoluk çocuk, Ermeni gönüllü kitaları tarafından kılıçtan geçirilmiştir.* Erzurum'dan Kars'a ve Van ve Bayezit havalisine giden mühim ticari ve askeri sevkியatın yapıldığı caddeler ovanın ortasından geçer. Bu cadde *Köprüköy*'ün doğusunda 1905 rakımlı *Çobandede Tepesi* altındaki *Çobandede Köprüsü*'nden ikiye ayrılarak ovanın kuzeyindeki *Kötek* ve *Yeniköy* üzerinden *Sarıkamış*'a gider. *Köprüköy*'ü geçerek ovanın güneyini takip eden cadde ise, *Delibaba Boğazı*'ndan geçerek Bayezit ve Van havalisine gider. *Delibaba*'dan *Micingert* üzeri Ermenistan'a giden yollar da mevcuttur⁷. Bu mühim ve her türlü askeri harekât ve nakliyata müsait yola benzer birçok yol daha olduğu gibi, *Kötek*'ten Erzurum'a 75 santim genişliğinde bir dekovil hattı da vardır.

Ovanın verimliliği harikuladedir. Kış şiddetli ise de, havası fevkalade sağlamdır. Ovada “*söğüt*” ağacından başka ağaç mevcut değil ise de, kuzey kısmındaki tepelerin vadilerinde “*çam*” ve “*ahlat*” ağaçlarına tesadüf edilir. Arazi uzun müddet kar altında kalarak ıslandığı gibi, yazım mevkisine göre şiddetli olan hararet, mahsullerin oldukça çabuk ve mükemmelen yetişmesini sağlar. Ovada “*söğüt*”, “*çam*” ve “*kavak*” gibi ağaçlardan ormanlar yetiştirmek mümkündür. Burada “*kabak*”, “*hıyar*”⁸, “*lahana*”, “*şalgam*”, “*fasulya*”, “*pancar*” ve “*pırasa*” çok iyi yetişir. *Bu muntıkada hububat öğütmek için fabrikalar olmayıp, yalnızca su ile çalışan değirmenler vardır. Bu değirmenler kışın donduğu için, hububatı*

⁷ Bu yörede son sözü edilen yollar “*yazlık*” ve “*kışlık*” olarak mevsime göre tercih ediliyordu. Yöredeki hem anayollar hem de mevsimlik yollar için bk. Selahattin Tozlu, “Trabzon-Erzurum Anayolunun Mevsimlik Güzergâhları (Yaz ve Kış Yolları)”, *Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri* (21 Mayıs 2001), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul 2002, s. 179-199; S. Tozlu-Y. Gök, “Erzurum-Kars Topyolu”.

⁸ Yörede “*hıyar*” veya “*salatalık*” gibi adların yanı sıra, esas olarak “*bostan*” ve bostan ekenlere de “*bostancı*” denir.

zamanında öğütmek gerekir. Umumi Harpte bu yüzden bol zahire içinde askere un tedariki çok zorlaşmış idi.

Karayazı⁹ Düzü

Çakmak, Topçu ve Sakaltutan Dağları ile Pasin Ovası'ndan ayrılmış olan bu büyük düzlük tamamen lavlardan oluşan kayalık ve susuz bir arazidir. Arazi üzerinde birçok çatlak ve yarık vardır. Verimliği iyice düşük olup, yazın şiddetli sıcaklar ve kışın müthiş fırtınalar meydana gelir. Ovada birkaç fakir köyden başka yerleşme yok ise de, Tutak havalisinde gelerek Deveboynu müdafaa hattının güneyindeki Palandöken Sırtlarını aşarak Erzurum'a giden yol buradan geçtiği için askeri önemi vardır.

Erzurum Ovası

Kuzey tarafı *Gâvur Dağları*, güneyi *Palandöken, Karakaya* ve *Turna Gölü* gibi yüksek ve karlı dağlarla kapalı olan *Erzurum Ovası*, 1800-1900 metre rakımında, 30 km'den fazla uzunluk ve 35 km. eninde bir ovadır. *Karasu* ve *Pulur Suları* ile sulanmakta olup, kuzeydoğusunda ve *Karasu* üzerinde birçok "bataklık"¹⁰ mevcuttur.

Ovanın güneydoğusunda *Erzurum şehri* ve şehir merkezine yakın bir yerde *Ilıca kasabası* ile kırk (40) kadar köy bulunur. *Kafkasya* ve *İran*'dan gelen yolların çoğu *Erzurum Ovası*'nda birleştiği gibi, buraların *İç Anadolu* ile en müsait ulaşımı *Erzurum* üzerinden mümkün olduğu için, buranın askeri bakımdan önemi fevkaladedir. *Erzurum-Erzincan-Sivas* demiryolu yapıldığı takdirde gerek ticaret ve gerek askerlikçe önemi bir kata daha artacaktır.

Erzurum Ovası'nın havası ziyadesiyle soğuk ve kış mevsimi uzundur. Her ne kadar *bataklıklar* fazla ise de, havanın güzelliğini fazla ihlal edemiyor.

Bu ovada külliyetli miktarda "arpa" ve "buğday" olduğu gibi, "lahana", "şalgam", "kabak", "pırasa", "fasulya" ve "patates" vb. soğuk iklime mahsus sebzeler; "kavak", "söğüt", "ekşi elma" ve "ekşi erik" gibi ağaçlar mevcuttur. 1910

⁹ Bu bölgede ve Gümüşhane'nin Yukarı Dere kısmıyla Bayburt'ta "yazı" sözü, "düz arazi, ova" yerine kullanılır. "Kara" sözü ise; renk anlamından ayrı olarak "kuzey", "güç, kuvvet" anlamlarına da gelir. Bu metinde sözü edilen *Karayazı*, kuzeyde kaldığı için bu ad verilmiştir.

¹⁰ Yazarın sözünü ettiği bataklıklar aslında sazlıktır ve halk buradan fazlasıyla yararlanmakta idi. Bilhassa burada yaşayan kuşlar, kuş yumurtası, balıklar ve sazlar gibi pek çok şey halk hayatında mühim yer tutuyordu. Bu sazlıklarda yaşayan 172 kuş türü kayıtlara geçmiştir. Bunların ayrıntısına bk. Selahattin Tozlu, "Erzurum Sazlıkları (Reedbeds in Erzurum)", *Doğu Coğrafya Dergisi*, V/7, Konya 2002, s. 187-219.

(1326) yılında kurulan *Belediye Bahçesi* ile *Numune Tarlası*'nda yapılan tecrübelerle göre; ovada mükemmel “patates”, “domates”, “soğan”, “fasulya çeşitleri”, “bakla”, “bezelye” ve “mısır” yetiştiği anlaşılmıştır¹¹. Bugün çıplak olan *Erzurum*'un etrafında 80-90 sene önce “çam ormanları” olduğunu buradaki ihtiyarlar söylemektedir.

Daphan Ovası¹²

Erzurum Ovası'nın batısında ve *Karasu* ile *Daphan Çayı* arasında ve işbu nehirlerin vadisinde 150-200 metre yüksekliğinde kesik ve pek güzel bir meradır. “Arpa” hasılatı oldukça iyidir.

Aşkale Ovası

Karasu Vadisi boyunca uzanmış bir buçuk iki km. eninde, 18 km. uzunluğunda bir vadiden ibaret olup, ortasında *Aşkale kasabası* bulunduğu gibi; *Erzurum-Tirabzon Caddesi* bu ovayı boydan boya keser. Mühim miktarda “buğday” hasılatı vardır. Ovanın iklim ve bitkisi *Erzurum Ovası*'nın aynıdır.

Tercan Ovası

Karasu'yun *Tuzla Deresi* ile birleştiği yere yakın ve meşhur *Kötür Köprüsü*'nün kuzeyinde, denizden 1500 metre yüksek büyük bir ovadır. *Karasu*, ovanın batı kenarından akar. Kışın havası pek soğuk, yazın ise çok sıcak ve kuraktır. Bu nedenle ovanın güney tarafında külliyetli miktarda “koyun”, “keçi” ve “sığır” beslenir.

Erzurum'dan *Erzincan*'a giden büyük cadde bu ovanın güneyinden geçtiği gibi, ovanın batı cihetini sınırlayan sırtlar doğuya karşı çok mühim bir müdafaa mevzisi olabileceği için askeri önemi vardır.

Bayburt Ovası

Bayburt kasabası'nın 6 km. batısında *Keçevi Düzü*'nden¹³ sonra başlar, 18 km. uzunluğunda ve 10 km. eninde, 1500 metre rakımdadır.

¹¹ Erzurum Numune Tarlası, Anadolu'daki birçok *Numune Tarlası* gibi, II. Abdülhamit zamanının sonlarına doğru kurulmuş ve ancak II. Meşrutiyet döneminde epeyce gelişmiş idi. Bu tarlanın II. Meşrutiyet devrinde gelişmesi, Erzurum Valisi Mehmet Emin (Yurdakul) Bey sayesinde olmuştu.

¹² Metinde *Tayman* veya *Dayman* diye okunabilecek şekilde yazılan bu ovanın doğru adı, benim yazdığım gibi *Daphan Ovası*'dır.

¹³ Şimdi Bayburt'un Demirözü (Kısanta) ilçesine giderken yol üzerindeki büyük düzlüktür.

Hindi, Lori, Pulur ve sair birçok su ile sulanır. Havası her ne kadar soğuk ise de, gayet verimli ve mahsuldar bir ovadır. Buğday ve arpa hasılatı pek ziyade olduğu gibi, çok güzel meyveler de yetişir. Ziraat fenni olarak yapılırsa şimdiki hasılatın birkaç misli fazla mahsul alınır.

Erzurum-Tırabzon Caddesi üzerinde ve *Çoruk Vadisi* gerisinde bulunduğundan askeri öneme sahiptir.

Mormoş (Mormoç) Düzü

Bayburt Ovası'nın batıya doğru devam eden kısmına *Mormoş Düzü* denilir. Burası *Bayburt Ovası*'nın büyüklüğünde olduğu halde nemsizlikten dolayı hasılatı olmayıp, yalnızca meradır.

Kelkit Ovası

Kelkit ve *Koşmaşat Dereleri* ile sulanmakta olup, mühim miktarda zirai hasılatı vardır.

Erzincan Ovası

Etrafı 2500-3000 metre yüksekliğinde *Keşiş, Sipikör, Çimen, Karadağ* ve *Munzur Dağları* ile çevrili, denizden 1250 metre yukarda, güneybatısından kuzeybatısına doğru 45 km. uzunluğunda ve en geniş yeri 15 km. olan büyük bir ovadır.

Etrafındaki dağlarda senenin ekser mevsimlerinde kar eksik olmadığından, karların erimesinden birçok su hasıl olarak ovayı suladığı gibi; güney kısmından *Fırat Nehri* geçer. Nehir, ovanın ortasına yakın bir yerde üzerinde dört adet köprü bulunan büyük bir ada oluşturmuştur. *Erzincan Ovası* imara fevkalade kabiliyetli ise de, maalesef layıkıyla istifade edilememektedir. Şöyle ki: *Erzincan Ovası* iki kısımdır. Doğu kısmı "*bataklık*" halinde ve istifade edilecek durumda değildir. Batı tarafı ise, gayet münbit ve mahsullü ve bağ ve bahçeler ile süslüdür. Bu iki kısım arasındaki geniş bir arazi, su akaklarından çok az yüksek olduğu için susuzluk yüzünden ekilememektedir. Hemen yanındaki bol suların "*bataklık*" oluşturduğu bir arazinin böyle kuraklık içinde boş kalması üzüntü vericidir. Ovanın ekili kısmı da susuzluktan şikâyetçidir. Çünkü arazi kumlu olduğundan suyu çok çabuk emer, *akan sular ise bazı kimselerin mülkünde kaldığı için, çiftçiler parasıyla bile arazisini sulayamamaktadır.*

Eski Dördüncü Ordu Kumandanı Müşir Zeki Paşa, ovanın imarına pek çok çalışmış, müteaddit ormanlar yetiştirerek ovanın havasını bir dereceye kadar değiştirmeyi başardığı¹⁴ gibi; ovanın ortasında bulunan sıcak su ve maden sularından istifade etmek için kaplıcalar yaptırmış, akarsuların üzerine askeri fabrikalar kurduşturmuştur.

Erzincan Ovası, *Erzurum*'un gerisinde ve huduttan oldukça uzak bir mesafede ve merkezi bir vaziyette bulunduğu gibi, *Erzurum* ve havalisinin memleketin içlerine doğru olan ulaşımı için *Erzincan Ovası*'ndan geçtiğinden, askeri mevki olmak bakımından çok münasip bir yerdir.

Ovanın merkezinde *Erzincan şehri* ile bilhassa batı kısmında pek çok mamur köy ve çiftlikler ve birçok askeri müessese mevcut olup, Umumi Harpte oldukça fazla tahribata uğramıştır.

Hınıs Ovası

Bingöl Dağı'nın doğusunda, etrafı yüksek dağlarla kapalı ve denizden 1700 metre yüksek, 40-45 km. uzunluk ve 15-20 km. eninde gayet geniş bir ovadır. *Bingöl Dağı*'ndan çıkan ve *Hınıs Deresi* ile birleşen pek çok ırmak ile arazi sulanır.

Ovanın ortasında *Hınıs kasabası* ile içerilerde otuz (30) kadar köy ve "kom"¹⁵ vardır. *Harput* ve *Muş*'tan *Erzurum* ve *Hasankale*'ye giden mühim yollar bu ovadan geçtiği için asker sevki bakımından önemlidir.

Hınıs Ovası'nın zirai üretimi mühimdir.

Bingöl Yaylaları

Gayet sulak ve yazın pek güzel ot veren meralardan oluşup, çok hayvan beslenir¹⁶.

¹⁴ IV. Ordu kumandanı Müşir Zeki Paşa, 1890 yılında hem Erzincan hem de Erzurum'da toplam 500.000 ağaç diktirdi. Ayrıca bölgede ziraat ve ipekçiliğin gelişmesi hususundaki faaliyetleri dolayısıyla, Zeki Paşa'ya "altın ziraat madalyası"; Erzincan Belediye Reisi ile muhasebeciye de "gümüş" ve "bakır madalya" verildi (Selahattin Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)*, Atatürk Üniversitesi, SBE., Doktora Tezi, Erzurum 1997, s. 114).

¹⁵ Bu havalide çiftlik ve beş on evden oluşan köy anlamında kullanılır (Yazarın açıklamasıdır).

¹⁶ *Bingöl*, Osmanlı öncesi tarih kaynaklarında Doğu Türkçesine uygun olarak *Minköl* veya *Mingköl* diye geçer. Emir Temür, Anadolu seferinde *Minköl Yaylağı*'ni "yazlık ordugâh" yapmış ve burada bir ay konaklamış idi. Çünkü "burasının havası güzel ve bol otlarla doluydu. Bu sebeple erzak sıkıntısı olmadığı gibi, atlar da besleniyordu" (Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2013, s. 338).

Bulanık Ovası

*Hınıs Çayı'nın Murat Nehri ile birleştiği yerde ve denizden 1500-1550 metre yüksek, etrafı yüksek dağlarla çevrili, 20 km. uzunluk ve 18 km. eninde büyük bir ovadır. Ovanın güneyinde *Bulanık (Kop) kasabası* vardır. Her ne kadar güzel meraları var ise de, çoğu yeri boştur.*

Liz Ovası

Murat Nehri havzasında ve *Bulanık Ovası'nın* güneybatısında, bu ovadan *Mirgezer Tepeleri* ile ayrılmış sulak, fakat arızalı bir ovadır. Denizden 1500-1700 metre yüksek olup, doğusunda ve kuzeyden güneye doğru devam eden tepelerin en yüksek noktası 2950 metre yükseklikteki *Köşkesor Tepesi'dir*. Ovada *Liz Köyü* ile birlikte on sekiz (18) köy ve “*kom*” vardır. *Eleşkirt Ovası'ndan Tutak-Bulanık* üzeri *Muş'a* giden yol bu ovadan geçtiği için, buranın askeri önemi vardır. Havası çok soğuk ise de, olağanüstü güzeldir. Mühim miktarda arpa ve buğday hasılatı vardır, ancak yol olmayışından ötürü ihraç edilemeyerek yerinde kalmaktadır.

Muş Ovası

80 km. uzunluk ve 17-20 km. eninde olup, karadan 1300-1350 metre yüksek ve Doğu Anadolu'nun en büyük ovasıdır. *Kosor* (diğer adı *Bulanık*) ve *Şerefeddin* (diğer adı *Gâvur*) *Dağları*, ovanın kuzeyini kapatır. Bu iki silsilenin arasında *Murat Nehri* ovaya girer. Güney kısmını ise, üzeri ormanlık *Haçreş*, *Hurtik* (*Kurtik*, 2685 metre) ve *Kozma Dağları* örter. Bu dağlar gayet sarp olup, üzerinden sınırlı ve çok kötü yollar geçer. Ovanın doğu tarafında ise *Sübhan Dağı* yükselir. *Sübhan Dağı'nın* eteklerinden çıkan Karasu, ovayı ortasından keserek batı kısmına yakın bir yerde *Murat Nehri'ne* karışır. Güney ve kuzeyden inen birçok su, *Karasu* ve *Murat Nehri'ne* akarak ovayı sular. Ovanın doğusunda ve *Sübhan Dağı* eteklerinde 60 km. karelik büyük bir “*bataklık*” vardır.

Muş Ovası, İran ve Kafkasya sınırlarına karşı merkezi bir vaziyette olduğu için, İç Anadolu ile demiryolu ulaşımı sağlanırsa, askeri ehemmiyeti Erzincan Ovası'na göre daha büyük olur. Ovanın kuzey ve güneyini kapayan dağlar savunma bakımından kıymetlidir.

Muş Ovası'nın havası ılımlıdır. Dört mevsim tamamen ve zamanında gelir geçer. Yalnız yazın fazla sıcak olur. Arazi çok sulak ve bataklık olduğu halde, sağlığa kötü tesir etmez. Temizliğe dikkat edilmemesinden dolayı “ısıtma (sıtma)” ve “tifo” gibi hastalıklar çoktur.

Muş Ovası'nın güneyinde bir vadi içinde *Muş kasabası* ile ovada seksen (80) köy mevcuttur. Bu köylerin arasında ulaşım olup, *Harput* ve havalisinden *Van* ve *Bitlis*'e giden yollar ile *Bitlis* yöresinden *Erzurum* ve *Eleşkirt*'e giden yollar bu ovadan geçer. Umumi Harpten önce bu ova Doğu Anadolu'nun en kalabalık bir yeri idi ve kilometre kareye otuz sekiz (38) nüfus düşüyordu. Köyler oldukça mamur ve arazi tamamen ekili olup, ziraatte az çok ilerleme görülmekte ve tarlalar kanallar ile sulanmakta idi. *Umumi Harpte Rus istilasası Muş Ovasına kadar geldiği için, burası da Pasin Ovası kadar harp musibetlerine uğramış ve kısmen boş kalmıştır.*

Muş Ovası, Anadolu'nun en verimli ve bayındırlığa en uygun olan bir yeridir. Arazinin 8-10 metre derinliği bile küçük çakıllı olup; orta kısmı siyah, killi ve kireçli; kenarları kumlu killi ve mille ve üst kısmı ekime uygun topraktan oluşur. Önceleri arazinin bir kısmı boş olduğu halde bile çok miktarda “buğday”, “arpa” ve çeşitli hububat elde edilirdi.

Burada sağlıklı köyler kurulur, köylerin etrafı ağaçlarla donanır ve özellikle asayiş sağlanırsa, az zamanda dünyanın en zengin yerlerine arasına girer.

Rahova¹⁷ Ovası

Bitlis Ovası'nın güneydoğusu ile *Van Gölü* arasında ve *Muş Ovası*'ndan 350 metre daha yüksekte bir düzlüktür. *Muş*'tan *Bitlis* ve *Tatvan*'a giden yol buradan ayrılır. *Rahova Düzü*, *Van* meyilli sathı ile *Karasu* ve *Bitlis Deresi* vadilerini birbirinden ayırır. *Rahova Düzü*'nün kışı pek şiddetlidir. Arazi meradan ibaret olup, çok az kısmı ekilidir. Kışın çok kar yağar ve ulaşım kesintiye uğrar.

Ahlat Ovası

Rahova Düzü, *Van Gölü* sahiline kadar gittikten sonra göl sahilinde kuzeye doğru devam eder ve *Kavak Tepesi* (1950 metre) adlı sırtlar aşılarak *Ahlat Ovası*'na çıkılır. Sahil boyunca uzamış olan bu ovanın ekinleri fevkalade bereketli olduğu gibi, “*her nevi meyve*” ve “*sebze*” yetişmektedir. Ovanın içinde *Ahlat kasabası* büyük bir mıntıkeyi işgal eder. Ovada birçok köy ve mera mevcut olup, bayındırlığa fazlasıyla uygundur. Ovanın göl sahilindeki arazisi tedricen su altında kalmaktadır.

¹⁷ Şimdi *Rahva* denilen düzlüktür.

Malazgirt Ovası

Sübhan Dağı'nın kuzey batısından *Murat Çayı* kenarına kadar devam eden gayet büyük bir düzlüktür. Arazi tamamen kurak, susuz ve çakıl taşlarıyla kaplıdır. Ovanın hemen her tarafı boş araziden ibarettir. *Malazgirt* ile kasabanın güneyindeki *Ada Nahiyesi* ekili olduğu gibi, güney ve kuzeydeki dağların vadilerinde bazı köyler vardır. *Ada Nahiyesi*'nin suyu boldur. Büyük bir kayanın altından bolca fişkiran bu suyun, *Sübhan Dağı*'nın kıraterinde toplanan karları erimesinden meydana geldiği ve yerin altından buraya aktığı sanılır. Arazi volkaniktir ve çokça “*deprem (hareket-i arz)*” olur. *Malazgirt kasabası* bu depremlerden dolayı birkaç defa harap olmuştur. Kışı oldukça şiddetli ve yazı çok sıcak olursa da, havası sağlığa zararlı değildir.

Patnos Ovası

Genel yapısı *Malazgirt Ovası*'nın aynıdır. Ancak iskân edilmiş yeri daha çoktur. Bu ova, *Malazgirt Ovası*'nın devamı olup, aralarında *Garabud* adlı bir tepe vardır. Tepeden iki ova da mükemmelen görülür. *Patnos kasabası*'nın yeri düz ve ortasından su geçtiği için, ziraati çok iyidir. Etrafında pek çok “*söğüt*” ve “*kavak*” ağaçlarının oluşturduğu bahçeler vardır. *Patnos Ovası*'nda külliyetli hayvan ve bilhassa “*sığır*” beslenir.

Örenkadı Ovası

Sübhan Dağı'nın güney batısında, etrafı yüksek dağlarla çevrili ve 2150 metre yüksekliğinde ufak bir ovadır. İlkbahardan sonra *bataklık* halini alıp, Temmuz ayında kurur. Ovanın güney kısmına *Sütey Sazlığı*¹⁸ denilir. Burası hiç kurumaz, pek çok “ *sazlık*” ve “*kamuşluk*” vardır. Ovada ekilmiş yer yoktur. Yüksekliğinden ötürü havası iyi ve kışı şiddetlidir.

Ercire (veya Arin) Ovası

Van Gölü ile *Sübhan Dağı* arasında büyük ve kısmen yarımada halinde bir ovadır. Ovanın güneyinde *Arin Gölü* (1725 metre) vardır. Zirai hasılatı fevkaladedir ve *en birinci cins buğday* yetişir.

¹⁸ Hem İlhanlıların hem de onlardan önceki Moğolların Anadolu'ya getirdiği birçok Türk, bilhassa Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yerleşmiş ve sonraca bunların büyük kısmı *Kürtleşmiş* idi. Bunu iyice tetkik etmediği için anlayamayan bazı tarihçiler, bu bölgelerde kalarak *Kürtleşen* bu toplulukları, bir hata eseri *Moğol* diye tanıtmıştır. Bu izleri yer adlarında da görmek çok kolaydır ve bunlardan biri de, bu metinde adı geçen *Sütey (Sutay)* sözüdür ki, Türkçeden Moğol diline geçmiş binlerce sözden biridir ve kişi adıdır.

Erciş Ovası

Van Gölü'nün kuzeyinde ve göl ile hemen aynı seviyede olan *Zilan Deresi* boyunca uzanmış bir ovadır. Birçok kanal ile sulanır. Suların kenarında pek çok *değirmen* vardır. Arazinin bir kısmı mera ise de, mühim kısmı ekilmektedir. *Erciş kasabası* ile ovada bulunan ve özellikle göle civar olan köylerde büyük meyve bahçeleri vardır. Her nevi ürün çok mükemmel yetiştiği gibi, meralarında külliyetli “*sığır*” ve “*davar*” beslenmektedir. Havası bütün *Van Gölü* sahili gibi ılımlı ve sağlam olup, kışı oldukça uzun sürer.

Bargiri Ovası

Bendimahi Çayı'nın *Van Gölü*'ne karıştığı yerde ve bu çay boyunca uzamış 16 km. uzunluk ve 8-9 km. eninde, etrafı dağlarla kapalı ve *Van Gölü* seviyesinden birkaç metre yüksek bir ovadır. Gayet kalın bir ekilebilir toprak ile örtülü olup, mühim bir kısmı ekilmektedir. Çayın kenarlarıyla etrafındaki dağlarda mükemmel meralar olduğu için çok miktarda hayvan beslenir, ovada ağaç yoktur.

Ovanın kuzeyinde *Bargiri kasabası* ve çayın göle karıştığı yerde *Van*'dan *Erzurum* ve *Eleşkirt*'e giden yolun geçtiği *Bendimahi köprüsü* vardır.

Etrafında orman ve ağaçlık olamadığından iklimi şiddetli yazın *sıtması* fazladır.

Abaga (Abaka)¹⁹ Düzü

Bargiri Ovası'nın kuzey doğusunda ve bu ovadan *Sultan Dağı* (3020 metre) ile ayrılmış, 21 km. uzunluk ve 15 km. eninde, denizden 2000 metre

¹⁹ Metinde okuduğum şekliyle yazılan bu sahanın asıl adı, metne eklediğim gibi *Abaka Sahrası* olmuş ve tarih metinlerine geçmiştir. İlhanlı hükümdarı Abaka Han, Muineddin Süleyman Pervane'yi, Van Gölünün kuzeyinde bulunan Aladağ'daki “*yazlık karargâhına (ordugâhına)*” götürerek orada öldürtmüş idi (hicri 676, miladi 1277 yılı). İlhanlıların “*yaylak*” olarak kullandığı bu sahrada, Abaka Han'dan sonraki hükümdarlar saray ve binalar yaptırmış idi (Nejat Kaymaz, *Pervane Muineddin Süleyman*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yayını, Ankara 1970, s. 178). Emir Temür, Anadolu seferi sırasında Van ve civarına yapılan harekâta en son Adilcevaz'ı almış ve oradan da *Derbend-i Mahi (Bendimahi)* köprüsünü geçerek “*yazlık ordugâh*” olarak kullandığı *Abaka Saray çimenliğine* gitmiş idi (Ayşe Kık, *Zafer-nâme-i Emir Temür (Muhammed Ali bin Derviş Ali-yi Buhari)*, III, Marmara Üniv. Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 257, kitabın aslında vr. 100/a). Bu bilginin aynı için ayrıca bk. Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafer-nâme)*, s. 159). İşte bu tarihlerden sonra bu sahra, *Abaka Sahrası (Düzlüğü)* adıyla anılır olmuştur. *Abaka Sahrası* ve *Abaka Nahiyesi*'ni 1852 yılında görerek iyice tetkik eden Hurşid Efendi, burasının *Aladağ* üzerinde bir “*yaylak*” olduğunu ve burada çok eskiden kalma binalar bulunduğunu anlatır. Hatta 1114 (1702-1703) yılında ölmüş birine ait mezar taşının okunmuş halini de yazar. Bu sahanın adını üç değişik halde; *Abagay*, *Abaga* ve *Abaga* diye de kaydeder (es-Seyyid Mehmed Hurşid Efendi, *Seyahatname-i Hudud*, İstanbul, 1277, s. 328-330).

yüksekte büyük bir ovadır. Bu ova *Bendimahi* ve *Çubuklu Deresi* ile sulanır ise de, toprağı gayet sert, çoğu yerleri kışın kar altında ve ilkbaharda sularla kaplı bir halde kalır. Ekili kısmı çok azdır. Ovanın doğusunda *Alikelle Dağı* adında muntazam koni şeklinde ve oldukça dik (2900 metre) bir tepe vardır.

Bu ovanın kışı pek şiddetli ise de, havası son derece sağlamdır.

Göllü Ovası

Van Gölü'nün doğusunda ve gölden *Eyreti Dağı* (2250 metre) ile ayrılmış, *Karasu* vadisi boyunca uzamış gayet sulak ve mahsullü bir ova olup, *Van*'dan kuzeye giden yollar bu ovadan geçer. Ovanın kuzey kısmında *Göllü Köyü* ile *Karasu* vadisinde birçok köy vardır.

Van Ovası

Van Gölü'nün doğu sahilinde ve *Varak (Erek) Dağı* ile göl arasında olağanüstü verimli ve mahsullü bir ovadır. Ovanın seviyesi göl ile hemen aynı olduğundan, arazinin bir bölümü zamanla sular altında kalarak kısmen *bataklık* haline gelir ki, bu yüzden havası yazın *sıtmalıdır*. *Erek Dağı* etekleri ve bahçeliklerin havası güzeldir. *Van şehri* ile *Edremit* tarafları kâmilen bağlık ve bahçelik olup, her nevi meyve ve ürün mükemmelen ve bolca yetişir. *Umumi Harp* başından itibaren *Ermeni komitaları bu mıntıkada faaliyete başlayarak, mamur olan bu ovayı daha harbin ilk senesinde harabeye çevirdiler. Bugün eski bayındır halinden eser kalmadığı gibi, ahalisinden çok az bir kısmı firar edebilmiş ve büyük çoğunluğu çoluk çocuk türlü zulümler ile Ermeni komitaları tarafından katledilmiştir.* Ancak toprağın bereketi ve havasının uygunluğu dolayısıyla yakın bir gelecekte eski mamur haline kavuşması beklenmektedir.

Saray Ovası

İran hududuna yakın ve *Erçek Gölü*'ne akan *Memedik* (haritada *Mahmudiye*) *Suyu* ile sulanan, 12 km. uzunluk ve 5 km. eninde, denizden 2100 metre yüksek, havası soğuk bir ovadır. Çoğu yeri ekili olup, *Van* üzerinden *İran*'a giden yol üzerinde olduğu için, askeri önemi vardır. Otu bol olduğundan külliyetli hayvan beslenir.

Erçek Ovası

Erçek Gölü'nün doğusunda ve *Mahmudiye Çayı* ile sulanan 16 km. uzunluğunda ekili bir ovadır. *Van-Saray* ve *Bargiri* yolu bu ovadan geçer. Çay kenarlarındaki köylerde *kavak* ve *söğüt* ağaçları yetiştirilir.

Muguri Ovası

Saray Ovası ile *Erçek Ovası* arasında ve *Mahmudiye Çayı* akağında büyük bir düzlük varsa da, yalnızca bazı kısımları ekilidir. *Erçek Ovası*'ndan *Memedik Boğazı* ile ayrılmıştır. Bu boğazın askeri ehemmiyeti vardır.

Saray Ovası'nın kuzeyinde *Takori Aşireti*'nin merası olan, 2040 metre rakımlı bir ova ile *Saray*'ın güneyinde *Sulçemen* adında diğer bir ova vardır. Burası *Milanlı Aşireti*'nin merasıdır. Buralarda da çokça hayvan mevcuttur.

Gevar Düzü

İran hudut silsilesinin batısında ve sınır civarında 21 km. süren ve 10-12 km. eninde büyük bir ova olup, birçok kanal ile sulanan verimli ve mahsullü bir ovadır. Meralarında pek güzel “*ot*” ve “*çayır*” bulunduğundan, “*at*” ve “*sığır*” ve sair hayvan külliyyetle beslenir. Ovaya kışın çok kar düşer, bazı zamanlar telgıraf direklerini bir örter. Karlar eridiğinde ova adeta “*bataklık*” halini alır.

Başkale Ovası

Zap Suyu'nun batısındaki meyilli satıhta ve *İran* hudut silsilesiyle *Çuh Dağı* silsilesi arasında, *Deyr kasabası*'ndan *Başkale*'ye doğru uzanmış ve *Zap Suyu*'na akan birçok dere ile kesilmiş, 32. Km. uzunluk ve 8-10 km. eninde büyük bir ovadır. Bu derelerin mecraları dik ve uçurumlu olup, ova kısmen ekilmekte ve mera olarak kullanılır ve “*sığır*” pek çoktur. *Van*'dan *İran*'a giden en mühim yollar bu ovadan geçer. En başlı yol, *İran* hudut silsilesini *Hanesor Gediği* ve *Çuh silsilesini Çuh Gediği* vasıtasıyla aşar.

Havasor Ovası

Van Gölü'nün güney doğusunda ve *Hoşab Suyu*'nun göle döküldüğü yerde büyük bir ovadır. Göl sahili “*bataklık*” olup, diğer kısımlarında mükemmel hububat elde edilen tarla ve bahçeler vardır. Bu arazi çok sayıda kanal ile sulanır. *Micingert Köyü*'nün yakınındaki bir kaynaktan çıkan su, çok eski zamanda yapılmış *Şamram Kanalı* adındaki kanal ile bütün araziye sular. Ovada yetişen “*buğday*” meşhurdur.

Hoşab Ovası

Çuh silsilesinin doğusunda ve *Hoşab Suyu* ile sulanan, etrafı dağlarla çevrili bir vadidedir. Ovada birçok harap olmuş kanala tesadüf edilir, bunun çok eski zamanda yapıldığı zannedilir. Ekini çok ve otu boldur.

Çapakçur Ovası

Murat Nehri'nin kuzey havzasında ve *Çapakçur Boğazı*'nın güney doğusunda, etrafı ormanlık dağlarla çevrili büyük bir ovadır. Ovanın denizden yüksekliği 1000-1150 metredir. *Göynük* ve *İyd* suları ile sulanır ise de, nehir yataklarından yüksek olan arazi kurak kalır ve bu kısım ekilmez. Toprağı pek verimli ve havası ılımlı olduğu için, *Göynük* ve *Murat* çaylarından kanallar açılırsa mühim hasılat almak mümkündür. Ovanın sulak kısmında yetişen “*tütün*” ve “*buğday*” meşhur olup, çayların taşmasından sonra sular çekilince kalan milli toprakta çok mükemmel “*karpuz*” ve “*mısır*” elde edilir.

Göynük Ovası

Çapakçur Ovası'nın kuzey doğusunda ve *Göynük Çayı*'nın yukarı kısmında, etrafı gayet yüksek dağlarla çevrili ekili ve güzel bir ovadır. Ovanın kuzey doğusunu *Bingöl Dağları*'nın etekleri arızalı hale getirir. Bu ovanın kuzeyinde *Kurt Yurdu* adlı ufak bir ova daha vardır ki, *Şuşar Deresi* ile sulanır.

Palu (veya Sekerat) Ovası

Palu'nun kuzeyinde ve *Murat* vadisinden bir miktar uzakta genişçe bir ovadır. “*Buğday*” hasılatı iyi ise de, havası soğuk ve toprağı çürük olduğundan, meyve ağaçları ancak dört beş sene kadar yaşar. *Harput*'tan *Erzurum* ve *Muş*'a giden yollar bu ovadan geçtiği için, ticari ve askeri önemi bulunmaktadır.

Harput ve Havalisindeki Ovalar

Ulu Ova

Murat Nehri havzasının güneyinde, 35 km. uzunluk ve 10-12 km. eninde, denizden 800-900 metre yüksekte, gayet verimli ve mahsullü bir ovadır. Ovanın arazisi kumlu ve killi olup, *Harinkent* (veya *Mollaköy*) *Deresi* ile sulanır. Dört mevsim zamanında olduğu gibi, iklimi de çok güzeldir, bu nedenle her çeşit meyve ve mahsul; özellikle *üzüm*, *kavun*, *karpuz*, *dut* ve *armut* bollukla yetişir. Ovanın

çoğu yeri ekilidir. Bir kısım arazi su yokluğundan dolayı atıl bir haldedir. Ovanın güney doğusunu *Masat Dağı*, *Deveboynu*, *Çömlek* ve *Kuşakçı Dağları* kapatır. Bu dağların arkasındaki *Gölcük Gölü*, 200 metreden fazla yüksek olduğu için, gölün batısında *Kürek Mezrası Köyü*'nün iki km. kuzeyinde kurulacak bir su baskısı ile gölden ovaya su akıtılır ve hatta bu su *Mamuretülaziz (Elazığ) Ovası*'na ulaştırılır ise, çok büyük fayda sağlanır.

Ulu Ova'da yıllık külliyetli “koza” ve “pamuk” yetişir. Bazı köylerin meyveleri pek meşhurdur. Mesela; “*Hoş üzümü*” fevkalade nefistir ve “*çavuş üzümü*”nden büyük olur. Mesela; “*Könk kavunu*”, *Mağnisa (Manisa) kavununa*” denktir. “*Perçenç karpuzu*”, *Tekfurdağı (Tekirdağ) karpuzuna*” benzer ve pek lezzetlidir.

Harput (veya Mezre²⁰) Ovası

Ulu Ova'nın kuzey batıya doğru devamından ibaret ise de, arası *Beyyurdu* ve *Karababa Tepesi* gibi ufak ve kayalık dağlarla ayrılmıştır. *Ulu Ova*'dan 100 metre kadar daha yüksek olup, kuzeyden güneye doğru hafif meyillidir. Ovanın batısında *Sürsürü Köyü* civarından çıkan *Iğiki (Yığıki) Deresi*, ovada büyük bir araziye “*bataklık*” haline koyar. Burada pek çok “*yabani ördek*” vardır. Bu bataklıktan başka ovanın her tarafı mükemmelen ekilidir. Ancak ovanın toprağı kumlu ve kuzey kısmı yüksek olduğu için, *Mamuretülaziz kasabası* ile kuzeyinde su yoktur. Yağmurları toprak çabuk çektiğı ve akarsu da bulunmadığı için, gerek köyler ve gerek kasabaya, ovada açılmış kuyulardan su alınır. Bu suretle ovanın kuzey kısmında 1000-2000 kuyu vardır. Burada iklim gayet güzeldir. Dört mevsim tamamıyla zamanında hüküm sürer. Kışın hava çoğunlukla kapalı ve karlıdır. İlkbaharda “*kırkikindi*” denilen yağmurlar iki ay sürüp, öğleden sonraları muntazam olarak yağar. Yazın havası sabit ve kuraktır. Bu nedenle her türlü sebze ve meyve pek güzel olur. Edilen tecrübelerle göre; *Emerika* ve *İstanbul*'dan getirilen her türlü tohumdan yarar sağlanmıştır. “*Kırmızı turp*”, “*çilek*”, “*çeşitli güller*”, “*kuşkonmaz*” ve saire yetiştirilmiştir. İklim “*ipekçiliğe*” çok uygundur. Ovanın etrafı zeminden 200-300 metre yüksek sırtlarla kapalıdır.

²⁰ Yazar, metinde sözcüğü arapça haliyle *Mezraa* diye yazmış ise de, aslında Elazığlıların dediğı gibi *Mezre* adını işaret etmiştir. Onun için ben, halen Elazığ halkının söylediğı şekli yazdım. Ancak, sözün gelişine göre *Mezire* de denir ki, bir Elazığ türküsünde; “*Mezire'den çıktım şehir yoluna*” dizesi de bunu gösterir. *Şehir (şehir)* denilen yer, vaktiyle Elazığ şehrinin idare merkezi olan *Harput*'tur. Elazığ şehrinin bugünkü yerine taşınması ancak padişah Abdülaziz zamanında olmuş ve adı da *Mamuretülaziz* konmuş idi.

Mamuretülaziz Ovası, *Doğu Anadolu*'nun merkezidir. *Samsun-Sivas*, *Diyarbakir-Mardin-Bağdat* yolu buradan geçer ve diğer taraflara da yollar vardır.

Holvenk (Hulvenk) ve Hanköy Ovaları

Bütün toprakları ve iklimi, *Mezre* ve *Ulu Ova*'nın aynıdır. Büyük kısmı ekilidir.

Yukardaki dört ova çok kalabalık olup, kilometreye 40 (kırk) nüfus düşer. Ziraat az çok ilerlemiş ve arazi ekili olduğundan, meraları azdır. Bu sebeple “yağ” ve “peynir” gibi şeyler *Dersim* ve *Palu* havalisinden gelir.

Malatya Ovası

Murat Nehri'nin dirsek oluşturduğu yerin batısında ve nehir ile *Akçadağ* arasında, denizden 800-900 metre yüksekte büyük bir ovadır. Bu ova *Malatya Ovası*, *Yazıhan Düzü* ve *Arhaç Düzü*²¹ adında üç büyük kısımdan oluşup; *Tohma Çayı* ile ayrılmış olan *Yazıhan Düzü* gayet kurak ve yazın çok sıcaktır ki, adeta gündüz geçilemeyecek bir haldedir. Burasının iklimi *Malatya Ovası* ile aynı olduğundan, *Tohma Çayı*'ndan makinalar vasıtasıyla su getirilip sulanırsa pek mühim hasılat elde edilir.

Malatya Ovası kısmına gelince: Burası kumlu killi ve çok verimli bir araziye sahip olup, *Anadolu*'nun meyvece en zengin bir yöresidir. Burada “çeşitli kayısı” ve “armutlar”, “üzüm”, “şeftali”, “badem”, “dut” ve “her türlü sebze” yetişir. “İpekçilik” çok ileri olduğu için büyük “*dut ormanları*” kurulmaktadır. Ovada pek büyük çiftlikler ve güzel köyler vardır.

Malatya'nın batısındaki *Çerkes Yazısı* ve *Arhaç Düzü* kuraktır. *Arhaç Düzü Ovası*'nın güneyinde *Arga Ovası* vardır. Buranın arazisi kilsli ve suyu da az olduğundan yalnızca mera olarak kullanılır. Ovanın güneyinde *Sultansuyu Çiftliği* vardır. *Sultansuyu Çiftliği*, kısmen askeriyeye ve kısmen de merhum sultan Hamit Han (II. Abdülhamit) mülkünden iken²²; Maliye Nezaretine devredilmiş büyük ve her nevi müştemilatı olan bir çiftliktir. Arazisi hayvan yetiştirmeğe çok müsait

²¹ *Arhaç* adı, çok sonraları uydurma bir sözcük olan *Erhaç* diye değiştirilerek buraya bir hava üssü kurulmuştur. Oysa Türkçe *Arhaç* sözü bu yörede; *küçükbaş hayvanların kötü veya sıcak havalarda sığındığı dulda (dalda) yer* anlamı ile hala kullanılmaktadır.

²² Yazarın, *Sultansuyu Çiftliği*ni II. Abdülhamit'in mülkü sayması doğru değildir, çünkü eldeki bilgilerde bunu doğrulayacak belge yoktur. Bu çiftliğin kısa tarihine bk. İhsan Abidin, *Anadolu (Ziraat ve Yetiştirme Vaziyeti)*, I, İstanbul 1928, s. 343-345.

olduğundan güzel bir *hara*'dır. Tekrar askeriye devredilerek askeri hara olması arzu edilir.

Suyun azlığından arazisinin büyük kısmında ziraat yapılamamaktadır. Civarındaki *Sürgü Suyu*'ndan bir kanal ile su getirerek arazinin sulanması işine başlanmış ve 12000 lira kadar da masraf edilip bitirilmeye yaklaşılmış iken iş yarım bırakılmıştır. Bu ovoidan *Samsun-Sivas-Diyarbakir* yolu geçtiği gibi; *Maraş-Halep* yolu üzerinde bulunduğu için ticaretçe de önemlidir. *Samsun-Sivas* demiryolunun buraya kadar uzatılması ve hiç olmazsa *Maraş*'a bir yol açılması son derece gereklidir.

Akçadağ Yaylaları

Akçadağ üzerinde çok güzel sulak ve otlak yaylalar mevcuttur. Burada külliyetli hayvan otlatılır. Bu mıntıkada *Kürt* ve *Türk* aşiretleri dolaşır ve hayvanlarını yayarlar. Aşiretler halkının dokuduğu "*kilimler*" pek makbuldür.

Sarççek Yaylası

Arapgir kasabası ile *Eğir*²³ arasında büyük bir yayla olup, deniden 1600 metre yüksekte, havası olağanüstü güzel, berrak ve saf kaynak suları vardır. İlkbahardan itibaren yayla bir huzur kisvesine bürünür. Gayet nefis ve kokulu otlar, güzel çiçekler etrafı doldurur. Bu güzel otlar hayvanlara çok yaradığı gibi, buranın "*sütleri*", "*yoğurdu*" ve "*peyniri*" pek güzel olur. "*Yağları*" çok meşhurdur.

Ovacık-Dersim Ovası

Dersim'in merkezi olan *Hozat kasabası*'ndan kötü bir yol ile kuzey doğuya doğru kayalık ve ormanlık bir araziden geçilerek üç saat kadar gidilecek olursa, güzel bir düzlüğe varılır. İşte burası *Dersim* mıntikasının yegâne ovası olan *Ovacık*'tır. Kuzeyini üzeri karlı *Munzur Dağları*, güneyini *Dersim*'in kesik ormanlık ve kayalıklarının çevirdiği bu ova *Munzur Çayı*²⁴ ile sulanır. Uzun ve denizden 1200 metre yüksek ve mahsullü bir ova ise de, asayişin azlığından dolayı ekim dikim çok azdır. Kışın havası soğuk ve çok karlı ise de, iklimi gayet sağlıklıdır.

²³ Bugün adı *Kemaliye* olup, Erzincan iline bağlı ilçedir.

²⁴ Yazar, kitabın başka bir bölümünde *Munzur Dağını* anlatırken, meşhur *Munzur Baba Efsanesini* de kayda geçirmiştir. Bunun için bk. **Ek**.

Ovacık, *Erzincan* ile *Harpur*'un kısa yolu üzerindedir. Buraya güzel bir yol inşası halinde önemli bir ticaret geçidi halini alacağından, aşiretlerin ticarete yönelmeleri ve böylece açlıktan kaynaklanan aşiret kavgalarının kesilmesi sağlanacaktır.

Diyarbakir ve Havalisindeki Düzlükler

Gezin Ovası

Harpur-Diyarbakir yolu takip edilerek *Diyarbakir*'e doğru gidilirse *Deveboynu* aşıldıktan sonra ilkin *Gölcük Gölü*'nün güney doğusunda *Gezin Ovası*'na rastlanır. Burası her ne kadar ufak ise de, havası sıcağa yakın ılımlı ve toprağı kuvvetli olduğu için *buğday* ve *arpa* mahsulleri iyidir.

Ergani Ovası

Harpur-Diyarbakir yolundan güneye doğru gidilerek *Maden Boğazı* ve *Maden kasabası*'ndan geçtikten sonra *Ergani Ovası*'na çıkılır. Ovanın kuzeyinde *Ergani kasabacığı* ve *Osmaniye merkezi*²⁵ vardır. Ovanın havası sıcak ve bayındırlığa çok uygun olup, bir kısmı ekilidir.

Karahan Düzü

Yukardaki ovidan itibaren *Diyarbakir*'e ve *Karadağ* eteklerine kadar devam eden gayet büyük bir düzlüktür. Bu büyük ova 1600 km. kareden fazla bir arazidir. Ovanın bazı yerleri susuz, kurak ve çakıl taşlarıyla kaplıdır. Havası yazın çok sıcak olup, kışın kuru soğuşu fazladır. Aynı zamanda asayiş de yolunda olmadığından ziraat çok geridir. Bununla birlikte imara kabiliyeti olup, ekilen yerlerinden güzel hasılat alınır.

Diyarbakir Ovası (veya Diyarbakir Bahçelikleri)

Diyarbakir şehri'nin güney tarafında ve *Şat (Dicle)* sahilinde, şehirden 200 metre kadar yukarda bir ovadır. Havası pek ağır ve "sıtmalı" ise de, verimliliğı fevkaladedir. Şehrin güneyindeki kapısından ovaya bakılacak olursa, büyük bir ormanlık halinde görülür. Bu orman "dut" ve "şeftali" ağaçlarından oluşup,

²⁵ *Osmaniye*, Ergani kazası merkezinin o zamanki adıdır (İhsan Abidin, *Anadolu (Ziraat ve Yetiştirme Vaziyeti)*, I, İstanbul 1928, s. 313).

aralarında diğer meyve ağaçları, “*bittim*”²⁶ denilen bir nevi “*yabani fıstık*” ağacı, her çeşit sebze, “*kavun*” ve “*karpuz bostanları*” ile büyük “*pirinç çiftlikleri*” mevcuttur. Nehrin kumsal kenarında yetişen “*karpuz*” çok büyük olur.

Dicle Havzası

Diyarbakir'in şarkından itibaren *Silvan*, *Beşiri*, *Zok* ve *Garzan* havalisi dahil olarak, *Siirt*'e kadar gayet büyük, 130 km. uzunluğunda bir saha vardır ki, bu saha *Dicle* ve buna akan sularla sulanır. Dalgalı bir ova halindedir. Fevkalade sulak, toprağı son derece verimli olup, her nevi hububat bereketle yetişir. Hatta ekilen yerde ekinlerin boyu bir buçuk metreyi bulur. Nehir kenarında pek çok “*pirinç çiftlikleri*” vardır. Yazın çok sıcak olup, kışın kuru ve soğuşu fazladır. Suların birikmesinden meydana gelen “*bataklıklar*” havayı kötüleştirir. “*Sıtma*”, bu mntıkanın tahrip edici bir hastalığıdır. Bu büyük ovadaki küçük ve kayalık tepelerde pek çok “*haşerata*” tesadüf edilir. “*Akrepleri*” hem tehlikeli hem de büyük cüsselidir.

Buradaki meşhur ovalar: *Veyselkarani*, *Zok*, *Siirt*, *Beşiri* ve *Garzan Ovaları*'dır.

Siverek Ovası

Doğu tarafı *Diyarbakir*'e kadar varan ve kuzey doğusunda *Karacadağ* bulunan bu büyük ovanın tabii durumu *Dicle* havzasına benzer olup, “*bağ ve bahçeleri*” çoktur. Bu ovada yetişen “*üzüm*” meşhurdur. Havası sağlıklı ve bayındırlığa uygunluğu olağanüstü fazladır. Ovanın merkezinde *Siverek kasabası* bulunur. Yolları çok kötü ise de, askeri harekâta engel olacak halde değildir.

Sonuç Yerine Bir Değerlendirme

Mehmed Cemal, bazı kısımları son derece kıymetli gözlem ve bilgilerle donatılmış dört ciltlik bir eser tasarlamış ve yalnızca ilk cildi basılmış idi. Muhtemelen diğer ciltleri de kaleme almıştı, ancak şimdilik elimizde herhangi bir bilgi ve iz yoktur. Doğu Anadolu'nun ova ve yaylalarına ayırdığı bu bölüm, bilhassa bölgeyi bilmeyenler bakımından değerli olduğu gibi; bölgeyi bilenleri bile şaşırtacak bilgiler içerir. Özellikle yetiştirilen ürünler kısmında verdiği bazı bilgiler, bugün birçok kimse tarafından ilk defa duyulmuş olacaktır.

²⁶ Yazarın “*bittim*” veya “*bittin*” diye okunabilecek şekilde yazdığı bu ağaç, yörede “*bittim*” denilen ve aslında “*menengiç (melengiç)*” diye bilinen bitkidir.

M. Cemal'in ele aldığı bu bölge, son Osmanlı zamanlarından Cumhuriyete kadar ilkin *Vilayat-ı Şarkıyye*, sonra da *Vilayat-ı Sitte* denilen *Sivas*, *Erzurum*, *Mamuretülaziz* (Elazığ), *Van*, *Diyarbakir* ve *Bitlis Vilayetlerinden* beşini ihtiva etmektedir.

Diğer yandan Birinci Büyük Harp (Umumi Harp) sırasında bu bölgede Ermeni tedhişçilerin işlediği cinayetleri bizzat görerek ve derleyerek özetlemiş olması, son derece önemlidir. Şüphesiz bir halkı topyekün komitacı ilan etmek doğru değildir ve M. Cemal de “*Ermeni komitacıları*” veya “*Ermeni çeteleri*” gibi çok doğru ifadeleri seçmiştir. Eklemek gerekir ki, bu komitacı Ermeni katiller yalnızca Müslüman ahaliye ettikleri zulüm ile kalmamış; bunun sonunda Ermenilerin de büyük zarar görmelerine yol açmışlar idi. Bu bakımdan bugün Türkiye’de eşkıyalık yoluyla devlet hayali kuranların, -o zamanki Ermeni teröristler gibi-, güya haklarını savundukları kimselere büyük zararlar verdikleri ve verecekleri aşikârdır.

M. Cemal'in bu bölümde sözünü ettiği yerler arasında *Kars muntıkası* (Kars, Ardahan, Göle ve Iğdır) yoktur. Kars, Umumi Harpten kırk yıl önce Rus işgaline uğramış ve kırk yıllık kara günler görmüş bir Türk beldesi idi. İttihatçıların büyük bir milli bilinç ile Brest Litovsk Anlaşmasına koydurdukları “*arazi-i meşgule (işgal edilmiş arazi)*” maddesinden sonra Türkiye’ye katılma süreci başlamıştı.

Eserin basıldığı yıllarda *Erzincan şehri* eski yerinde idi. 1939 yılı depreminden sonra bugün bulunduğu sahaya zorunlu bir taşıma yaşanmış ve ovanın büyük kısmı işgal edilmiştir. Diğer yandan 1894 yılındaki büyük depremden sonra da *Malatya şehri* eski yerinden bugünkü yerine nakledilmiş idi ki, yazarın zamanında yeni bir şehir sayılırdı ve halkı henüz toparlanıyordu.

Ek: Munzur Baba Efsanesinin İlk Türkçe Yayını²⁷

Türkiye’de ilk defa bizim tarafımızdan yayımlanan Munzur Baba Efsanesi, bir İngiliz subayın 1914 yılında yayımladığı derlemesi idi ve bu derleme de 1911 yılında Dersim’de yapılmış idi²⁸.

Mehmed Cemal, *Munzur Baba Efsanesini* öz haliyle ilk kez Türkçe yayımlamıştır. Onun derlemesi şöyledir:

²⁷ M. Cemal, *Anadolu*, s. 94.

²⁸ İlk olarak bizim derleyip yayımladığımız Munzur Baba Efsanesine bk. Ahmet Beşe-Selahattin Tozlu, “İngiliz Kayıtlarında Aleviler ve Bektaşiler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Ankara, 2011/59, s. 215-216.

“Dersim yöresinin en yüksek noktası Munzur Tepesi’dir (Koçgöl Başı). Bu dağdan çıkan Munzur Çayı berrak ve büyüktür, yazın bile soğuktur. Munzur’da pek çok alabalık var ise de, yerli halk bunları tutmaz. Çünkü Dersimlilere göre Munzur mukaddestir. Bir ağa, hizmetkârı olan Munzur’u hacda görmüş. Ağa, dönüşünde kendisini karşılayan halka Munzur’un bu halini anlatarak, onun elini öpmelerini söylemiş. Halk, dağdan süt bakraçlarıyla gelen Munzur’a doğru yönelince, Munzur korkmuş ve dağa doğru kaçmış. Elindeki sütlerden nereye dökülmüşse orada bir kaynak çıkmış. İşte bu efsaneden dolayı Munzur Suyunu mukaddes tanrılar ve balıklarına dokunmazlar”.

Dahası var ki, onları da kısaca ekleyeyim: Dersim halkı arasında “dağ keçileri” ile Munzur Suyunun “balıkları” öldürülmez ve etleri yenmez. Çünkü yöre halkı bunlara “mali Hızırı (Hızır’ın malı)” veya “davari Hızırı (Hızır’ın davarı)” derler ve kutsal sayarlar. Bunlar avlanmaz ve etleri yenmez, çünkü “heram (haram)” görülür. Hatta “dağ keçisi ile eşleştirilip yavru alınan yerli keçilerin yavruları da yaşamaz” inancı vardır. Bunlara dokunan veya zarar veren kim olursa olsun, “düşkün” ilan edilir ve o kişi “cem ayinine” alınmaz. O kimsenin ceme alınması için, yeniden “düşkün cemi” düzenlenir ki, bu da kolay bir süreç değildir.

Yöre halkı arasındaki bu yaygın “dağ keçisi kültü ve kültürü”, bizce araştırılması lazım gelen bir değerdir ve Türk kültürü ile doğrudan ilgilidir.

Kaynakça

- Beşe, Ahmet - Selahattin Tozlu, “İngiliz Kayıtlarında Aleviler ve Bektaşiler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Ankara, 2011/59, s. 215-216.
- es-Seyyid Mehmed Hurşid Efendi, *Seyahatname-i Hudud*, İstanbul 1277.
- İhsan Abidin, *Anadolu (Ziraat ve Yetiştirme Vaziyeti)*, I, İstanbul 1928.
- Kaymaz, Nejat, *Pervane Muineddin Süleyman*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yayını, Ankara 1970.
- Kık, Ayşe, *Zafer-nâme-i Emir Temür (Muhammed Ali bin Dervviş Ali-yi Buhari)*, III, Marmara Üniv. Doktora Tezi, İstanbul 2014.
- Mehmed Cemal, *Anadolu (İstatistiki, İktisadi, Askeri Coğrafya)*, I, *Anadolu'nun Ahvâl-i Tabiiyyesi*, Dersaadet, Matbaa-i Askeriyye, 1336 (1920).
- Şerefüddin Ali Yazdi, *Emir Timur (Zafer-nâme)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2013.
- Tozlu, Selahattin, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997.
- Tozlu, Selahattin “Erzurum Sazlıkları (Reedbeds in Erzurum)”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, V/7, Konya 2002, s. 187-219.
- Tozlu, Selahattin, “Trabzon-Erzurum Anayolunun Mevsimlik Güzergâhları (Yaz ve Kış Yolları)”, *Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri (21 Mayıs 2001)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul 2002, s. 179-199.
- Tozlu, Selahattin, “Mübadele Öncesi Doğu Karadeniz Sahili (Batum, Rize, Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun, Sinop)”, *Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, III (2021), s. 86-106.
- Tozlu, Selahattin - Yaşar Gök, “Erzurum-Kars Topyolu”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 20, Temmuz 2008, Konya 2008, s. 7-17.

II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'ye İltica Eden Askeri Deniz ve Hava Araçları

Cevdet TEKE

Dr. Öğr. Gör, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Özalp Meslek Yüksekokulu

cevdetteke@yyu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-6496-5915>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi 20.05.2022

Kabul Tarihi 26.06.2022

Yayın Tarihi 30.06.2022

Doi 10.52003/etut.2022.24

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

ETÜT, Sayı: 4, Haziran, 2022, Erzurum/TÜRKİYE

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdergisi>



Military Naval and Air Vehicles Defecting to Turkey during the World War II

Cevdet TEKE

Dr. Lecturer, Van Yüzüncü Yıl University, Özalp Vocational College

cevdetteke@yyu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-6496-5915>

ARTICLE INFORMATION

Article Types Research Article

Received Date 20.05.2022

Accepted Date 26.06.2022

Date Published 30.06.2022

Doi 10.52003/etut.2022.24

Atıf-Citation: Cevdet Teke, " II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'ye İltica Eden Askeri Deniz ve Hava Araçları ", *ETÜT*, Sayı: 4, Haziran 2022, s. 127-148.

Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal

ETUT, Issue: 4, June 2022, Erzurum/TURKEY

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdergisi>



II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'ye İltica Eden Askeri Deniz ve Hava Araçları

Cevdet TEKE

Öz

II. Dünya Savaşı, askeri teçhizat bakımından I. Dünya Savaşı'na göre daha acımasız bir boyut kazandı. Geniş çaplı bombardıman yapabilen savaş uçakları, gemiler, denizaltılar ve tanklar gibi askeri araçlar savaşın boyutuna etki etti. Savaş halinde bulunan ülkelere ait askeri kuvvetler, bir takip veya tazyik sonucunda beraberlerindeki kara, hava ve deniz araçlarıyla birlikte savaş dışında kalan ülkelere iltica edebiliyorlardı. Bu durum yasal, kaçak veya zorunlu haller şeklinde olabiliyordu. Bundan ötürü karakteristik özelliği ve jeopolitik konumu sebebiyle güvenli bir liman olarak görülen Türkiye, mezkûr ilticalardan nasibini almıştır. Genç Türkiye, kısıtlı ekonomik vaziyetine rağmen mültecilere kapılarını açmaktan geri durmadı. Mezkûr dönemde askeri ve sivil mültecilerin yanı sıra yabancı devlet hava ve deniz kuvvetlerine ait savaş araçları da Türkiye'ye iltica etti.

Bu çalışmada II. Dünya Savaşı yıllarında savaşan devletlere ait deniz ve hava araçlarının Türkiye'ye iltica etmesi ve Türkiye'nin enterne uygulamaları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: II. Dünya Savaşı, Türkiye, Mülteci, İltica, Enterne

Military Naval and Air Vehicles Defecting to Turkey during the World War II

Abstract

The World War II gained a more brutal dimension than the First World War in terms of military equipment. Military vehicles such as combat aircraft, capable of large-scale bombardment, ships, submarines, and tanks affected the extent of the war. Military forces belonging to countries at war could take refuge in countries outside the war with their land, air and sea vehicles as a result of a pursuit or oppression. That situation could be legal, illegal or compulsory. Therefore, Turkey, which was seen as a safe harbour due to its characteristic features and geopolitical location, had its share of those asylums. Young Turkey, despite its limited financial condition, did not hesitate to open its doors to refugees. In the aforementioned period, in addition to military and civilian refugees, war vehicles belonging to foreign air and naval forces also defected in Turkey.

In this study, asylum in Turkey of naval and air vehicles belonging to belligerent states during World War II and Turkey's internment practices were examined.

Keywords: World War II, Turkey, Refugee, Defection, Internment

Giriş

II. Dünya Savaşı, boyutu ve tahribatı bakımından insanlığın karşılaştığı en büyük felaketlerden biridir. Altı yıl süren II. Dünya Savaşı'nı önceki savaşlardan ayıran temel özelliği, muharebelerin sadece cephelerle sınırlı kalmaması, cephe gerisine de sirayet etmiş olmasıydı. Dolayısıyla cephe ile şehirler arasındaki uzaklığı bertaraf eden bu savaş sebebiyle milyonlarca insan hayatını kaybetti. Hayatta kalan milyonlarca insan da savaşın acımasız tahribatı karşısında topraklarını terk etmek zorunda kaldı.

Türk diplomasisi en zor sınavını hiç kuşkusuz II. Dünya Savaşı sürecinde verdi. II. Dünya Savaşı'na girmemesine rağmen savaşın etkilerini derinden yaşayan Türkiye, dönemin imkânları dâhilinde sınır güvenliğini sağlama gayretinde oldu. İşgale uğramamak ve savaşa katılmamak Türkiye'nin temel önceliği idi.¹ Bununla birlikte tedbiri elden bırakmayan Türkiye, savaşın yıkıcılığını en aza indirmek amacıyla ordunun güçlendirilmesine ehemmiyet verdi. Memleketin muhtelif bölgelerinde bulunan ihtiyat erlerini bir buçuk aylık talim ve terbiye amacıyla askere çağırdı ve savaş süresince teyakkuzda kaldı.²

İlk etapta tarafsız, savaşın genel seyrinde ise savaş dışı bir politika seyreden Türkiye, askeri ve sivil alanda binlerce sığınmacı akınına uğradı. Bilhassa 1941 yılı ile birlikte Almanya'nın Balkanlar'daki saldırıları sonucu yurtlarını terk etmek zorunda kalan mülteciler Türkiye'ye iltica etti. Mültecilerin bir bölümü Türkiye'deki yerleşim yerlerine, diğer bir bölümü ise kamplara yerleştirildi. Ekseriyeti ise Orta Doğu'daki İngiltere kontrolündeki kamplara nakledildi.³

II. Dünya Savaşı yıllarında uluslararası normda kapsamlı bir mülteci hukuku olmadığı için sığınmacılar genellikle iltica ettikleri ülkelerin işleyişine göre muameleye tabi tutuldular. Bu bağlamda Türkiye'nin, savaş dışı tutumu ve jeopolitik konumu sebebiyle güvenli bir ülke olarak görüldüğünü belirtmek gerekir. Genç Türkiye, kısıtlı ekonomik vaziyetine rağmen mültecilere kapılarını açmaktan geri durmadı.⁴ Mezkûr dönemde askeri ve sivil mültecilerin yanı sıra yabancı devlet hava ve deniz kuvvetlerine ait savaş araçları da Türkiye'ye iltica etti.

¹ Mustafa Aydın, *Türk Dış Politikası (1919-1980)*, I, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.387.

² *BCA*, 30.1.0.0.34.204.1.

³ Süleyman Tekir, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Sivil ve Askeri Mülteciler Meselesi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, Bahar 2019, s.1.

⁴ Türkiye II. Dünya Savaşı yıllarında sadece topraklarına iltica eden mültecilere kapılarını açmakla yetinmedi, savaşın getirdiği ekonomik sıkıntılara rağmen bu dönemde birçok ülkede zor durumda bulunan insanlara Kızılây kanalıyla yardım elini uzatarak büyük bir insanlık örneği de sergiledi.

1. Türkiye İltica Eden Deniz ve Hava Araçları

II. Dünya Savaşı, askeri teçhizat bakımından I. Dünya Savaşı'na göre daha acımasız bir boyut kazanmıştır. Geniş çaplı bombardıman yapabilen uçaklar, gemiler, denizaltılar ve tanklar gibi askeri araçlar savaşın boyutuna etki etmiştir. Savaş halinde bulunan ülkelere ait askeri kuvvetler, bir takip veya tazyik sonucunda, kurtulabilmenin yolu olarak beraberlerindeki kara, hava ve deniz araçlarıyla birlikte savaş dışında kalan ülkelere iltica edebiliyorlardı. Bu durum yasal, kaçak veya zorunlu haller şeklinde olabiliyordu. Mezkûr ilticalardan nasibini alan Türkiye, savaş döneminde yoğun mülteci dalgasıyla karşı karşıya kalmış ve hükmet tarafından ülkenin çeşitli yerlerinde mülteci kampları oluşturulmuştur. 1941 yılında savaşın şiddetini arttırmasıyla birlikte artan sivil mülteciler dışında, askeri mülteci sayısı da bilhassa Akdeniz ve adalar bölgesinde iyice artmıştır.⁵ Asker mülteciler için Adana, Ankara, Erdek, Isparta, Niğde, Sivas ve Yozgat'ta kamplar kurulmuştur.⁶

1.1. İltica Eden Askeri Deniz Araçları

Savaşın şiddetini arttırdığı 1941 yılının başından itibaren Türkiye karasularına askeri araçların iltica ettiği görülmektedir. 4 Temmuz 1941'de üç uçak tarafından bombardımana maruz kalan bir Fransız gemisi Antalya limanına sığınmıştır. Batan geminin mürettebatı tahliye edilmiştir.⁷ Yapılan tetkikler sonucunda gemideki 245 kişiden 5 ölü, 12 kayıp ve 18 ağır yaralı olduğu tespit edilmiştir.⁸ Ağır yaralılar hastaneye sevk edilirken, geri kalan mürettebat ise Burdur'a nakledilmiştir. Fransa Hükümeti de bu süre zarfında ataşemiliteri vasıtasıyla subay, er ve geminin diğer mürettebatıyla yakından ilgilenmiştir. Şartların iyileştirilmesi ricasında bulunan Fransız yetkili, Türkiye'nin ifa ettiği gayretlere minnet duyduğunu ifade etmiştir.⁹ II. Dünya Savaşı süresince

Geniş bilgi için bkz. Mehmet Pınar, "İkinci Dünya Savaşı'nda Kızılay'ın Dış Yardımları ve Yardımların Dış Politikaya Etkisi", *Route Educational and Social Science Journal*, III/1, January 2016, s.140.

⁵ Ulvi Keser, "Arşiv Belgeleri Işığında İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türkiye'de Mülteciler ve Esirler Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VIII/18-19, Bahar-Güz 2009, s.196.

⁶ Hatice Yıldırım, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Çorum'da Asker ve Sivil Mülteciler", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, .33, 2021, s.218.

⁷ *BCA*, 30.10.0.0.156.100.3.

⁸ *BCA*, 30.10.0.0.171.185.7.

⁹ *BCA*, 30.10.0.0.245.656.6

Türkiye'ye iltica eden Fransız mürettebatın giderleri Hükümet tarafından belirlenen usuller dâhilinde Türk Donanması tarafından karşılanmıştır.¹⁰

Savaşın başında mağlup olan Fransa'nın Almanya ile ateşkes imzalamasından sonra Beyrut Limanı'nda bekleyen Fransız yardımcı savaş gemilerinin Almanya'nın eline geçmesine engel olmak isteyen İngiltere harekât başlatmıştır. İngiliz kuvvetleri tarafından batırılma tehlikesiyle karşı karşıya kalan on bir Fransız yardımcı savaş gemisi, 9-10 Temmuz 1941'de Beyrut'a en yakın liman olan İskenderun Limanı'na gelerek Türkiye'ye iltica etmiştir.¹¹ Tabii bunda Türkiye'nin savaş dışı olması önemli etkindir. İlginçtir ki Fransızlar I. Dünya Savaşı'nda taarruz ettiği İskenderun'a, bu sefer zayıata uğramamak ve düşman eline geçmemek amacıyla sığınmıştı. Gemilerin ilticasını Vatan Gazetesindeki köşesine taşıyan denizci Hüsametin Üsel, Fransız Hükümetinin en emin çareyi bu filoyu Türk dostluğunun kucığına bırakmakta bulduğunu belirterek şöyle devam etmiştir:

*“Suriye’de askeri vaziyetin aldığı şekil üzerine Fransız filosunun hür Fransız kuvvetlerinin eline geçeceğini ve bu suretle bunlara mensup deniz kuvvetlerinin artacağını düşünen Vişi mahafili¹² belki Almanların tavsiye ve tazyiki altında bu gemilerin bitaraf bir memlekete teslimini daha muvafık görmüş ve Suriye sahilinin şimalinde en yakın bir liman olan İskenderun’a ilticasını emretmiş olabilir. İskenderun’a iltica etmiş olan Fransız Filosu, hür Fransız deniz kuvvetlerini arttırmaktan geri bırakmış olmakla beraber, Almanya’nın bir seneden beri beslediği yüksek emel ve peşinden koştuğu kıymetli gaye için acı bir hayal düşkünlüğünün de mukaddemesini teşkil etmiş bulunuyor”.*¹³

Uluslararası hukuk normları gereğince savaşan tarafların gemilerinin tarafsız bir devletin karasularında konaklaması 24 saatti geçmemelidir. Dolayısıyla kısa sürede gemiler ve mürettebatı silahtan tecrit edilmiş ve cephanesi depolara yerleştirilmiştir.

Fransız maslahatgüzarı, Hariciye Vekâletine müracaat ederek Fransız gemilerinin bir fırtınaya maruz kalması durumunda buldukları limanda bataabileceklerini; bu sebeple tez zamanda güvenli bir limana sevk ettirilmelerini

¹⁰ Fikret Çiftci, “II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'ye sığınan Fransız Elan Gemisi”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, IX/2, 2020, s. 513. (510-523)

¹¹ *Cumhuriyet*, 11 Temmuz 1941, s.1-5; *Yeni Sabah*, 11 Temmuz 1941, s.1.

¹² Vichy Hükümeti.

¹³ Hüsametin Üsel, “Türk Sularında Fransız Gemileri”, *Vatan*, 16 Temmuz 1941, s.3.

rica etmiştir.¹⁴ Dönemin Dışişleri Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu, gemilerin fırtınaya maruz kalıp batması halinde, Fransızların tazminat talebiyle karşı karşıya kalmamak için iltica eden gemilerin, Türk savaş gemileri eşliğinde ve iki parti halinde Marmaris Limanı'na sevklerinin zaruri olduğunu belirtmiştir.¹⁵ Fakat Genelkurmay Başkanlığı aldığı kararla, Adana Yumurtalık Limanı'nda enterne¹⁶ edilen on bir Fransız yardımcı savaş gemisi kafilesi, Hızırreis gambotu¹⁷ ve Sus Gemisi'nin himayesinde 10 Ağustos 1941'de Çanakkale Boğazı'ndan geçerek daha güvenli olan Marmara Denizi sahilindeki Erdek Limanı'na getirilmesi talimatını vermiştir.¹⁸ Yine on bir Fransız gemisinden ikinci kafileyi teşkil eden Sanin, Massalia, Chambon, Avocetta ve Jean-Mic adlı 5 gemi Sus Gemisi'nin refakatinde 4 Ekim 1941'de Erdek'e demirlemiştir.¹⁹ Tabi Türkiye'nin karasuları dâhilinde baş gösteren mezkûr yolculuk esnasında İtalya hava kuvvetleri tarafından kafile üzerine yüz elli metreye kadar alçalmak suretiyle uçuşlar yapıldığı görülmüştür. Türk yetkililer bunun üzerine İtalya Büyükelçiliği vasıtasıyla İtalya Hükümetini uyararak tazyik uçuşların durdurulmasını sağlamıştır.²⁰

İltica etmiş olan Fransız gemileri için Genelkurmay Başkanlığı seferberlik halinde bu gemilerden istifade edilmek üzere İstanbul'a nakillerinin lüzumunu bildirmiştir.²¹ Tabi 1943 yılına gelindiğinde Türkiye limanlarına sığınan Fransız savaş gemilerinin satın alınması için Fransa ile anlaşma yoluna gidilecek ve karşılıklı müzakereler sonucunda mezkûr Fransız gemileri Türk Hükümeti tarafından 18 milyon İsviçre fransı karşılığında satın alınacaktır.²²

Türkiye'nin Akdeniz ve Ege karasularında bu gelişmeler yaşanırken, 13 Ekim 1941'de Sivastopol Deniz Komutanlığı'na bağlı Zisestnol adlı Rus askeri motoru, bir başçavuş ve dokuz silahlı mürettebatı ile Samsun Limanı'na iltica etmiştir. Yapılan soruşturmalar sonucunda, mezkûr motorun Sivastopol'de

¹⁴ BCA, 30.10.1.0.0.17.96.9.

¹⁵ Kürşat Nazlıoğlu, *II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Mülteciler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2018, s.132.

¹⁶ Enterne, iki ülke arasındaki bir savaş durumunda gemi, denizaltı, uçak, tank gibi savaş araçlarının üçüncü bir ülkeye teslim olup aracın alıkoyması, mürettebatının ise gözaltına alınıp bir süre sonra ülkelere gönderilmeleri şeklinde anlam ifade eden bir kavramdır.

¹⁷ Genellikle kıyı korumasında ve gezici karakol görevinde kullanılan, birkaç topu olan küçük savaş gemisi.

¹⁸ BCA, 30.10.0.0.55.365.27.

¹⁹ BCA, 30.10.0.0.55.366.36.

²⁰ BCA, 30.10.0.0.62.416.18.

²¹ BCA, 30.1.0.0.17.96.9.

²² *Cumhuriyet*, 9 Kasım 1943, s.1.

vazifede iken hava muhalefeti sebebiyle Bafra'nın önüne sürüklendiği ve yakıtı bittiği için ilticaya mecbur kaldığı tespit edilmiştir. Motor karaya çektilirirken, mürettebatı nezaret altına alınarak istirahatleri temin edilmiştir.²³ Yine hava bombardımanına maruz kalan iki Rus savaş gemisi şiddetli poyraz fırtınası sebebiyle kıyıya çekilemediğinden, Sivastopol'den kaçarak 21 Kasım 1941'de İnebolu'ya iltica etmiştir. Türk Hükümeti tarafından iki gemi de askeri mürettebatı ile birlikte enterne edilmiştir.²⁴

II. Dünya Savaşı boyunca Türkiye'ye askeri ilticalar devam etmiştir. 2 Temmuz 1942 tarihinde 57 tonluk Rus savaş gemisi Sivastopol'den Batum'a hareket ederken Alman uçaklarının taarruzuna uğradığı ve aldığı hasarlar sebebiyle Zonguldak Limanı'na iltica etmek zorunda kaldığı görülmüştür. Gemide hemen güvenlik tedbirleri alan Zonguldak Valiliği, yaralıları tedavi ettirmiştir.²⁵

II. Dünya Savaşı'nda Ege Adaları üzerinden de Türkiye'ye iltica hareketleri olmuştur. Bu bağlamda stratejik öneme haiz Rodos Adası'nın Alman savaş uçakları tarafından bombardımana maruz kalması ve akabinde Türkiye topraklarına yönelik vuku bulan iltica hareketleri üzerine 14 Eylül 1943'te Marmaris Gümrük Muhafaza Komutanlığı tarafından kaleme alınan raporda, Rodos'tan Kadırğa'ya iltica eden İtalyanlara ait bir hücumbotu, iki askeri motor, beş sivil motor, iki yelkenli olmak üzere on vasıtanın Marmaris'e getirildiği ve bunların içerisinde bir binbaşı, on üç üsteğmen, on beş teğmen, altmış dört erbaş, iki yüz elli iki er olmak üzere üç yüz kırk beş kişinin 11 tüfek, 18 tabanca ile Garnizon Komutanlığı'na teslim edildiği ve bunların içerisinde üç kişinin yaralı olduğu belirtilmiştir. Mezkûr raporda ayrıca 12 Eylül günü saat 13.00'da 12 tonluk İtalyan bandıralı bir geminin Türkiye'ye iltica ettiği ifade edilmiştir.²⁶

²³ BCA, 30.10.0.0.55.366.58.

²⁴ BCA, 30.10.0.0.55.366.57.

²⁵ BCA, 30.10.0.0.64.428.13.

²⁶ BCA, 30.10.0.0.55.367.23. İtalyan mürettebatından alınan bilgiye göre adadaki askeri vaziyet ve müttefikleri olan Alman kuvvetleri ile ters düşmeleri ve adadan kaçmak zorunda kaldıkları süreç şöyle belirtilmektedir:

“Rodos'ta altı bin Alman ve elli bin İtalyan askeri bulunmaktadır. İngilizlerin İtalyanlarla mütareke yapmaları üzerine Almanların toplu buldukları Rodos'un Kalako köyü dâhilindeki garnizona çekilmişler ve İtalyanlarla şimdiye kadar olduğu gibi yine kardeşçe yaşayacaklarını söyleyerek bir gün sonra telefon hatlarını çekip adanın muhtelif köylerinde dağılmış bir halde bulunan İtalyan askerinin kısmi küllisini esir almışlar ve dağlar arasında sıkıştırılan iki bin İtalyan askerini de hafif makineli tüfeklerle öldürmüşler. ...Limanlarda İtalyan müdafaa teşkilatının mukavemet göstermeleri üzerine bir taraftan top ve bir taraftan tayyarelerle mukavemeti kırmağa çalışmışlar ve bu esnada Rodos şehrinin muhtelif mahallerinde yangınlar baş gösterdiğini ve İtalyanların Almanlarla mukavemet etmek hususunda Roma'dan bir emir almadıklarından ve esasen İtalyan tanklarının küçük

Bununla birlikte aynı safta yer alan Alman ve İtalyan kuvvetleri arasında zaman zaman anlaşmazlıklar yaşanmasından kaynaklı ilticalar olduğu da görülmüştür. Örneğin, 10 Eylül 1943'te bir üsteğmen, bir başçavuş, dokuz onbaşı ve üç erden oluşan silahsız iki İtalyan motoru Türkiye karasularına iltica etmiştir. İtalyan mürettebat ile yapılan görüşmeler sonucunda Alman askerleri ile kaynaşamadıkları ve anlaşamadıkları için kaçtıkları ve yakıtları bittiği için Türkiye'nin güney limanlarına sığındıklarını ifade etmişlerdir. Yine 11 Eylül günü bir İtalya motoru Kaş İlçesi'nin Kalkan Nahiyesine iltica etmiştir. Gümrüğe verilen motorun mürettebatı enterne edilmiştir.²⁷

Türk muhafaza birlikleri savaş boyunca sürekli teyakkuzda olmuş ve Türkiye karasuları üzerinde baş gösteren hadiseleri takip edip Ankara'ya rapor etme gayretinde olmuştur. Bu durum özellikle Akdeniz ve Ege karasularında daha fazla mesai gerektirmiştir. Bodrum ve Kaş gümrük muhafaza birliklerinden alınan raporlarda, 10 Kasım 1943'te İngiliz donanmasına ait on yedi parçadan oluşan gemi filosunun Bucak ve Bayındır limanlarına geldiği, yine aynı gün beş motor ve hücum botunun Bodrum Yalıkavak mevkiine geldiği bildirilmiştir.²⁸ 10 Kasım saat 5 sularında içinde elli İngiliz askeri ve on altı mürettebatı bulunan 40 tonluk mayın tarama gemisi Bodrum civarındaki Fener burnunda sığ alana denk gelmesi sebebiyle Kilyos tahliye gemimiz tarafından verilen tüm uğraşlara rağmen kurtarılamamıştır. Tahliye edilen gemi mürettebatı ise Gümüşlük civarlarına nakledilmiştir.²⁹ Bununla birlikte bazı ufak teknik arızadan ötürü geçici olarak Türk limanlarına sığına gemiler de vardı. Örneğin 14 Kasım 1943'te bir İngiliz torpidosu, 15 Kasım'da üç İngiliz torpidosu, 16 Kasım'da üç İngiliz torpidosu Güllük Limanı'na demirlemiştir. Yine 17 Kasım günü motorunda arıza çıkan bir İngiliz savaş gemisi Fethiye'nin Sarsala mevkiine demirlemiştir. Alınan bilgiye göre mezkûr savaş gemileri, geldikleri günlerin akşamından sonra muhtelif istikametlere giderek karasularımızdan uzaklaşmışlardır.³⁰

5 Kasım 1943'te İnebolu'nun Meset Nahiyesinin Hoşalay ile Nigana köyleri arasında sahilden yarım mil açıkta görülen bir Rus gemisinin silah atmak suretiyle yardım istemesi üzerine, bölgedeki güvenlik güçleri tarafından üç

ve Alman tanklarının ise büyük olmasından müsademe etmediklerini ve motorları ile ayrılışlarından sonra ada mülhakatının ve Rodos limanının tamamen Alman tarafından işgal olunduğu..." BCA, 30.10.0.0.55.367.25.

²⁷ BCA, 30.10.0.0.55.367.24.

²⁸ BCA, 30.10.0.0.55.367.36.2.

²⁹ BCA, 30.10.0.0.55.367.36.3.

³⁰ BCA, 30.10.0.0.55.367.37.

mürettebatıyla birlikte kurtarılarak korumaya alınmıştır. Gemideki mürettebattan alınan bilgiye göre gemide toplamda altı kişi olduğu, fakat Almanlarla muharebe sırasında üç mürettebatın öldüğü bilgisi alınmıştır. Silahtan tecrit edilen gemi, mürettebatıyla birlikte enterne edilmiştir.³¹

1943 yılından itibaren savaşın Müttefik Devletler lehine döndüğü görülmüştür. Bu tarihle birlikte Türkiye'ye yapılan askeri ilticalar genellikle Mihver Devletlerine ait kuvvetler tarafından olmuştur. 17 Kasım 1943'te Leros Adası'ndan kaçan 3 İtalyan hücumbotu on dört subay, yirmi iki erbaş ve kırk beş erden oluşan mürettebatıyla birlikte Kuşadası'na, aynı gün Sisam istikametinden gelen bir başka İtalyan motorbotu da otuz yedi mürettebatıyla Karine'ye iltica etmiştir. Yine aynı gün Leros'tan kaçan 65 ve 68 tonluk iki savaş gemisi, yüz elli üç İtalyan askeriyle birlikte Güllük'e iltica etmiştir. Bölge Garnizon Komutanlığı tarafından iltica eden gemiler ve mürettebatı enterne edilmiştir.³²

24 Mayıs 1944'te Alman ve Romen askerlerden müteşekkil altmış dört mürettebatlı bir Alman gemisi Şile Limanı'na iltica etmiştir. 26 Mayıs günü İstanbul Boğaz Komutanlığı'ndan gönderilen Gazel adlı römorköre³³ bağlanarak İstanbul'a sevk edilmiştir.³⁴ Vuku bulan bu ilticalar, aslında Mihver Devletlerde baş gösteren çözümlerin de bir yansımasıydı.

1.2. İltica Eden Askeri Hava Araçları

Savaşan ülkelere ait hava kuvvetleri araçları da zorunlu hallerde Türkiye'ye iltica etmiştir. Bu durum genellikle uçağın yakıtının tükenmesi, rotayı şaşırması ve teknik arıza gibi sıkıntılardan kaynaklanmıştır. Savaşın belirli aralıklarında Akdeniz ve Karadeniz muhitlerindeki savaş faaliyetlerinin bir sonucu olarak savaş uçaklarının Türkiye kıta sahasına zorunlu inişler yaptıkları görülmektedir. Örneğin, 14 Şubat 1941'de İngiltere'ye ait bir bombardıman uçağı, Köyceğiz civarına zorunlu iniş yapmıştır. Hasara uğrayan uçağın kullanmaya elverişli malzemesi alınarak enterne edilmiştir.³⁵ Suriye'den Fransa'ya dönmekte olan bir Fransız uçağının motorunda ortaya çıkan arıza sebebiyle 10 Mayıs 1940'ta Aydın ilinin Söke İlçesi civarına zorunlu iniş yapmak zorunda kalmıştır. Kurallar

³¹ BCA, 30.10.0.0.55.367.39.

³² BCA, 30.10.0.0.55.367.38.

³³ Römorkör: Kendi imkânlarıyla gidemeyecek durumda olan ya da tehlikeli bir durum arz etmesi olası deniz vasıtalarını hareket ettiren, bu vasıtaların manevra yapmalarına yardımcı olan deniz vasıtası.

³⁴ BCA, 30.10.0.0.55.368.14.

³⁵ BCA, 30.10.0.0.59.402.30.

dâhilinde nezaret altına alınan uçağın mürettebatı İzmir'e sevk edilmiştir.³⁶ 13 Ocak 1941 tarihinde Antalya'nın Kemer İlçesi dolaylarında inen bir İtalyan bombardıman uçağındaki yedi kişiden oluşan mürettebata yardım edilmiş ve gözaltına alınarak İcra Vekilleri Heyeti kararıyla Ankara'ya gönderilmiştir.³⁷

15 Haziran 1941'de bir Fransız uçağı, motorunda beliren arıza sonucu Fethiye'ye zorunlu iniş yapmıştır. Yine 9 Temmuz'da 6 kişilik mürettebatı bulunan Fransız bombardıman uçağı Antalya'ya iniş yapmak zorunda kalmıştır.

Akdeniz ve Ege kıta sahasının stratejik öneme haiz olması ve geçiş koridoru özelliği arz etmesi sebebiyle, savaşan ülkelere ait hava kuvvetlerinin sık kullandığı bir coğrafya olmuştur. Dolayısıyla Türkiye'ye iltica eden hava araçlarının ekseriyeti Batı ve Güney Anadolu bölgelerine iniş yapmak zorunda kalmışlardır. Bunun yanında Karadeniz karasuları üzerinden Sovyet Rusya'ya ait hava araçları da Türkiye'ye iltica etmek zorunda kalmıştır. Mesela 7 Ağustos 1941'de iki motorlu Rus bombardıman uçağı hasara uğramış bir vaziyette Çaycuma'ya iniş yapmak zorunda kalmıştır.³⁸ Türk yetkililer tarafından uçağın mürettebatı Ankara'ya götürülmek üzere enterne edilmiştir.³⁹

Bununla birlikte Mihver Devletleri olan Almanya ve İtalya savaş uçakları da zorunlu hallerde Türkiye'ye iltica etmişlerdir. 18 Mayıs 1941'de ilk defa Almanlara ait bir uçak İmroz Adası'na iniş yapmıştır. Yine 24 Mayıs ve 15 Haziran tarihlerinde Almanlara ait başka bir uçak da Antalya'ya iniş yapmak zorunda kalmıştır. 7 Ağustos 1941'de Fethiye civarlarında bir Alman Junkers 88 bombardıman uçağı mecburi iniş yaptı ve dört kişiden oluşan mürettebatı enterne edilmiştir.⁴⁰ Bununla birlikte muhtelif tarihlerde Fenike ve Fethiye'ye zorunlu iniş yapan İtalyan uçakları da mevcuttu.⁴¹ 25 Mayıs 1941'de İtalyanlara ait Savioa 84 bombardıman uçağı, Fethiye Kestep nahiyesine zorunlu iniş yaparken, Enterne edilen uçak uçurularak Kayseri'ye nakledilmiştir.⁴² Türk Hükümeti enterne uygulaması yaparken aynı yerde bulunmaları sakıncalı görülen ve birbirine düşman

³⁶ BCA, 30.10.0.0.265.789.3.

³⁷ BCA, 30.18.1.2.93.130.2.

³⁸ BCA, 30.10.0.0.59.402.30.

³⁹ *Yeni Sabah*, 12 Temmuz 1941, s.1-5.

⁴⁰ BCA, 30.10.0.0.156.100.8.

⁴¹ *Yeni Sabah*, 13 Temmuz 1941, s.1.

⁴² BCA, 30.10.0.0.59.402.30.

olan ülkelere mensup araç ve personeli ayrı bölgelere yerleştirme hususuna dikkat etmiştir.⁴³

Savaşta ABD hava kuvvetleri Türkiye'nin batı kıta sahasını ihlal ederek bilhassa Almanya'ya petrol tedarik eden Romanya'nın petrol arzını kesmek amacıyla Balkanlardaki hava saldırılarını arttırdığı görülmektedir. Bu maksatla Süveyş'ten havalanarak Türkiye'nin batı sahillerinden geçerek Romanya'nın Ploieşti şehrine gidip fotoğraflı keşif yapan ve ardından Romanya'ya bomba atan dört motorlu ve on sekiz saat boyunca havada kalabilen bir Amerikan bombardıman uçağı, düşman uçaklarıyla karşılaşınca rotasını güneye çevirmek zorunda kalmıştır. Uçağın benzin ve yağı tükenince Türkiye topraklarına iltica ederek Sakarya iline bağlı Arifiye'ye iniş yapmıştır.⁴⁴ Uçak ve teçhizatı muhafaza altına alınmış ve mürettebatı 17 Tümen Komutanlığı tarafından nezaret altına alınmıştır.⁴⁵ İfadeleri alınan Amerikan mürettebatının belirttiğine göre tek uçak halinde görev aldıklarını ileri sürmüşlerse de Ankara'ya indiği haber alınan üç Amerikan uçağının daha olması, sayılarının dört veya daha fazla olma ihtimalini doğurmuştur.⁴⁶ Çünkü gece kayda giren uçuşlardan anlaşıldığı kadarıyla Amerikan uçakları haricinde onları takip etmek amacıyla hava sahamızda seyir alan Almanya ve Romanya uçakları da bulunmuştur. Zira Zonguldak Deniz Komutanlığı'ndan gelen bilgiye göre 8, 18 ve 20 saatleri arasında batıdan doğuya bir Alman uçağının seyri görülmüştür.⁴⁷ Bu dönemde gerek Müttefik ve gerek Mihver Devletlerine ait uçakların, Türkiye hava sahasını çok sık ihlal etmeleri sık görülen bir durumdu. Türkiye mezkûr ihlaller karşısında ilgili devletlerin büyükelçilikleri vasıtasıyla protesto etmekle birlikte, dönemin koşulları çerçevesinde faal olan uçaksavarlarla hava sahasını her türlü ihlale karşı savunmaya çalışmıştır.⁴⁸

⁴³ Ahmet Emin Yaman, "II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Askeri Mülteciler ve Gözaltı Kampları (1941-1942)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII/33, 2003, s.147.

⁴⁴ *BCA*, 30.10.0.0.61.410.9.

⁴⁵ İleriki tarihlerde ilginç bir olay vuku bulacaktır. Enterne edilen birkaç Amerikan askeri, Eskişehir'de bulunan Liberator uçağını kaçırmak üzere Türkiye'den firar ettiler. 30 Mart 1943'te altı Amerikan pilotu tarafından tekrar Eskişehir'e getirilen uçak tekrar Türk yetkililerine teslim edildi. *BCA*, 30.10.0.0.55.367.20.

⁴⁶ Milli Müdafaa Vekâleti tarafından verilen bilgiye göre, Ankara ve Arifiye civarında mecburi iniş yapan Amerika uçaklarının yirmi sekiz kişiden oluşan mürettebatı, yer temin edilinceye kadar Ankara'daki Yedek Subay Okulunda enterne edildi. *BCA*, 30.10.0.0.55.367.7.

⁴⁷ *BCA*, 30.10.0.0.61.410.9.

⁴⁸ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Serkan Şahin, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türk Hava Sahası İhlalleri ve Türkiye'ye Zorunlu İniş Yapan Savaş Uçakları", *Social Sciences Studies Journal*, V/32, Nisan 2019, ss. 1880-1895.

1 Ağustos 1943'te Romanya'da yaptığı hava muharebesinden dönen yedi adet Amerikan bombardıman uçağı Türkiye'nin muhtelif yerlerine muhtelif saatlerde zorunlu iniş yapmıştı. Uçaklardan dördü Çorlu'ya, biri Torbalı'ya, biri Gaziemir'e, biri Afyonkarahisar'a bağlı Çardak Köyü'ne inerken, biri de Manavgat'ın 20 km. doğusundaki Canver Köyü civarında denize düşmüştür. Uçağın on mürettebatından yedisi karaya çıkmayı başarmıştı. Mecburi iniş yapan uçaklarla ilgili yapılan incelemelerde, mürettebattaki ölü ve yaralıların inişlerden kaynaklı olmayıp, daha önce yaptıkları hava muharebesi kaynaklı olduğu tespit edilmiştir.⁴⁹ Uçakların motorlarında meydana gelen arızalar ve muhtelif yerlerine mermi isabet etmesi gibi sebeplerle Türkiye'ye zorunlu iniş yaptıkları görülmektedir.⁵⁰ Resmi makamlarca uçaklar ve mürettebatı enterne edilmiştir.

Bununla birlikte savaşın temel aktörlerinin yanında, diğer uluslara ait savaş uçakları da zorunlu hallerde Türkiye'ye iltica etmek zorunda kalmışlardır. Örneğin, 18 Nisan 1943'te Slovaklara ait bir uçak Çatalca bölgesine iniş yapmak zorunda kalmıştır. Uçakta bulunan mürettebat enterne edilerek Ankara Garnizon Komutanlığı'na teslim edilmiştir.⁵¹

7 Eylül 1944 günü Yunanistan'dan gelen üç motorlu Alman deniz uçağı İzmir Limanı'na inerek Türkiye'ye iltica etmiş, gümrük alayından iki bekçinin muhafızlığında enterne edilen uçağın mürettebatı ise kolorduya götürülmüştü.⁵² 24 Eylül 1944'te Babaeski ve Saray civarına iniş yapan iki Rus uçağı şifahi muvafakatleri üzerine enterne edilmiştir. Uçakların mürettebatı ise Türk subayları eşliğinde İstanbul Rus Konsolosluğu'na teslim edilerek Ankara'ya sevkleri hususunda gerekli tertibat alınmıştır.⁵³ Yine İstanbul yolu ile Ankara'ya gitmek üzere Türkiye'ye iltica eden çift motorlu bir Romen kurs uçağı, yakıtının tükenmesi üzerine Keşan İlçesi'nin Galata Köyü civarına zorunlu iniş yapmıştı. Mürettebatından alınan bilgiye göre, Rusların ülkedeki Bolşevikleştirme tazyikleri sebebiyle kaçtıkları belirtilmiştir.⁵⁴

1944 yılının sonlarına gelindiğinde, II. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarından itibaren Türkiye'nin muhtelif yerlerine zorunlu iniş yapan ve enterne edilen yabancı uçakların bir kısmı ilgili devletler tarafından, devretmek veya hediye

⁴⁹ BCA, 30.10.0.0.59.402.12; BCA, 30.10.0.0.59.402.14

⁵⁰ BCA, 30.10.0.0.59.402.13.

⁵¹ BCA, 30.10.0.0.59.402.5.

⁵² BCA, 30.10.0.0.55.368.20.

⁵³ BCA, 30.10.0.0.59.402.28

⁵⁴ BCA, 30.10.0.0.59.402.29.

etmek suretiyle kullanım hakkı Türkiye'ye verilmiştir. Örneğin 1 Ağustos 1943'te iltica eden yedi Amerikan Liberatör uçağı Türkiye'ye devredilmiştir. Yine 29 Haziran 1943 tarihine kadar Anadolu topraklarına inmiş bulunan İtalya ve Alman uçakları aynı şekilde Türkiye'ye devredildiği görülmektedir.⁵⁵

28 Ağustos 1944 tarihinde İngilizler Spitfire ve Beaufighter marka dört savaş uçağını Türk Hükümetine hediye etti.⁵⁶ Bununla birlikte o güne değin memleketimize iltica etmiş ve vaziyetleri henüz halledilmemiş uçaklar da mevcudiyetini korumaktaydı. Genelkurmay Başkanlığının 31 Ekim 1944 verilerine göre, Türkiye'de enterne halindeki toplam uçak mevcudu kırk yedi idi. Bunlardan, on altısı Amerika, dokuzu İngiltere, beşi Sovyet Rusya, beşi Almanya, dördü Fransa, ikisi Hırvat, dördü Romen, biri Slovak ve biri de Bulgarlara aitti.⁵⁷ Tabii mezkûr uçaklardan birçoğu gerek durumları ve gerek yol vaziyetleri sebebiyle nakillerine imkân olmadığı gibi, bunların buldukları yerlerde muhafazalarına çalışıldığı halde hava muhalefeti gibi olumsuzlukların etkisiyle iş göremez bir duruma geldikleri görülmüştür. Bunun yanı sıra inişleri esnasında parçalanmış, yanmış ve buldukları yerlerde terk edilmiş uçaklar da vardı.

II. Dünya Savaşı süresince Türkiye'ye iltica eden uçakların Türk Hükümeti tarafından muhafaza edilmesi yüklü bir masrafı beraberinde getirmekle birlikte, ortaya konan performans, Türkiye'nin ilkeli savaş dışı politikasının bir yansımasıydı.

2. Askeri İlticalar Karşısında Türkiye'nin Aldığı Kararlar

II. Dünya Savaşı'nın ikinci yılına gelindiğinde, Müttefik veya Mihver Devletlerine ait uçak ve savaş gemilerinin Türkiye topraklarına veya karasularına iltica etmeleri halinde, bunlara karşı yapılacak muamelenin önceden tespit edilmesi ve gerekli işlemlerin yapılması hususunda hükümet tarafından makamlara tebliğ edilen bir emir ve talimat mevcut değildi.⁵⁸ İlticanın artması karşısında hükümet nezdinde yapılan çalışmalar mucibince çözüm arayışına gidilmiş ve bunun sonucunda bir takım yasal düzenlemeler ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Türkiye'ye iltica eden askeri mülteciler hakkında kanun 11 Ağustos 1941 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanmıştır. Buna göre, yabancı memleketlerden Türkiye'ye iltica eden ordu mensuplarının Türkiye topraklarına girdiği tarihten iade olunacakları

⁵⁵ Mezkûr uçaklardan Savoia Mahetti isminde bir uçak istisna tutulmuştur.

⁵⁶ *BCA*, 30.10.0.0.59.402.30-1.

⁵⁷ *BCA*, 30.10.0.0.59.402.30-3.

⁵⁸ *BCA*, 30.10.0.0.64.427.48.

tarihe kadar geçen süredeki nakil, iâşe, ikamet ve tedavi gibi hususlar hükümet tarafından sağlanacağı, topraklarımıza ayak bastıkları ve kara sularımıza girdikleri andan itibaren silah, cephane gibi mühimmatlardan tecrit edilecekleri belirtilmekle birlikte, mültecilerin beraberlerinde getirdikleri gemi ve uçak gibi askeri araçların ordu tarafından korunmaya tabi tutulacağı ifade edilmiştir.⁵⁹ Bununla birlikte iltica etmiş ve edecek olan mültecilerin, milliyet itibarıyla nasıl gruplandırılacağı, ikametleri için yurdun hangi noktalarına yerleştirileceği ve inzibat işlerinin hangi makam tarafından temin edileceği gibi hususlar da Başbakanlık tarafından ilgili birimlere iletilmiştir.⁶⁰

2 Nisan 1942 tarihli mülteci talimatına ek talimat projesinde, Türkiye'ye iltica eden kara, hava ve deniz araçlarıyla ilgili nasıl bir muamele tabi tutulacakları ise şöyle belirtilmiştir:

*“Mensup olduğu devletin harp halinde bulunduğu bir ordu tarafından askeri harekâtın tazyiki altında memleketimize iltica eden ordu mensupları ve bunların iltica maksadı ile beraberlerinde getirdikleri kara, deniz ve hava nakil ve harp malzemeleri mecburi şekilde gözaltı edilir. Kara sularımıza veya limanlarımıza gelen harp ve muavin gemileri ve mürettebatı beynelmilel usule tevfiқан 24 saat zarfında kara sularımızdan çıkmadığı takdirde mülteci addedilerek gözaltına alınırlar. Hava muhalefeti, makinelerdeki arızalar, mahrukat ve sair zaruri levazımın tükenmesi gibi hallerde ve her nevi kaza neticesinde kara sularımıza ve limanlarımıza gelen deniz harp vasıtaları ve yardımcı vasıtaları ile bunların mürettebatı milletlerarası mevcut hukuki ve sıhhi usul ve kavaide göre muameleye tabi tutulurlar. Bu şekillerde mecburi iniş yapan hava vasıtaları kayıtsız şartsız mecburi gözaltına tabi tutulurlar”.*⁶¹

⁵⁹ Resmi Gazete, S. 4887, 15 Ağustos 1941, s.1554. Savaş dolayısıyla karadan, denizden ve havadan memleketimize Türkiye'ye gelmekte olan mülteciler hakkında kanun lâyihası Türkiye Büyük Millet Meclisinin 11 Ağustos 1941 tarihli oturumunda görüşülürken, layihada geçen “enterne” sözcüğü hararetli bir tartışmaya sebep oldu. Milletvekillerinin ekseriyeti yabancı kelimelerin Türkçeye girmesine karşı çıkarak bunun yerine “gözaltı” sözcüğünün kullanılmasının daha isabetli olacağını belirttiler. Bu konudaki hassasiyetini dile getiren İçel Milletvekili Dr. Muhtar Berker: “*Son zamanlarda sinsi sinsi ve tufeyli mahiyette bu gibi ecnebi kelimeler lisanımıza girmektedir. Maalesef kanun lâyihalarımızda da bu gibi ecnebi kelimelerin yer aldığını görmekte hepimiz müteallim ve müteazzi oluyoruz*” diyerek “enterne” sözcüğünün layihadan çıkarılması gerektiğini belirtti. Tartışmalar üzerine söz alan Milli Müdafaa Vekili Saffet Arıkan da daha önce dil encümeninde de çalıştığını ifade ederek yabancı sözcüklere karşı çıktığını, fakat “enterne” sözcüğünün beynelmilel bir kavram olduğunu belirttiyse de tartışmalar sonunda “enterne” yerine “gözaltı” sözcüğünde karar kılındı. TBMM Zabıt Ceridesi, VI/20, 11 Ağustos 1941, s.119-121.

⁶⁰ BCA, 30.10.0.0.55.365.19.

⁶¹ BCA, 30.10.0.0.55.367.2.

Savaşan devletlerin ordu ve ülkelerinden Türkiye'ye vaki olan ilticalar, vilayetler tarafından günü gününe Dâhiliye ve Hariciye Vekâletlerine bildirilmiştir.⁶² Tabii askeri mültecilerin ilticaları, sivil sığınmacılara göre daha sıkı ve hassas tedbirler gerektirmiştir. Askeri mültecilerin bilhassa mensubu oldukları elçiliklerle münasebet kurmaları engellenmeye çalışılmıştır.⁶³ Askeri mülteciler içerisinde de uçak pilotlarına ayrı parantez açılmıştı. Milli Müdafaa Vekâleti tarafından tebliğ edilen yazıya göre, Türkiye'ye iltica eden ve Ankara'da enterne edilen pilot ve diğer mürettebattan, talimatlara uymayanların Yozgat'a nakil olunacakları belirtilmiştir.⁶⁴ Bununla birlikte mülteci uygulamalarındaki işleyiş ve haberleşmede bir takım güçlüklerle karşılaşıldığı görülmüştür. Bu durumu bertaraf etmek ve daha pratik hareket etmek amacıyla Hariciye Vekâleti, Dâhiliye Vekâleti, Milli Müdafaa Vekâleti ve Genelkurmay Başkanlığı'ndan oluşan mülteci komisyonuna Ankara Garnizon Komutanlığı'ndan da temsilci eklenmiştir.⁶⁵ Böylece mülteci uygulamalarında görülen sıkıntıları minimize etmek, daha pratik ve aynı zamanda uluslararası hükümleri de göz önünde bulunduracak kararlar alma amaçlanmıştır.

Sonuç

İnsanlık, XX. yüzyılın başında patlak veren I. Dünya Savaşı'yla o güne kadar görülmemiş tahribat ve ıstıraplarla karşılaşmak zorunda kalmıştır. Fakat insanlık bu dehşet verici felaketin yarasını daha saramadan, 1939'da başlayan II. Dünya Savaşı'yla daha büyük acıları bir kez daha yaşamak zorunda kalmıştır.

II. Dünya Savaşı, savaş tekniği ve teknolojisi çok yüksek, asker, silah ve savaş malzemeleri bakımından kapasiteleri çok geniş olan devletler arasında yapılmıştır. II. Dünya Savaşı, dünyanın büyük bölümünü savaş alanı haline getirerek doğrudan, diğer bölümlerini de dolaylı olarak etkileyerek, dünyanın bütününe sirayet etmiştir. Sıcak savaşın ağırlıklı olarak geçtiği bölgeler, sırasıyla Avrupa, Doğu Asya ve Kuzey Afrika olmuştur. Mezkûr bölgelerdeki ülkelerin büyük bölümü, birden fazla yabancı işgaline uğramış ya da işgal olmasa da doğrudan askeri hedef ve cephe durumuna gelip, topyekûn savaşın bütün yıkımlarını ve getirdiği felaketleri yaşamıştır.

⁶² BCA, 30.10.0.0.117.813.8.

⁶³ BCA, 30.10.0.0.55.367.5

⁶⁴ BCA, 30.10.0.0.81.532.8.

⁶⁵ BCA, 30.10.0.0.55.367.13.

II. Dünya Savaşı yılları Türk diplomasisinin hassas politikalar sergilediği yıllar olmuştur. İşgale uğramamak ve savaşa katılmamak Türkiye'nin temel önceliği olmuştur. Konum itibarıyla savaş bölgelerine sınır olması sebebiyle dönemin imkânları dâhilinde sınır güvenliğini sağlama gayretinde olmuştur. Türkiye, çevresinde sıcak savaş sürerken, bu savaşı topraklarından uzak tutmak için yoğun çaba sarf etmiştir. Savaş dışı ve barışçı politika sergilemesi ona muhtelif yükümlülükler de getirmiştir. Bu yükümlülüklerden birisi de savaş sebebiyle Türkiye'ye sığınanlara beynelmilel esaslar çerçevesinde gerekli destek ve yardımı sağlamaktır.

II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden sonra Türkiye'yi her an tehdit eden savaş durumuyla karşı karşıya kalma olasılığı ve ithalat imkânlarının daralmasıyla birlikte ihtiyaçların iç pazardan tedarik edilmesi zorunluluğu, ekonominin tüm kademelerinde yeni bir devlet müdahalesini beraberinde getirmiştir. Türkiye, savaş yıllarında gerekli siyasal tedbirlerin yanında Milli Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi gibi bir takım ekonomik tedbirlere müracaat ettiyse de iktisadi sıkıntıların önüne geçememiştir. Türk halkının savaş koşullarından ötürü ekmeğin bile karneye bağlandığı bir sürece rağmen devlet, savaşın yıkıcı etkilerinden kaçan ve kendisine iltica eden mültecilere kapılarını açmıştır.

Türkiye Savaş yılları boyunca askeri ve sivil alanda binlerce sığınmacı akımına uğramıştır. Bu durum özellikle 1941 yılı ile birlikte kendini daha çok hissettirmiştir. Savaş dönemi boyunca Türkiye topraklarına, savaşan dokuz farklı devlete ait savaş gemisi ve uçak iltica etmiştir. Türkiye'ye gelen mültecilerde yaşanan yoğunluk ve bilhassa savaşan ülkelere ait deniz ve hava araçları âdetinde görülen artış, Türk Hükümetini bazı tedbirler almaya sevk etmiştir. II. Dünya Savaşı'nda savaş dışı kalan ve bu durumunu devam ettiren Türkiye, bir sığınmacı sistemi kurmaya çalışmıştır. Dolayısıyla alınan tedbirler irdelendiğinde Türk Hükümetinin yoğun insani gayretler sarf ettiği, bütün ihtiyaçların imkân dâhilinde ve öz verili bir şekilde ele alındığı görülmektedir. Türkiye deniz ve hava sahasına iltica eden askeri personel, beraberlerinde getirdikleri gemi ve uçaklardan tecrit edilmekle birlikte, kendileri için tahsis edilen kamplara yerleştirilerek tüm ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. Ayrıca enterne edilen araç ve mühimmat kayıt altına alınmak suretiyle belirtilen yer ve depolarda muhafaza edilmiştir.

Savaş dönemlerinde iltica eden insanlara güvenli bir devletin sığınak olması, onun aynı zamanda ahlaki ve vicdani görevleri arasındadır. II. Dünya

Savaşı döneminde uluslararası düzeyde kapsayıcı bir mülteci hukuku olmamasına rağmen, Türkiye'nin bu hususta sergilediği davranış ve takip ettiği yöntem sebebiyle güvenli bir ülke olarak görülmesini sağlamıştır. Sonuç itibarıyla sığınmacılar, iltica ettikleri Türkiye'nin tarihsel kökenden gelen barışçı ve hoşgörü anlayışına bağlı bir muameleye tabi tutulmuşlardır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

30.18.1.2.93.130.2.

30.10.1.0.0.17.96.9.

30.1.0.0.17.96.9.

30.1.0.0.34.204.1.

30.10.0.0.55.365.27.

30.10.0.0.55.366.36.

30.10.0.0.55.366.58.

30.10.0.0.55.366.57.

30.10.0.0.55.367.24.

30.10.0.0.55.367.36.

30.10.0.0.55.367.37.

30.10.0.0.55.367.39.

30.10.0.0.55.367.38.

30.10.0.0.55.367.23.

30.10.0.0.55.367.25.

30.10.0.0.55.368.14.

30.10.0.0.55.367.7.

30.10.0.0.55.367.20.

30.10.0.0.55.368.20.

30.10.0.0.55.365.19.

30.10.0.0.55.367.2.

30.10.0.0.59.402.30.

30.10.0.0.59.402.5.

30.10.0.0.59.402.12.

30.10.0.0.59.402.14.

30.10.0.0.59.402.13.

30.10.0.0.59.402.28.

30.10.0.0.59.402.29.

30.10.0.0.156.100.3.

30.10.0.0.171.185.7.

30.10.0.0.245.656.6.

30.10.0.0.62.416.18.

30.10.0.0.64.428.13

30.10.0.0.265.789.3.

30.10.0.0.156.100.8.

30.10.0.0.61.410.9.

30.10.0.0.64.427.48.

30.10.0.0.117.813.8.

Resmi Yayınlar ve Tutanaklar

TBMM Zabıt Ceridesi

Resmi Gazete

Sürelî Yayınlar (Gazeteler)

Cumhuriyet

Vatan

Yeni Sabah

Makaleler, Kitaplar, Tezler

Aydın, Mustafa, *Türk Dış Politikası (1919-1980)*, I, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Çiftçi, Fikret, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'ye sığınan Fransız Elan Gemisi", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, IX/2, 2020, 510-523.

Keser, Ulvi, "Arşiv Belgeleri Işığında İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türkiye'de Mülteciler ve Esirler Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VIII/18-19, Bahar-Güz 2009, 185-208.

Nazlıoğlu, Kürşat, *II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Mülteciler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2018.

Pınar, Mehmet, "İkinci Dünya Savaşı'nda Kızılay'ın Dış Yardımları ve Yardımların Dış Politikaya Etkisi", *Route Educational and Social Science Journal*, III/1, January 2016, 139-158.

Şahin, Mehmet Serkan, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türk Hava Sahası İhlalleri ve Türkiye'ye Zorunlu İniş Yapan Savaş Uçakları", *Social Sciences Studies Journal*, V/32, Nisan 2019, 1880-1895.

Tekir, Süleyman, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Sivil ve Askeri Mülteciler Meselesi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, Bahar 2019, 227-256.

Ülcel, Hüsamettin, “Türk Sularında Fransız Gemileri”, *Vatan*, 16 Temmuz 1941, 3.

Yaman, Ahmet Emin, “II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Askeri Mülteciler ve Gözaltı Kampları (1941-1942)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII/33, 2003, 143-166.

YAZIM KURALLARI

ETÜT Dergisi Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nün çift-kör hakemli açık erişimli bilimsel yayın organıdır. Dergi Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanır. Yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

ETÜT Dergisi ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihi ile ilgili her konuyu kapsayan araştırma makalesi ve çeviri makaleleri yayımlamaktadır. Dergide aynı zamanda kitap değerlendirmesi, eleştiri ve değerlendirme yazılarına da yer verilmektedir.

Gönderilen yazıların daha önce başka bir elektronik ya da basılı dergide, kitapta veya farklı bir mecrada sunulmamış ya da yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulan çalışmalar, sunum yapılan organizasyonun tam adı, tarihi, şehri ve ülkesi belirtilmek koşuluyla değerlendirmeye alınabilir.

Gönderilen her makale alanlarında uzman en az iki bağımsız hakem tarafından değerlendirilir. İki hakem tarafından yayınlanabilir kararı verilen makaleler yayın sürecine alınır, hakemlerden birinin yayınlanamaz kararı vermesi durumunda makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin vereceği karara göre makalenin yayın süreci belirlenir. Bütün makalelerin karar verme süreçlerinde nihai karar yetkisi Baş Editördedir.

Dergimizde dipnot atıf sistemi genel olarak uygulanmakla birlikte APA atıf sistemi de kabul edilmektedir. Ancak bir makalede tek bir atıf sistemine sadık kalınması gerekmektedir.

- Yazarın unvanı, kurumu ve e-posta adresini içeren bilgi ilk sayfanın altında (*) sembolü eklenerek verilecek ve 10 punto olacaktır.

*Prof. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü e-posta@example.com

Dergide yayınlanan makalelerin tüm yayın hakları ETÜT Dergisi aittir.

Yayımlanmama yönünde karar verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir. Yayın için kabul edilen yazıların yayın ve telif hakları ETÜT Dergisi'ne aittir. Yayımlanan yazılardan dolayı yazara herhangi bir telif ücreti ödenmez.

- Türkçe başlık Times New Roman 14 punto, İngilizce başlık Times New Roman 11 punto olacaktır. Türkçe ve İngilizce Öz 120-130 kelimedenden oluşmalı, 9 punto olmalıdır.
- Türkçe ve İngilizce öze en az 3, en fazla 6 anahtar kelime eklenmelidir.

- Ana metin Times New Roman 11 punto, iki yana yaslı, satır aralığı en az 15 nk olmalıdır.
- Kenar boşlukları; üst 3; sağ, sol ve alt 2 cm olmalıdır.
- Tablolar gerek görülmesi durumunda 9 punto olabilir, girinti sağ ve sol “0”; aralık önce ve sonra “0”; satır aralığı “tek” olmalıdır.
- Kaynakça 10 punto, asılı 1,25.
- Ara başlıklardan önce bir satır boşluk bırakılmalıdır.
- Dipnotlar Times New Roman 9 punto olacaktır. Dipnotlar iki yana yaslı sağ ve sol girinti “0” aralık önce ve sonra “0” satır aralığı “tek” olacaktır. Sayfa altında verilen dipnotlarda kitap, ansiklopedi ve dergi adları italik olarak, makale adı trnak içinde düz yazı ile gösterilmelidir.
- Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynakların tam künyesi verilmeli, ikinci ve daha sonraki kullanımlarda mantıklı kısaltma yapılmalıdır.

Klasik Dipnot Sistemi

Arşiv Belgesi Yazımı

15 Cemaziyülevvel 1306 (17 Ocak 1889) tarihli Şura-yı Devlet mazbatası, *BOA*, İ. ŞD, 95-5627.

Kitap Yazımı

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 475.

Makale Yazımı

Mehmet Genç, “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, III/1, 1989, s. 176.

Yayımlanmış Bildiri Yazımı

Uğur Akbulut, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Nusayrîleri Sünnileştirme Çabaları”, *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik İç ve Dış Siyaset Bildiriler*, 1. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 96.

Ansiklopedi Maddesi Yazımı

Halil İnalcık, “Adâletnâme”, *DİA*, c. I, İstanbul 1988, s. 346.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Akbulut, Uğur, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Nusayrîleri Sünnileştirme Çabaları”, *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik İç ve Dış Siyaset Bildiriler*, 1. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 95-110.

Genç, Mehmet, “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, III/1, 1989, s. 175-186.

İnalçık, Halil, “Adâletnâme”, *DİA (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, c. I, İstanbul 1988, s. 346-347.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

APA Atıf Sistemi

(BOA. İ. ŞD; 95-5627)

(Uzunçarşılı 1996: 475)

(Genç 1989: 176)

(Akbulut 2014: 96)

(İnalçık 1988: 346)

Apa Atıf Sisteminde

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Akbulut, Uğur. (2014). “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Nusayrîleri Sünnileştirme Çabaları”. *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik İç ve Dış Siyaset Bildiriler*, 1. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 95-110.

Genç, Mehmet. (1989). “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, III/1, 175-186.

İnalçık, Halil. (1988). “Adâletnâme”. *DİA (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, c. I, İstanbul, 346-347.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1996). *Osmanlı Tarihi*. c. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

